

Б 18

карач.-1858 -Д

Байрамкьулланы А. М.

Орусбийланы И. Х. - М.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

СИНТАКСИС

7—8

Черкесск ● 1977

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

БАЙРАМҚЪУЛЛАНЫ А. М.
ОРУСБИЙЛАНЫ И. Х.-М.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

СИНТАКСИС

7—8 класслагъа

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1977

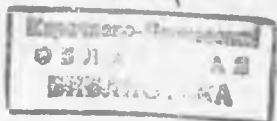
Байрамкзулланы А. М. бу темалагъа джазгъанды:

1. Бош айтымла.
2. Тенг джарашхан кьош айтымла.
3. Айлануу, кириш сёзле *хо, огъай* деген айтым сёзле. (§§ 1 — 51)

Орусбийланы И. Х.-М. бу темалагъа джазгъанды:

1. Бойсунган кьош айтымла.
3. Туура эмда сёдегей сёзле.
4. Джангыртыу ишле. Терминле. (§§ 52 — 79)

карач. - 1858 - 8

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛА

А. И. — Акъбайланы Исмаил
Арс. — В. К. Арсенев
А. Х. — Аппаланы Хасан
Б. А. — Боташланы Абидат
Б. Ас. — Биджиланы Асхат
Б. А.-К. — Байкзулланы Абдул-Керим
Б. М. — Байчораланы Магомет
Бат. А.-К. — Батчаланы Абдул-Керим

Б. Д. — Байкзулланы Даут
Б. Хар. — Багъатырланы Харун
Б. Х. — Байрамукъланы Халимат
Дж. А. — Джанибекланы Аппа (Къалай улу)
Дост. — Ф. М. Достоевский
Е. А. — Ёртенланы Азрет
Къ. Къ. — Къулийланы Къайсын
Къ. И. — Къаракетланы Исса
Кор. — В. Г. Короленко
Кр. — И. А. Крылов
Къ. К. — Къоркъмазланы Кёккёз

Къ. Д. — Къобанланы Дахир
Къ. — Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу)
КъХТ — Къарачай халкъ таурухла
Л. С. — Лайпанланы Сеит
Л. — М. Ю. Лермонтов
Л.-К. — В. И. Лебедев-Кумач
Л. Т. — Л. Н. Толстой
Л. Х. — Лайпанланы Хамид
М. Г. — А. М. Горький
М. К. — Мечиланы Казим
М. Дж. — Магомет Джабо улу.
Н. О. — Н. Островский
О. К. — Отарланы Керим
П. — А. С. Пушкин
С. А. — Сююнчланы Азамат
Т. — И. С. Тургенев
Фад. — А. Фадеев
Х. О. — Хубийланы Осман
Ч. — А. П. Чехов
Шол. — М. Шолохов
Э. О. — Этезланы Омар

СИНТАКСИС

Грамматикада айтымланы кѳуралыуларын айыргѳан кесегине синтаксис дейдиле.

БОШ АЙТЫМ.

БОШ АЙТЫМДАН ХАПАР БЕРИУ.

§ 1. Хапарлаучу, соруучу, буйрукѳчу айтымла.

Адамла бир-бирине муратларын ангылатыр ючюн сѳлешедиле. Аллай бир муратны танытхан бир неда талай сѳзге айтым дейдиле. Хар айтым белгили макѳам бла, интонация бла айтылады, хоншу айтымдан пауза бла айырылады.

Джазмада айтымла бир-биринден тыйгѳыч белгиле бла айырыладыла: точка бла, соруу белги бла, кѳлтюртѳуу белги бла.

Магѳаналары бла интонацияларына кѳре айтымла хапарлаучу, соруучу неда буйрукѳчу айтымлагѳа юлешинедиле.

1. Бир затны юсюнден хапар берген айтымгѳа хапарлаучу айтым дейдиле. Хапарлаучу айтымны аягѳында точка салынады. Сѳз ючюн: *Эшик акѳырын ачылды. Ал бурун талчыбыкѳладан эшилген тѳгерек четенчикни кѳолтугѳуна кѳаты кѳысхан сабий кѳолчукѳ кѳрюндю. Ызы бла кѳара кѳзлю, кѳара кѳашлы джашчыкѳны школ картузчугѳу чыкѳды. (Б. Х.)*

2. Сорууу болгѳан айтымгѳа соруучу айтым дейдиле. Соруучу айтымны аягѳында соруу белги салынады. Сѳз ючюн: 1) *Таулан, ол мазаллы кѳушну кѳремисе? (А. Х.)* 2) *Кѳалайды кѳойчулугѳунг, не эте айланаса? (А. Х.)* 3) *Сакѳлаучула биягѳыламыдыла экен? (Х. О.)*

Бизни тилибизде соруу айтым талай мадар бла кѳуралыргѳа болады:

1. Соруу сѳзлени болушлугѳу бла: ким? не? кѳачан? кѳайда? кѳалай? кѳаллай? кѳайсы? ненча? д. а. к.

Сѳз ючюн: 1) *Биринчи кере космосха ким учханды? 2) Атам кѳалай турады? (А. Х.)* 3) *Сау сѳруюню кѳайры джыярыкѳдыла? (Х. О.)*

2. *-мы, -му, -ми, -мю* деген соруу аффикслени болушлуктары бла. Сёз ючюн: 1) *Джазыкъсынмай джюрегинг, тутуб къолунг-билегинг, алырмыса джанымы, тегермисе къанымы?* (Къ. И.)

Эсгертиу. Соруу магъананы *да* деген сёз бла къуаргъа да боллукъду; бу кезюуде логика басым бу сёзге тышеди, кеси да айтылгъан затны бегитилирин излейди. Сёз ючюн: *Тючене сен мени китабымы алгъан эдинг да? Хо, алгъан эдим.*

2) Соруу магъананы *а(уа)* байламны кючю бла къуаргъа да боллукъду; бу диалогда толмагъан айтым да тюбейди.

Сёз ючюн: *„Мурат диктантдан беш алгъанды“.—„Аскер а?“*

3. Буйрукъну не тилекни танытхан айтымгъа буйрукъчу айтым дейдиле. Сёз ючюн: *Бусагъатдан дерслеринги хазырла. Бу письмону ящикге бир атсанг а.*

4. Кёлтюртюлген кюч бла айтылгъан айтымгъа кёлтюртюучю айтым дейдиле. Кёлтюртюучю айтымны аягында кёлтюртюу белги салынады. Сёз ючюн: *Къызыл байракъ шошшош кюлюр, басыб тауланы юсюн, ким да кёрюр, ким да билир Къызыл Аскерни кючюн!* (Къ. И.)

Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымланы кёлтюртген макъам бла айтыргъа болады; ол себебден бу айтымланы къайсы бирин да кёлтюртюлген айтым этерге боллукъду. Сёз ючюн:

1) *Сизден анамы дертин алыргъа сакълай эдим!* (Х. О.)
Хапарлаучу айтым кёлтюртюлген халда келгенди;

2) *Сора сени разылыгъынгы ким сорады?!* (Х. О.) Соруучу айтым кёлтюртюлген халда келгенди;

3) *Атамы къоюб, бери къайтма!* (А. Х.) Буйрукъчу айтым кёлтюртюлген халда келгенди.

1-чи иш. Хапарчыкъны тышыгъыздан окъугъуз: хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю айтымланы табыгъыз. Текстни джазыгъыз, таякчыкъланы орнуна керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

КЪАРЧА КЪОШХА ТЕБРЕЙДИ.

Джау джугъу габрайы, мамукълу кенчеги бла шофёр Иван, къолунда ачхычы бла эшиклени къагъыб, ышара-ышара кирди/
— Бу юйге рахатлыкъ/—деб ол, барыны да къолларын тутта, саламлашды /

— Эй, мадалес, Иван, мадалес, заманында келдинг/—деди
Къарча/

Иван, къартха ышарыб:

— Мен ашыгышма, терк джюклегиз, марджа/—деди/

— Хы, ма бусагъат/—деб къарт юдегисин хапчюк джюк-
летирге ашыкъдырды

Хар ким, терлеб, джюк ташый тургъан кезюуде:

— Мени аягъым бла къашыгъымы унутмай салдынгмы/—деб
сорду юй бийчесине Къарча/

(Байрамукъланы Х.)

2-чи иш. Юзюкню джазыгъыз, таякчыкъланы орнуна точкаланы, соруу
неди келтиртюу белгилени салыгъыз.

ЭСКИ ЗАМАН.

Ишчи къатынны къызчыгъы ауруду, къолчукълары, аякъ-
чыкълары къуруб башладыла, гитче бетчиги, ауузчугъу къарал-
дыла/ Таралгъан анасы иконагъа табына эди, чачын-башын
джырта эди, арыкъ къоллары бла кекюрегинден тутуб, джыла-
мукъдан толгъан кезлерин аралтыб, къаралгъан суратны аллын-
да тобукъланыб, табына эди: „Кзудрети уллу аллах/ Кзутхар
мени къызчыгъымы... Апы алай не ючюн термилтесе/

Гудок гюрюлдеди, ишчи къатын, джыламукъларын джута,
ауругъан сабийчигин да атыб, фабрикантны юдегисине ишлер-
ге чабады/ Эри да ишге кетеди, кезлери джыламукъдан толады/
Гитче къызчыкъ, созулуб, чырмалгъан сары чапракъчыкъча,
джата эди/ Мюйюшде уа къара сурат тагъылыб эди/ Дженгил
айырылыр ючюн, поп сабийчикни дженгил огъуна асыратды...

(А. С. Серафимович)

3-чю иш. Тюз макъам бла (интонация бла) бу айтымланы окъугъуз, алай
окъургъа пек керек болгъанын ангылатыгъыз.

1. Джашасын бизни Ата Джуртубуз СССР! 2. СССР-де мил-
летле барысы тенгдиле, бир-бирине болушадыла, бир юйорча
джашайдыла. 3. Джерни юсюнде СССР-ден дженгил ёсген кърал
бармыды? 4. Огъай, джюкдуду!

4-чю иш. Былайда берилген темаланы бирине хапарчыкъ джазыгъыз.
Джазгъан хапарыгъызда хапарлаучу, соруучу, келтиртюучю айтымла болсунла.
Керекли тыйгыч белгилени салгъан сагъатда сакъ болугъуз.

Тема а: 1. Школ бачхада ишлегенибиз. 2. Экскурсиягъа баргъаныбыз (фермагъа, чегетге, заводха, шахаргъа, д. а. к. башха затлагъа баргъаныгъызыны юсюнден).

5-чи иш. Берилген юлгюлени окъугъуз, туура сёздеде хапарлаучу, соруучу, кёлтюртучю айтымланы табыгъыз. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз (туура сёзде тыйгъыч белгиле къалай салыныучусун эсигизге тюшюрюгюз).

1. Биз тамбла фермагъа барлыкъбыз деди биологияны устазы. 2. Къачан къайда боллукъду джыйылыу деб сордула сохтала. 3. Кечге къалмагъыз деб кычырды дежурный. 4. Устаз айтды Экскурсияда кёргенигизни джазаргъа унутмагъыз. Сиз тамбла аны юсюнден сочинение джазарыкъсыз. 5. Сохтала сордула Сочинение джазгъан заманда экскурсияда джазгъанларыбызгъа къараргъа боллукъмуду.

§ 2. Логика басым.

Айтымда бир сёзге артыкъ магъана бериб, аны къалгъан сёзледен айырыр ючюн, сёлешген адам аны кючлюрек айтгъа болады. Айтымда бир сёзню былай артыкъ айырыб айтылгъанына логика басым дейдиле.

Сёз ючюн: *Мурат школгъа барды* деген айтымны хар бир сёзюне логика басымны салыб, аны тюрлю-тюрлю окъургъа боллукъду:

1. Школгъа ким баргъанын артыкъ айырыр ючюн, логика басымны *Мурат* деген сёзге салыргъа керекди: *Школгъа Мурат барды* (Бу кёзюуде айтымда *Мурат* деген сёзню орну да тюрленирге керек болгъанды).

2. Муратны не этгенин айырыб кёргюзюр ючюн, логика басымны *барды* деген сёзге салыргъа керекди. *Мурат школгъа барды* (Бу кёзюуде айтымда сёзлени орунларын тюрлендирирге керек болмады).

3. Муратны къайры баргъанына артыкъ эс белюрге керек болса, логика басымны *школгъа* деген сёзге салыргъа керекди: *Мурат школгъа барды*.

6-чы иш. Айырылгъан сёзлеге логика басымны сала, айтымланы окъугъуз. Хар айтымгъа кереклисича соруу салыгъыз. (Соруу айырылгъан сёзге кёре салыныргъа керекди).

1. Бюгюн киногъа **Айшат** баргъан эди. 2. Айшат киногъа **бюгюн** баргъан эди. 3. Бюгюн Айшат киногъа баргъан эди. 4. Айшат бюгюн киногъа **баргъан** эди.

КЮН ТИЙДИ.

Ташлады бугъоуланы,	Тиширыула, киригиз
Бошлагъыз саныгъызны!	Ленинни байрагъына,
Алыгъыз оноуланы	Хурлукъ бергенд, билигиз,
Инджитмей джаныгъызны!	Ёмюрню узагъына!

(Къаракетланы И. 1928 дж.)

8-чи иш. Джангыргыу. Берилген сөзлени фонетика джаны бла айырыгъыз. Фонетика айырыуну этген заманда къараллыкъ затла быладыла:

1. Басым; 2. *Ачыкъла*: къатыла, джумушакъла, эринлиле, эринсизле; 3. *Тунакыла*: сангыраула, зынгырдауукъла. Тунакылары айыргъан заманда тауушла бла харифлени бир-бири бла къатышдырыгъа керек тюлдю: харифни атын айтмай, тауушну кесин айтыб къояргъа керекди (тунакылары тауушлары бла харифлерини атлары бирча болмайдыла).

Ю лгю: *джаякъ*: *дж*—тунакыды, зынгырдауукъду, къатыды; *а*—ачыкъды, къатыды, эринсизди; *й* (*я-йа*)—тунакыды, зынгырдауукъду, эринсизди; *а*—ачыкъды; къатыды, эринсизди; *къ*—тунакыды, сангырауду, къатыды; сёзде 5 таууш, 6 хариф барды.

Къоян, сохтала, пионер, хамеши.

§ 3. Айтымда сөзлени байланыулары.

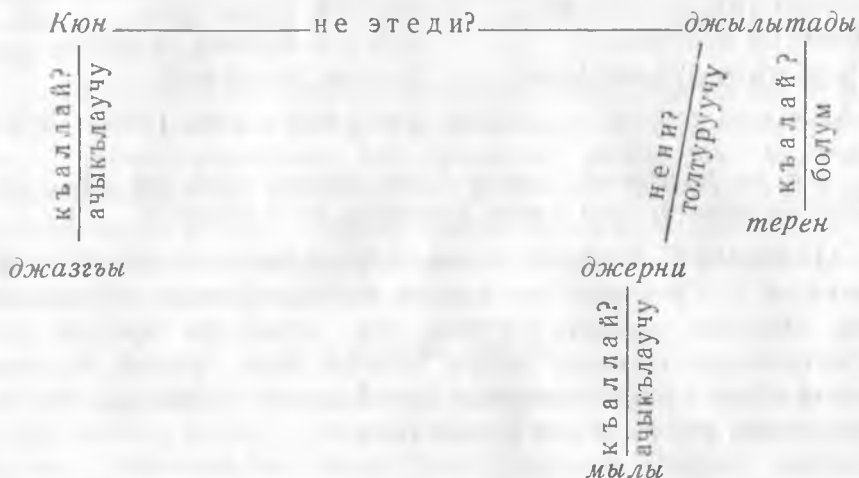
Айтымда кеслерини энчи магъаналары болуб джюрюген сөзлеге айтымны членлери дейдиле. Айтымны членлери бир-бирине магъаналары бла, формалары бла, болушлукъчу сөзлени себеби бла байланадыла. Айтымны хар бир членине соруу салыргъа болады.

Айтылган ачыкъ болур ючюн, былайда бу айтымны айырыб кёрейик: *Джазгъы кюн мылы джерни терен джылытады*. Муну членлери бир-бири бла къалай байланганларын алагъа соруула салыб кёрюрге боллукъду:

- 1) *кюн* (не этеди?) *джылытады*;
- 2) *кюн* (къаллай?) *джазгъы*;
- 3) *джылытады* (нени?) *джерни*;

- 4) *джерни* (къаллай?) *мылы*;
 5) *джылытады* (къалай?) *терен*.

Бу айтымда аны членлери бир-бири бла къалай байланганларын бу схемада кёрюрге боллукъду:

Айтымда эки сёзню бир-бирине байланыб келгенине сёзтутуш дейдиле. Хар сёзтутушда бир сёз бир сёзню айгъакълаб, ачыкълаб келеди:

1. *Кюн джылытады* деген сёзтутушда *кюн* айгъакъланган сёздю, баш сёздю; *джылытады* деген сёз айгъакълаучу сёздю, бойсунган сёздю;

2. *Джазгъы кюн* деген сёзтутушда *кюн* айгъакъланган, бойсундургъан сёздю, *джазгъы* айгъакълаучу бойсунган сёздю;

3. *Джылытады джерни* деген сёзтутушда *джылытады* деген сёз айгъакъланган, бойсундургъан сёздю, *джерни* деген сёз айгъакълаучу, бойсунган сёздю;

4. *Мылы джерни* деген сёзтутушда *джерни* деген сёз айгъакъланган, бойсундургъан сёздю, *мылы* — айгъакълаучу, бойсунган сёздю;

5. *Терен джылытады* деген сёзтутушда *джылытады* — айгъакъланган, бойсундургъан сёздю, *терен* — айгъакълагъан, бойсунган сёздю.

Хар сёзтутушда бир сёз айгъакъланган, баш сёз болады, бири да айгъакълагъан, бойсунган сёз болады. Сёз ючюн, биринчи сёзтутушда айгъакъланган, бойсундургъан, баш сёз

кюн деген сөздү, аны айгъакълагъан, анга бойсунган сөз *джылытады* деген сөздү. Ол себебден айгъакъланган сөз баш сөз болады, айгъакълагъан сөз а бойсунган сөз болады. Бу затны сорууну болушлугъу бла билирге да боллукъду: соруугъа джууаб болгъан сөз бойсунган сөз болады, сорууну салгъан сөз бойсундургъан, баш сөз болады.

Бойсунган сөз баш сөз бла юч тюрлю мадар бла байланады: келишиу, сыйындырыу, тагъылыу.

1. Бойсунган сөзню баш сөз бла бетде, санда келишиб байланыуна келишиу дейдиле. Баш сөз къайсы бетде, къайсы санда бола эсе, бойсунган сөз да ол бетде, ол санда болады. Сөз ючюн, *Мен джасдым* деген айтымда *мен* деген сөз биринчи бетдеди, бирлик сандады. *Биз джасдыкъ* деген айтымда *биз* биринчи бетдеди, кёблукъ сандады; ол себебден *джасдыкъ* деген сөз да биринчи бетде, кёблукъ санда келгенди.

2. Баш сөз бойсунган сөзню бир белгили болушха салыб къуралгъан байланыугъа сыйындырыу дейдиле. Сөз ючюн: *Мен школда окъуйма* деген айтымда *окъуйма* деген баш сөз *школда* деген бойсунган сөзню орунлаучу болушха салыб келгенди (*окъуйма* деген хапарчы кеси да *мен* деген башчыгъа бойсунуб келгенди).

3. Бойсунган сөзню ахыры тюрленмей, баш сөзге къуру магъанасы бла байланыуна тагъылыу дейдиле. Сөз ючюн: 1) *Мен тюнене келдим*. Сиз *тюнене келдигиз*. Ол *тюнене келди*. 2) *Къызыл байракъ чайкъалады*. *Къызыл байракъла чайкъаладыла*. *Къызыл байракъланы окъа бла джасагъандыла*. 3) *Къаралгъан булутла кюнню джабдыла*. *Къаралгъан булутланы джел чачды*. 4) *Джетинчи классда джыйырма беш сохта окъуйду*. *Джыйырма беш сохтадан джетиси айырмагъа окъуйдула*. 5) *Джангур джаууб, джерни джумушатды*. *Джангурла джаууб, джерни джумушатдыла*. 6) *Школда джырларгъа тепсерге да юрендим*. *Школда джырларгъа тепсерге да юрендик*.

Бу айтымлада *тюнене, къызыл, къаралгъан, джыйырма беш, джаууб, джырларгъа, тепсерге* деген сөзлени ахырлары тюрленмей келгендиле, ала бойсунган сөзлени уа ахырлары тюрленгендиле: 1) *келдим, келдигиз, келди*, 2) *байракъ, байракъла*; 3) *булутла, булутланы*; 4) *сохта, сохтадан*; 5) *джумушатды, джумушатдыла* (бетде, санда, бслушда тюрлене келгендиле).

Тагъылыу халда сыфатла, санаула, этимсыфатла, этимсёзлеуле, этимни белгисиз формасы эмда сёзлеуле джюрютюледиле.

9-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. **Келишиу** бла байланган сёзю тюбюн бир сыз бла, **сыйындырыу** бла байланган сёзю эки сыз бла, **тагъылыу** бла байланган сёзю пунктир бла тюблерин тартыгъыз.

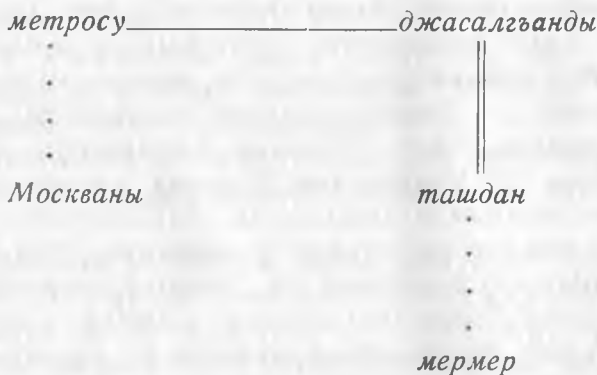
Бу ишни толтурур ючюн, тюбюнде юлгюден оюм алыгъыз (башчыны тюбюн тартаргъа керек тюдю).

Ю л г ю. Саргъалгъан чапракъла терекледен ууакъ-ууакъ агъадыла.

1. Мен джетинчи классда окъуйма. 2. Москваны метросу мермер ташдан джасалгъанды. 3. Къарчаны юйдегиси бир-бирин суйген юйдегиди. (Б. Х.) 4. Таулары башлары къалын тубанла басхандыла. 5. Бизни элибизде джангы школ ишленгенди.

10-чу иш. Тюбюнде берилген юлгюден оюм ала, айтымланы схемаларын салыгъыз.

Ю л г ю. *Москваны метросу мермер ташдан джасалгъанды.*

1. Бийчесындагъы малла быйыл иги семиргендиле. 2. Къачхы кюн хар кимни джаякъ тюклерин ёрге тургъузгъанды. (Х. О.) 3. Бир кюн байны джашы чегетге уугъа чыккыгъанды. (КъХТ).

11-чи иш. Сыйындырыу джоругъу бла скобкалагъа салынган атлары этимле бла байлагъыз. Скобкалары къоратыгъыз. Атлары къайсы болушлада болгъанларын кёргюзюгюз (юлгюде берилгенча).

Юлгю. 1. *Устазгъа* (бериучю болуш) *бер*; 2. *Муратны* (там. бол.) *чакъыр*; 3. *машинадан* (баш. бол.) *джанла*. 4. (*сабий*) *кийиндир*; 5. (*дерс*) *хазырла*; 6. (*назму*) *азбар эт*; 7. (*басхыч*) *мин*; 8. (*басхыч*) *тюш*; 9. (*радио*) *тынгыла*; 10. (*чалкъы*) *табла*; 11. (*китаб*) *тыш сал*; 12. (*тенг*) *болуш*; 13. (*тенг*) *джокъла*; 14. (*иш*) *къоркъма*. 15. (*джёнгер*) *унутма*.

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 4. Башчы бла хапарчы.

Айтымны членлери эки къауумгъа юлешинедиле: 1) баш членле; 2) сансыз членле.

Айтымда башха сёзге бойсунмагъан, кеси да *ким? не?* деген сорууланы бирине джууаб этген сёзге башчы дейдиле. Айтымда башчыны юсюнден не айтылгъанын танытхан сёзге ха парчы дейдиле, кеси да: *не этеди? не этерикди? не этгенди?* д. а. к. соруулагъа джууаб этеди.

Айтымда башчы бла хапарчыгъа айтымны баш членлери дейдиле. Айтымны башчы бла хапарчыдан къалгъан членлерине айтымны сансыз членлери дейдиле.

Къуру баш членледен къуралгъан айтымгъа джайылмагъан айтым дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Мен Кавказданма.* (Х. О.) 2. *Костылин артха къала башлагъанды.* (Л. Т.) 3. *Мен къарт болгъанма.* (Л. Т.) 4. *Эмеген джукълаб тура эди.* (КъХ1).

Баш эмда сансыз членледен къуралгъан айтымгъа джайылгъан айтым дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Мурат Москвада окъуйду.* 2. *Мени атам малчыды.*

Джайылгъан айтымны юсюнден былайда айтылгъанны бу схемадан кёрюрге боллукъду.

Салкъын аяз ууакъ-ууакъ къагъады:

Аяз _____ не этеди? _____ къагъады

къаллай?
ачыкълауучуду

салкъын

къаллай?
болумду

ууакъ-ууакъ.

Айтымны айыргъан заманда алгъы бурун баш членлени (башчы бла хапарчыны) айырыргъа керекди.

12-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз.

1. Эртде-эртде бир хан болгъанды. 2. Чоюнкак кирпик да къакъмагъанды. 3. Эртделеде бир къоркъакъ киши болгъанды. 4. Аны буйругъун халкъ олсагъатдан толтургъанды. 5. Ол ючюсюн да чакъыргъанды. 6. Джаш ол тийреден къорагъанды. 7. Бир кюн бир байны джашы чегетге уугъа чыкъгъанды. 8. Бир элни джау сюргенди. 9. Алайда джаш да, эмеген да сермешгендиле. 10. Ханны бир джашы бла бир кызы болгъанды.

(Къарачай халкъ таурухла.)

§ 5. Башчыны къуралуу.

Башчы айтымны баш члениди, кёбюсюне баш болушда атдан неда алмашдан къуралады (бу кёзюуде атха иелик аффикс къошулургъа да боллукъду), кеси да *ким?* неда *не?* деген соруулагъа джууаб этеди. Айтымда башчыны хапарчы айгъакълайды. Сёз ючюн: 1. *Сосуркъа кесини халкъын беш башлы эмегенден къутхаргъанды. (КъХТ.)* 2. *Уучула тюлкюню ёлтюргендиле. (КъХТ.)* 3. *Адетде болгъанча, къонакъланы сынау башланганды. (КъХТ.)* 4. *Мен эмеген тюлме, ханны кызыма. (КъХТ.)* 5. *Хар ким башыны оноун этеди. (Х. О.)*

Башчы тилни башха кесеклеринден къуралыргъа да болады: сыфатдан, санаудан, этимсыфатдан, сёзлеуден, байламдан, д. а. к. Бу кёзюуде была баш болушда атны магъанасында келедиле:

1. *Уллу, гитче да терекле орнатыргъа чыкъгъан эдиле.* 2. *Бираздан дагъыда экеулен кирдиле. (Б. Х.)* 3. *Джыйылгъанла, ёрге къобуб, харс ура, чачылдыла. (Б. Х.)* 4. *Тюнене ызына къайтмаз.* 5. *Бир-бир айырыучу байламды.* 6. *Дери бериучю болушну послелогуду.*

13-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, башчыланы тюблерин тартыгъыз. Башчы тилни къайсы кесегинден къуралгъанын айырыгъыз.

Юлгю. *Ишлемеген тишлемез. (Нарт сёз.)*

Айырыллыгъы былайды: *Бу айтымда башчы ишлемеген деген сёздю, ким? деген соруугъа джууаб этеди, этимсыфатдан къуралгъанды.*

1. Сёз темирни да эритеди. 2. Татлы сёз джюрекни джумушатыр. 3. Батыр бир ёлюр, къызбай минг ёлюр. 4. Сокъур тутханни бек тутар. 5. Чычханлагъа къштик да асланды. 6. Садакъачы ач джыл къысар. 7. Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер. 8. Табхан къууаныр, таныгъан алыр.

(Нарт сёзле.)

14-чю иш. Берилген сёзлени башчыла этиб, айтымла къурагъыз. Башчыла гилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айыргъыз. Къурагъан айтым дарыгъызын джазыгъыз, башчыланы тюблерин тартыгъыз.

1) Школубуз. 2) Джыйылгъанла. 3) Таукел. 4) Сегиз. 5) Кесиби. 6) Хар ким. 7) Барысы. 8) Батыр.

§ 6. Талай сёзден къуралгъан башчы.

Башчы сёз тутушдан (грамматика джаны бла талай сёзню бир-бирине байланганындан) къуралыргъа да болады. Сёз ючюн: 1. *Кёбню кёрген кёб биледи.* (Нарт сёз.) 2. *Къонакъланы асламысы юлерине кеч чачылдыла.* 3. *Бек анасы ожыламаз.* (Нарт сёз) 4. *Алты атлы Жилинни аллына кёнделен чабыб келе эдиле.* (Л. Т.) 5. *Кеси джыгъылгъан джыламаз.* (Нарт сёз.)

15-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Сёзтутушладан къуралгъан башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы эки сыз бла тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. Туз джалагъан суу ичер. (Нарт сёз.)

Айырыллыгъы: *Башчыны къурагъан сёзле: туз—атды, джалагъан—этимсыфатды.*

1. Чыбыкълыгъында бюгюлмеген—къазыкълыгъында бюгюлмез. 2. Сютден аузу кюйген сууну юрюб уртлар. 3. Ашыкъгъан суу тенгизге джетмез. 4. Эл ташлагъан элин кюсер. 5. Кёбден умут этген аздан къуру къалыр. 6. Орнун билмеген орунсуз къалыр. 7. Балтасы суугъа кетген сабын ызындан ата эди. 8. Татлы тилли эки ананы эмер. 9. Къайгъысы джокъ къуру суудан семирер.

Нарт сёзле.

16-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Башчыланы къалай къуралгъанларын айырыгъыз.

1. Экиси да (Жилин бла Костылин) джолдан кёкенле таба джанлаб сакъладыла. (Л. Т.) 2. Жилин ат аякъ тауушла эштинди; кимле эселе да оздула; татарла межгитни къатында джыйылдыла. (Л. Т.) 3. Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез. (Нарт сёз.) 4. Джел чырахтанда джана тургъан чыракъчыкъланы джукълатды. (А. Х.) 5. Ингир ала эки шохай ушакъ эте бара эдиле. (Кр.) 6. Ол заманда эки джашны бириси итни уругъа джерден ташны алгъанды. (Кр.) 7. Араб джерни къум тюзлеринде юч ёхтем шемшер мийик ёсе эдиле. (Л.) 8. Бир талай солдат чартлаб алгъа чыкъдыла. (М. Г.)

17-чи иш. Берилген айгымлада башчыланы табыгъыз, ала тилни къайсы кескелеринден къуралгъанларын айырыгъыз; юлгюде берилгенча джазыгъыз.

Юлгю. *Сабан сюре тургъанла.*

Сабан—*тукъум атды, бирлик сандады, баш болушдады;*

сюре—*этимсёзлеудю, биринчи тюрлюсюдю;*

тургъанла—*этимсыфатды, кёблук сандады, атны магъанасында келгенди.*

1. Теберди курортну тёбен джанында, Джамагъатда, Къайынлада, сабан сюре тургъанла кёрюнедиле. (Х. О.) 2. Былайда талай къыз бар эдиле. (П.) 3. Юй ишлеген балта эшикте къалыр. (Нарт сёз.) 4. Бояуу кёб атасыны сакъалын бояр. (Нарт сёз.) 5. Оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр. (Нарт сёз.)

18-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала, айтымланы джазыгъыз, ол сёзлени джазылгъанлары бла айтылгъанларын айырыгъыз.

1. Тууар кёз кибик, тюрмени терезесинден кюн таякъланы джилти...лери киредиле; ала Абдул-Къадырны аллында кюзгю мияла сы...нганчыкъгъа тийиб, кюн джарыкъчыкъ къабыргъада къалтырай келиб, къоянча ойнайды. 2. Ала бир-бирин, басыныб, тюерге болгъа...лай, Абдул-Къадыр, сакъалын джарашдыргъанын къоюб, таш юйню тюбюнде зынгырдаб, тёнгерёб айла...нган багъыр шайланы джыйды. 3. Кёк, тау кёллеча, кёгериб тургъан болмаса, кёз джетген джерде бир булут кёрю...мейди. 4. Эшик аллында, кюнден къачыб, джатма тюбюне кирген эшени чибиди...ле юсюне басыныб, дыгалас этдиредиле. Тохтамай,

къуйругъу джетген джерин силкиб, къыстаргъа кюрешеди, алай болгъа...лыкъгъа, сырты...дан учуб келиб, къарын тюбюне къонуб басынсала, чиби...лени тохтамагъа...ларына сейирси...нгенча, башын силке амалсыз болса, эки аягъы бла джерни кёзюу къагъады.

(Аппаланы Х.)

§ 7. Хапарчыны къуралыуу.

Башчыча, хапарчы да айтымны баш члениди. Хапарчы эки уллу къауумгъа юлешинеди: 1) этим хапарчы, 2) ат хапарчы. Этим хапарчы да, ат хапарчы да экишер тюрлю боладыла: а) бош этим хапарчы, б) къурам этим хапарчы; а) бош ат хапарчы, б) къурам ат хапарчы.

Хапарчыны бу тюрлюлерин тюбюнде берилген схемадан ачыкъ кёрюрге боллукъду.

Былайдан ары хапарчылары тюрлюлерине къараллыгъы былайды: 1) бош этим хапарчы, 2) къурам этим хапарчы, 3) бош ат хапарчы, 4) къурам ат хапарчы.

§ 8. Бош этим хапарчы.

Бош этим хапарчы турушланы биринде этимден къуралады. Бош этим хапарчы башчыны ачыкълайды, кеси да быллай соруулагъа джууаб этеди: не этеди? не этерикди? не этгенди? д. а. к. Сёз ючюн: 1. *Мурат джетинчи классда окъуйду.* 2. *Тюнене таулада уллу къар джаугъанды.* 3. *Биз тамбла экскурсиягъа барлыкъбыз.* 4. *Сиз инирге къабыргъа газетни хазырлагъыз.* 5. *Газетибизге ал статьяны мен джазайым.*

Башында юлгюледен белгили болгъанча, бош этим хапарчы башчы бла санда эмда бетде келишеди.

19-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Хапарчыны турушун, заманын, санын, бетин кёрпюзюгюз.

Ю лгю. *Джайгъы кюн тауланы къарларын эритеди.*

Айырыллыгъы: *Бу айтымда хапарчы туура турушдады, бусагъат замандады, бирлик сандады, ючюнчю бетдеди.*

1. Эл ичинде къартла, сабийле, тиширыула кёрюнедиле. 2. Гитче машиначыкъ элни арасында тохтады. 3. ... Бизге адамла элде да керекдиле. 4. Мийик нарат тереклени узун кёлеккелери арбазлагъа, джоллагъа тюшдюле. 5. Тохтар анасыны айтханларын кёчюрдю. 6. Къонакъ бизге юйню ичиндегиледен да багъалыды. 7. Къызла бир-бирине къарадыла. 8. Джатар заманда Тохтарны атасы келди. 9. Бизни элибизден талай эркиши партизанлагъа къошулгъанды. Ала бла эки къарнаш да бардыла. 10. Кюнню иссиси ийиреди.

(Хубийланы Осман.)

20-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Башчыны да, хапарчыны да тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз.

1. Аман тонун тойда сыйырыр. 2. Ташны ата билмеген башына урур. 3. Ёлген эшек бёрюден къоркъмаз. 4. Ойнай билмеген уруб къачар. 5. Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер.

(Нарт сёзле).

21-чи иш. Сёзлени биринчи, экинчи, ючючю, андан ары да харифлени алфавитдеча джарашдырыб джазыгъыз (сёзлюкю джоругъунда).

1. Арпа, алма, айран, агитатер, апрель, арба, арифметика, адам. 2. Бешик, байракъ, беджен, былтыр, быйыл, боза, багъана, батыр. 3. Къазан, къабан, къапчыкъ, къайиш, къамыжакъ, къабыргъа, къаз.

§ 9. Къурам этим хапарчы.

Къурам этим хапарчы эки неда андан артыкъ этимден къурадыргъа болады. Хапарчы аффикс аны аягъында келген сёзге къошулады, магъананы уа аны аллында сёз джюрютеди. Хапарчы аффикси болгъан болушлукъчу этим къайсы болса да турушланы биринде келеди; магъананы джюрютген этим тюрю-тюрю формаларында келирге боллукъду. Сёз ючюн: 1) *Фаризат Ставропольда окъуй турады.* 2) *Тюнене Къобан бек къобхан эди.* 3) *Ингирде биз сизге келирге болурбуз.*

Биринчи айтымда хапарчыны магъанасын берген *окъуй* деген сёздю, кеси да этимсёзлеудю; *турады* деген сёз болушлукъчу этимди, заманны, санны, бетни танытады (бусагъат заман, бирлик сан, ючюнчю бет), экинчи айтымда хапарчыны магъанасын джюрютген *къобхан* деген сёздю, кеси да этимсыфатды; *эди* болушлукъчу этимди, санны, бетни, заманны танытады (бирлик сан, ючюнчю бет, узакъ озгъан заман); ючюнчю айтымда хапарчыны магъанасын танытхан *келирге* деген сёздю, кеси да этимни белгисиз формасындады; *болурбуз* болушлукъчу этимди, заманны, санны, бетни танытады (келир заман, биринчи бет, кёблук сан.)

Къурам этим хапарчы экиден артыкъ сёзден къуралдыргъа да болады. Сёз ючюн: 1) *Атам бу тенгизни саулай джутуб къоюучан эди.* (КъХТ) 2) *Ала былайгъа келмей къалыргъа да боллукъдула.* (Х. О.) 3) *Маллары аманат этиб, Хангерий кетиб къалыучан эди.* (С. А.)

22-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Хапарчыланы къурагъан сёзле этимни къайсы формаларындан болгъанларын айтыгъыз.

1. Бош алай кесим таулагъа къараб турама. (А. Х.) 2. Орундукъгъа башын тиреб, Файрузну къарт анасы къалкъыб тура эди. (А. Х.) 3. Кече уянсам, мен кеси аллыма Коля бла сёлеше

карач. - 1858

турама. (А. Х.) 4. Костылин энтда письмо джазгъан эди. (Л. Т.) 5. Жилин письмосу юлерине бармазлыгъын биле эди, башха письмо уа джазарыкъ тюл эди. (Л. Т.) 6. Жилин элни ичинде сызгъыра-сызгъыра айланыучан эди неда саз топракъдан гинджиле эте эди. (Л. Т.) 7. Жилин ары дери да Илячинни кесине илешдирген эди, анга ашатыучан эди. (Л. Т.) 8. Мындан алда, Бекмырза болмаса, сюрюу кырылыб къала эди. (Б. Х.) 9. Кёк атны юсюнде кызыл сакъаллы бир татарлы Жилинге джууукълашыб тебрегенди. (Л. Т.)

23-чю иш. Хапарчылары къурам этим хапарчыла болгъан 5—6 айтым джарашдырыб джазыгъыз.

§ 10. Бош ат хапарчы.

Этимледен къуралгъан бла къалмай, хапарчы тилни башха кесеклеринден къуралыргъа да болады: атладан, сыфатладан, санауладан, алмашладан, д. а. к. Атладан къуралгъан хапарчыла да эки къауумгъа юлешинедиле: 1) бош ат хапарчыла, 2) къурам ат хапарчыла.

Бош ат хапарчыны къураар ючюн, сёзню аягына хапарчы аффикс къошулуб къалады:

1) атдан: *Алий инженерди, мен устазма;*

2) сыфатдан: *Къарачай къойну джюню къарады, кра къойну джюню акъды;*

3) санаудан: *Бизни классда сохталаны саны отузду,*

4) алмашдан: *Къабыргъа газетни джарашдырыкъ сизсиз. Теспей билген къайсыды?*

5) сёзлеуден: *Аяз тёбенгинди. Машинаны келгени бусагъатдады.*

24-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Хапарчыланы къалай къуралгъанларын айрыгъыз.

1. Мен Кавказданма. (Х. О.) 2. Экиси ташкёпюрчюледиле. (Х. О.) 3. Алкъын кюреширибиз аллыбыздады. (Х. О.) 4. Аны (отрядны) штабы бусагъатда шахардады. (Х. О.) 5. Ма бу тау-ланы артында хазырлана тургъан совет аскерле тул-тубанчадыла. (Х. О.) 6. Уллу эгечим ишдеди. (Х. О.) 7. Джырлагъанла Айшат бла Муслиматдыла. 8. Бусагъатда айны тийгени кечди. 9. Диктантдан „бешле“ алгъанла ючюгюзсюз. 10. Джай малны семирсени Бийчесындады.

25-чи иш. Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген бетлеучю алмашланы башчыла этиб, айтымла къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз, башчыны тюбюн бир сыз бла, хапарчыны къурагъан аффиксни тюбюн эки сыз бла тартыгъыз. Башчы бла хапарчыны келишиулерин айырыгъыз.

Ю л г ю. Быйыл мен джетинчи классда сохтама.

Бу айтымда башчы бла хапарчыны келишиулерин айыргъан заманда айтыллыгъы былайды: *башчы бла хапарчы бетде эмда санда келишедиле, экиси да биринчи бетде, бирлик сандадыла.*

§ 11. Къурам ат хапарчы.

Къурам ат хапарчыда хапарчыны магъанасын джорютген аты, аны башчы бла келишдирген болушлукъчу этимди (заманны, санны, бетни танытады). Сёз ючюн: 1) *Файрузну къарт анасы орундукъ аллында баш къагъады.* (А. Х.) 2) *Мен, ёлгюнчю, коммунист деген сыйлы атны джерге тюшюрмезге ант этеме.* (Х. О.) 3) *Къазауатны кыйынлыгъы, къачхы кюнлеча, адамланы мутхуз этгенди.* (Х. О.) 4) *Айны тутулгъаны ингир ала эди.*

Къурам ат хапарчыны ат кесеги сёзтутушдан къуралыргъа да боллукъду. Сёз ючюн: *Ол акъ бетли, къара шинли, узун сюекли эди.* (Б. А.) Бу айтымда юч хапарчы барды, алай а болушлукъчу этим къуру артда хапарчы бла келгенди.

26-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, башчыланы бир сыз бла, хапарчылапы эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Хапарчыланы къалай къуралгъанларын айырыгъыз.

1. Ленин, туууб, урунганланы шох этди, адам джекген къауумланы джокъ этди. (*Къ. И.*) 2. Уллу санлы болмаса да, Жилин таукел кёллю болгъанды. (*Л. Т.*) 3. Джартысы чачылгъан элчикни алаша, къошунбаш юйчюклеринден тютюн, сериуюн чыгъыб, сууукъ хауада тас болады. (Х. О.) 4. Катяны анасы амандан аманнга барады. (Х. О.) 5. Тюкенчи къууанч тыбырлы болгъанды. (*КъХТ.*) 6. Ол патчах болуб тургъанды. (*КъХТ.*)

7. Бир ананы джашы эди Хаджи-Мурат, Башхалача, ол да, этиб ашхы мурат, Окъургъа да, ишлерге да талпый эди, — Мамырлыкъда джашауу бек татлы эди.

(Джаубаланы Х.)

27-чи иш. Хапарчылары кѳурам ат хапарчыла болгъан 5—6 айтым кѳураб джазыгъыз. Хапарчыланы тюблерин тартыгъыз.

28-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Башчыны кѳуралуун айырыгъыз.

I. 1) Аты аман алгъа чабар, азыгъы аз алгъа къабар. 2) Сылхыр кѳой артдан юркер. 3) Атасы ёлген ат чабдырыр. 4) Ашда уялгъан мухарды, иште уялгъан хомухду. 5) Тенги кёбню джау алмаз, акъылы кёбню дау алмаз. 6) Уллу айтханна этмеген улаймаз. 7) Чыбыкълыгъында бююлмеген кѳазыкълыгъында бююлмез.

(Нарт сёзле.)

II. 8) Тенгиз шош эди. (М. Г.) 9) Тиширыула кѳуш-муш болдула. (Х. О.) 10) Кѳарачай тиширыула да аз тюдюле. (Х. О.) 11) Гара чегет ичиндемиди? (Х. О.) Патчахны заманында зорлукъ, залимлик кючлю эди. (Л. Х.)

ДЖАНГЫРТЫУ ИШЛЕ.

29-чу иш. Айтымланы джазыгъыз, этим кеси хапарчы эсе, эки сыз бла, кѳурам этим хапарчыгъа кире эсе, бир сыз бла тартыгъыз.

Юлгю. *Чегет аягъы талада совхозну фермасы кёрюнеди.*
Шаухал сау болгъанча кёрюнеди.

1. Роза ючюнчю классха барады. Эски буруу оюлуб барады. 2. Сабийчик анасына мыллыгын атды. Джашчыкъ кѳолунда тобчугъун джёнгерчигине атды. 3. Бизни классыбыз бююн экскурсиягъа тебregenди. Эртденли кюн бузулуб тебregenди. 4. Ожай чалкъычы джыйыннга тамада болуб тургъанды. Бююн джыйын беш сагъатда тургъанды. 5. Кѳонакъла бизден тюнене кетгендиле. Туристле бююн таудан аууб кетгендиле.

30-чу иш. Тюбюнде берилген сёзлени хайырландыра, муну башында иштеча (29-чу иш), хар бири бла экишер айтым джарашдырыб джазыгъыз.

1) Башла. 2) Тур. 3) Ий. 4) Къал. 5) Кетди.

31-чи иш. Берилген сёзлени хар бирине -сыз, -суз, -сиз, -сюз, -ча аффикслени кёша, экишер сёз кёурагъыз. Ол сёзлени кёша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Кёурагъан сёзлеригизни тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Бизни заманыбызда мияланы алмазсыз да кеседи-ле. Минги Тауну бузлары алмазча джылтырайдыла.*

1) Мюйюз. 2) Кюйюз. 3) Кийиз. 4) Буз. 5) Кёз. 6) Туз.

32-чи иш. Берилген этимлени бусагъат заманча сала, хапарчыла кёурагъыз; бу хапарчыланы кёша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

Ю л г ю. *Эртденли джангур кёуяды. Махмут джырларгъа сюеди.*

1) Къуй. 2) Сюй. 3) Кюй. 4) Тый. 5) Джый. 6) Кий. 7) Тай. 8) Тий. 9) Къый. 10) Джой.

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ: ТОЛТУРУУЧУ, АЧЫК ЪЛАУЧУ, БОЛУМ.

§ 12. Толтуруучу.

Айтымда къайсы болса да болушланы бирини соруууна джууб этген сансыз членнге толтуруучу дейдиле.

Асламысына толтуруучу атладан неда алмашладан кёуралады, кеси да хапарчыгъа байланады (этимсыфатха, этимсёзлеуге байланыргъа да болады). Сёз ючюн: 1. *Темуркъаланы эшиклеринден ийилмей кирирге болмай эди.* (А. Х.) 2. *Бютеу элде эл Советни депутатларын, комсомолчуланы джыйдыла.* (Х. О.) 3. *Сослан да Советде адамла бла сёлеше тура эди* (Х. О.) 4. *Экибизден сора былайда киши джокъду.* (А. Х.) 5. *Къартчыгъа нарат терекни кёуу бутагъына кёонган чыпчыкъланы мараб турады.* (А. Х.)

Атла бла алмашладан сора да толтуруучу тилни башха кесеклеринден кёуралыргъа болады; бу кёзюуде ала атны магъанасында келедиле. Сёз ючюн: 1. *Акъылы болмагъаннга* (кимге?) *сакъалы болушмаз.* (Нарт сёз.) 2. *Устаз айтханнга* (неге?) *сохтала эс бериб тынгылайдыла.* 3. *Онекини* (нени?) *тёртге* (неге?) *юлешигиз.* 4. *Тамбла бюгюннге* (неге?) *ушамаз.* 5. *Онглу онгсузну* (кимни?) *джекген заманла кетгендиле.*

Толтуруучу сѣзтутушдан (талай сѣзден) кѣуралыргѣа да болады. Сѣз ючюн: 1. **Иги сѣзню** (нени?) **бычакъ кесмез, иги сѣзню** (нени?) **боран элтмез.** (М. К.) 2. **Бир кюн, эртден-бла, Хасан, колхозну бригадасына келиб, гардош айыра тургъанлагъа** (кимлегез?) **кѣошулду.** 3. **Бизни школубуз джети пионерни** (кимни?) **тенгиз джагъасына солургъа ийгенди.**

Толтуруучула эки кѣауумгѣа юлешинедиле: 1) туура толтуруучула, 2) сѣдегей толтуруучула.

Тамамлаучу неда баш болушда келген толтуруучугѣа туура толтуруучу дейдиле (кеси да кѣчюучю этим бла келеди): 1) **Бюгюн сохтала парталаны, столланы, шиндиклени фоягъандыла** (тамамлаучу болуш). 2) **Тюнене школну директору эки машина бла партала, столла, шиндикле келтиргенди** (баш болуш).

Бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлада келген толтуруучугѣа сѣдегей толтуруучу дейдиле. Сѣз ючюн: 1. **Белоруссияны чегетлери энди фашистлеге джаханимча кѣрюнедиле.** (Х. О.) 2. **Дугъумда, ит бурунда, помидорда адамгѣа керекли витаминле кѣбдюле.** 3. **Ачхыч киритден кючлюдю.** (Нарт сѣз.)

Толтуруучула послелогла бла келирге да боладыла. Сѣз ючюн: 1. **Джыламсырагъан кѣзлерин Лѣнка таба ийиб, Архип акка кесини зыбыр кѣоллары бла аны башындан сылады.** (М. Г.) 2. **Кѣулакъ бла эштгенден кѣз бла кѣрген игиди.** (Нарт сѣз.)

33-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Послелог бла кѣуралгъан толтуруучуну табыгъыз, ол тилни кѣайсы кесегинден кѣуралгъанын, не болушда болгъанын айырыгъыз, толтуруучу бла послелогну тюблерин тартыгъыз.

Юл гю. **Бизни тауларбыз чегет бла байдыла.** Айырыу этген заманда айтыллыгъы былайды: **бу айтымда толтуруучу чегет бла деген кесекди, чегет атды, баш болушдады; бла послелогду.**

1. Джангур джел бла келди. 2. Революциягѣа дери былайда эл джокъ эди. 3. Сизге дери былайда биз ишлеб тургъанбыз. 4. Мени ючюн сиз джарсымагъыз. 5. Джангурдан сора битим иги силкиннгенди. 6. Чыкъ кебгени бла дырынланы джыйыкъ.

34-чю иш. Джазыгъыз. Башчылары, хапарчылары, толтуруучулары табыгъыз. Толтуруучулары бир сыз бла, ала бойсунган сёзлени (хапарчылары) эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Толтуруучула неледен кьуралгъанларын айтыгъыз.

1. Ибрахим, сохта нёгерине кьошулуб, ойнаргъа баргъанды. (А. Х.) 2. Эшекни багъалы болгъанын бёрю къайдан билликди. (Нарт сёз.) 3. Суугъа кирсенг, чыкъдан рыслама. (Нарт сёз.) 4. Жилин бла Костылинни джашаулары аман болду. (Л. Т.) 5. Джарлыны тону джай битер. (Нарт сёз.) 6. Сени врач болдугъунга мен ажымсызма. (Х. О.) 7. Джаугъа джанынгы берсенг да, сыйынгы берме. (Нарт сёз.) 8. Къарт къатын кесини урчугъун ийире эди. (П.) 9. Сослан Советде адамла бла сёлеше тура эди. (Х. О.) 10. Алай эте турма да, джашчыкыны кереклисине къара. (А. Х.)

35-чи иш. Толтуруучулары болгъан 5—6 айтым джарашдырыб джазыгъыз. Толтуруучулары тюблерин тартыгъыз, неден кьуралгъанларын, не болушда болгъанларын айтыгъыз.

36-чы иш. Берилген этимледен бусагъат заманда хапарчыла эте, айтымла кьурагъыз. Хапарчылары алай нек джазылгъанларын айырыгъыз; айтымлары джазыгъыз, хапарчылары тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. Эчки мал къаялы джерни сюеди. Джай джыяды—кыш ашайды. (Нарт сёз.)

1. Тый. 2. Къай. 3. Ий. 4. Кий. 5. Къой. 6. Кюй. 7. Сой. 8. Тий. 9. Ой. 10. Той.

§ 13. Ачыкълаучу.

Айтымда *кзаллай? неллай? къайсы? ненчанчы?* деген соруулагъа джууаб этген сансыз членнге ачыкълаучу дейдиле.

Кёбюсюне ачыкълаучу айтымда атдан кьуралгъан членлени ачыкълайды.

Ачыкълаучула сыфатдан, этимсыфатдан, тизгинчи санауладан, алмашдан кьураладыла. Бу къауум ачыкълаучула ачыкъланган сёзлеге тагъылыуну джоругъу бла байланадыла (ала не бетде, не санда, не болушда тюрленмейдиле).

Сёз ючю'н:

1. Сыфатдан: 1) *Бизни областда мийик таула, джашил чегетле, терен ёзенле, кенг тюзле кёрюрге боллукъду.* 2) *Архип акканы арыкъ, узун санлары къумгъа кенделен тюшген эдиле. (М. Г.)*

2. Къурам сыфатдан: *Былайтын акъ бетли, къара шинли, узун сюекли бир адам озду.*

3. Этимсыфатдан: 1) *Архип акка бла Лёнканы арыгъан, кюнде кюйген, букъуланнган бетлери бозаргъан зыккылларына ушаш болгъан эдиле. (М. Г.)* 2) *Сагъынылгъан иш бистер, къымылдагъан тиш тюшер. (Нарт сёз.)*

4. Тизгинчи санаудан: 1) *Минг тогъузджюз джетмишинчи джылда Владимир Ильич Ленин туугъанлы джюз джыл болду.* 2) *Синтаксис джетинчи, сегизинчи класслада окъулады.*

5. Алмашдан: 1) *Бизни элде орта школ барды, аллай школ хоншу элде да барды.* 2) *Сен къайсы школда, къайсы классда окъуйса?*

Атдан къуралгъан ачыкълаучула юч тюрлю боладыла:

1. Биринчи тюрлюсю: ачыкълаучу болуб келген ат ачыкъланнган атха тагъылыуну джоругъу бла байланады, аллында келген ат ачыкълаучу, аны ызындан келген ат ачыкъланнган ат болуб келедиле: 1) *Джюн кийим мамукъ кийимден джылы болады.* 2) *Тюкенде алтын сагъат сатыла эди.*

2. Экинчи тюрлюсю: ачыкълаучу болуб келген ат тюрленмей, ачыкъланнган атны аягъына 3-чю бетни иелик аффикси къошулады: 1) *Колхоз малы джайлыкъда иги семиргенди.* 2) *Атам колхоз малы багъады.*

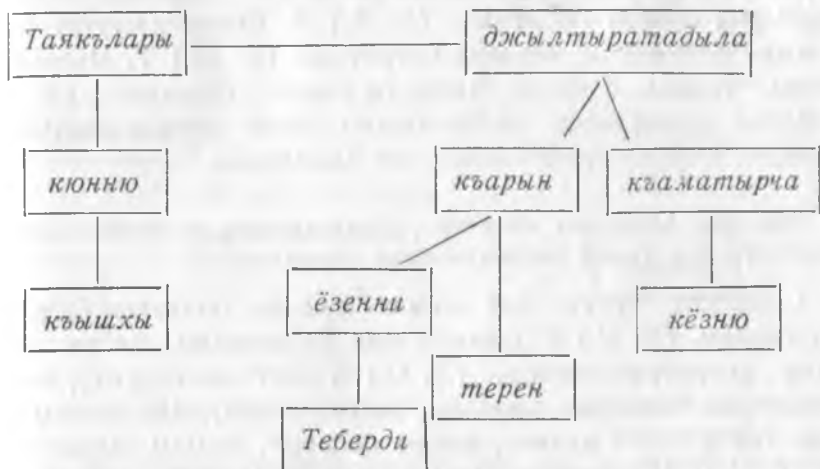
3. Ючюнчю тюрлюсю: ачыкълаучу ат иелик болушда келиб, ачыкъланнган атны аягъына 3-чю бетни иелик аффикси къошулады: 1) *Быллай кечеледе Неваны джагъалары ленинградчыланы кеслерине тартадыла. (Б. Х.)* 2) *Къойланы кёбюсю джатыб кюушене турады. (Б. Х.)*

Бу джорукъ бла къуралгъан ачыкълаучу бла ачыкъланнган сёзню арасына аффикслери болмагъан ачыкълаучула кирирге да боладыла: *Малчыланы сабыр, таукел сёзлери Хасаннга къанат бередила. (Х. О.)* Бу айтымда малчылины сёзлери деген кесек ючюнчю джорукъ бла къуралгъанды: аны ичинде *сабыр, таукел* деген ачыкълаучула биринчи джорукъдан болуб келгендиле. Башхаракъ айтсакъ: айтымда юч тюрлюсю да

бир-бири бла къатыша келирге боладыла. Бу затны ачыкъ кё-
рюр ючюн, тубюнде берилген айтымны схемасын салыб айы-
райыкъ.

*Теберди ёзенни терен къарын къышхы кюнню таякълары,
кёзню къаматырча, джылтыратадыла. (Х. О.)*

Бу айтымны членлери бир-бири бла былай байлангандыла:

- 1) *Таякълары джылтыратадыла* (башчы бла хапарчы)
- 2) *кюнню таякълары* (3-чю тюрлюсю)
- 3) *къышхы кюнню* (2-чи тюрлюсю)
- 4) *къарын джылтыратадыла* (толтуруучу бла хапарчы)
- 5) *ёзенни къарын* (3-чю тюрлюсю)
- 6) *терен къарын* (2-чи тюрлюсю)
- 7) *Теберди ёзенни* (1-чи тюрлюсю)
- 8) *кёзню къаматырча* (халны болуму, тенглеш айланч).

37-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, ачыкълаучуланы бир сыз бла, ала ачыкъ-
лагъан сёзлени эки сыз бла тублерин тартыгъыз; ачыкълаучула тилни къай-
сы кесеклеринден болгъанларын айырыгъыз.

Ю л г ю. Кёк атны юсюнде къызыл сакъаллы татарлы
джуууклашыб тебрегенди. (Л. Т.)

Айырыллыгъы былайды: **кёк**—сифатды, ачыкълаучуду,
атны деген сёзню ачыкълайды; **къызыл**—сифатды, **сакъаллы**
деген сифатны ачыкълайды, экиси да бирден **татарлы** деген
башчыны ачыкълайдыла.

1. Абдулну бир кьолан, кьайыр ити бар эди. (Л. Т.) 2. Бу ариу тауушчукъла джумушакъ джюрекли кьартны бютюн да джумушатдыла. (Б. Х.) 3. Джаумлу тюзледе битген гокка хансла ауур тамчыланы кеслерини юслеринден тамырлары таба силдейдиле. (Б. Х.) 4. Кьойла, силкиниб, джюнлериндеги суу тамчыланы джипкил хауагъа бюркедиле, джемли, гокка ханслы кырдыкга мыллыкларын атадыла. (Б. Х.) 5. Кьарчаны юйдегиси бир-бирин суйген юйдегиди. (Б. Х.) 6. Ётгюр джуртну ёхтем тёлую тюбундеди ленинчи байракъны. (Б. Д.) 7. Малчыланы сабыр, таукел сёзлери Хасаннга кьанат бередила. (Х. О.) 8. Бизни бачхабызда тюрлю-тюрлю кёгет терекле бардыла. 9. Темирчи Исмаил тутхан ишин иги баджарады.

38-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, ачыкълаучуланы тюблерин тартыгъыз. Ачыкълаучуланы кьалай кьуралгъанларын айырыгъыз.

1. Кьачхы сууукъ хар кимни джаякъ тюклерин ёрге тургъузгъанды. (Х. О.) 2. Джангы кюн Кьарачайны мийик тауларыны кьарларын эритеди. (Х. О.) 3. Кенг джауорунлу, аллына бёченгирек, кьызыл кьанлы, кьара шинли, адам ортасы болгъан биреуленнге адамла, юсюне басыныб, джылы саламлашдыла. (С. А.) 4. Бийчесындагъы малла быйыл иги семиргендиле. 5. Кёбню кёрген бёгек таула сагъышсыз, терен джукълайдыла. (Х. О.) 6. Джумушакъ джюрекли Мёлехан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди... (А. Х.)

7. Мугур кёллю, тур тюзетирге

Кьыйынлыкъ бюкген муккур белинги,

Заман тууду джити этерге,

Илмугъа билеб, дупшукъ тилинги!

(Кьаракетланы Исса)

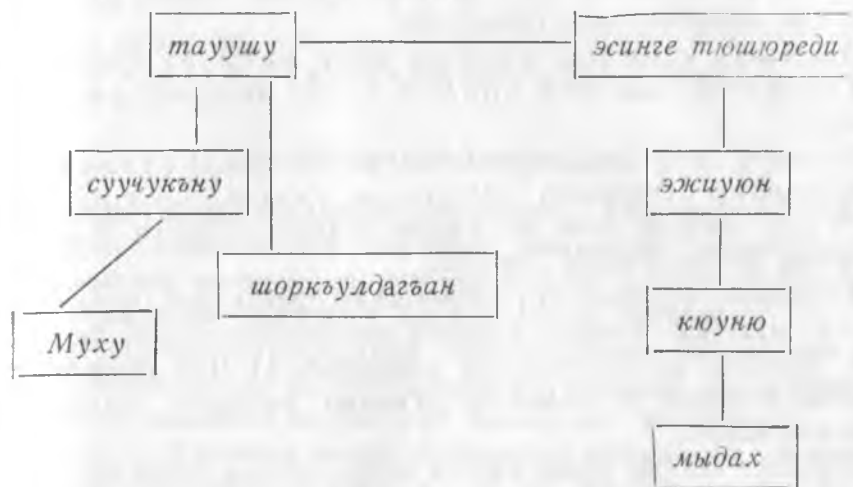
39-чу иш. Берилген сёзлени ачыкълаучу этиб, айтымла кьураб джазыгъыз. Ачыкълаучуланы бир сыз бла, ачыкъланган сёзлени эки сыз бла тюблерин тартыгъыз.

1) Джетинчи, 2) джарыкъ кёллю, 3) джумушакъ джюрекли, 4) школдагъы, 5) кенг джауорунлу, 6) тюрлю-тюрлю, 7) историяны бериучю.

Башында келген ишледен белгили болгъанча, ачыкълаучу, бир сёзден кьуралыб кьалмай, бир-бири бла тутушхан талай

сѣзден кѳуралыргѳа да болады. Аллай сѣзтутушда сѣзле бир-бири бла кѳалай байланганларын, кѳайсы кѳайсына бойсунганын бу схемадан кѳѳюрге боллукѳду.

Муху суучукѳну шоркѳулдагѳан тауушу мыдах кюню эжиуюн эсинге тѳюшюреди. (Х. О.)

40-чы иш. Башында берилген схемадан оюм ала, бу айтымны схемасын салыгѳыз.

Архип акка бла Лѳнканы кюнде кюйген, букѳулу бетлери бозаргѳан зыккылларына ушагѳан эдиле.

41-чи иш. Берилген сѣзлени фонетика джаны бла айыргѳыз: ачыкѳ эмда тунакы тауушла; ачыкѳланы кѳатылары бла джумушакѳлары, аланы эринлиери бла эринсизлери; тунакы тауушланы зынгырдауукѳлары бла сангыраулары, кѳатылары бла джумушакѳлары; сѣзде тауушла бла харифлени саны.

Юлгю. **Китаб:** *к*—тунакыды, джумушакѳды, сангырауду, эринсизди; *и*—ачыкѳды, джумушакѳды, эринсизди; *т*—тунакыды, сангырауду, кѳатыды, эринсизди; *а*—ачыкѳды, кѳатыды, эринсизди; *б*—тунакыды, зынгырдауукѳду, кѳатыды, эринлиди.

Сѣзню аягѳында **б** таууш **п** тауушча эштиледи.

Быллай кѳзюуде хариф бла таууш бир-бирин тутмазгѳа боладыла. Фонетика джаны бла айырыу этген заманда харифни айтыргѳа керек тѳюдѳю, тауушну айтыргѳа керекди, джазыуда уа керекли харифни джазаргѳа керекди. Бу сѣзде 5 таууш, 5 хариф барды.

1) Джашил. 2) Хариф. 3) Сохта.

§ 14. Къошакъ сѣз.

Къошакъ сѣз ачыкълаучуну бир тюрлюсюдю. Къошакъ сѣз, затха башха ат атай, затны алай ачыкълайды. Къошакъ сѣзден не-да ачыкъланган сѣзден бири адам ат болса, къошакъ сѣзге тукъум ат саналады. Сѣз ючюн: *Устаз Батча улу ана тил бла литератураны окъутады.*

Къалгъан кѣзюледе къошакъ сѣзге энчи ат саналады, сѣз ючюн: *Волга суу СССР-ни Европа кесегинде эм уллу сууду.*

Къошакъ сѣз атланы ачыкълайды, алай болса да бетлеучю алмашланы ачыкълаб келирге да болады. Сѣз ючюн:

1) *Сиз, сохтала, ишде уллулагъа болуша туругъуз.* 2) *Аны, къартны, адебин этерге керекди.*

Газетлени, журналланы, фабрикаланы, заводланы, кемелени, д. а. к. затланы атлары къошакъ сѣзлеге саналадыла; быллай атла кеслери да кавычкалагъа алынадыла: 1) *Мен „Известия“ газетни окъуйма.* 2) *Хамидбий „Къызыл джулдуз“ колхозну председателиди.*

Къошакъ сѣз бла ачыкъланган сѣзню арасына деген сѣз тю-шерге да болады. Сѣз ючюн: *Шогъай „Къызыл малчы“ де-ген бышлакъ заводда мастер болуб ишлейди.*

42-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине кавычкаланы салыгъыз, къошакъ сѣзлени тюблерин тартыгъыз.

1. Л. Н. Толстойну Кавказлы джесир деген хапарын классы-быз бла окъугъан эдик, хапарны бек джаратхан эдик. 2. Биз Пионерская правда газетни алгъанлай турабыз. 3. Карачаево-Черкесия деген кеме уллу кемелени бириди. 4. Киев шахар ариу эмда эски шахарланы бириди. 5. Быйыл школда Пушкинни Дубровский деген повестини фильмине къарагъан эдик. 6. Мени атам Коммунист деген журналны келтиргенлей турады. 7. Док-тор Халит кѣз аурууланы багъады. 8. Къобан суу джай уллу къобады; Къобан деб да къобуучусу ючюн аталгъанды.

§ 15. Болумла, аланы тюрлюлери.

Айтымда болумла орунну, заманны, сылтауну, му-ратны, халны, марданы танытхан сансыз членледиле. Магъаналарына кѣре болумла быллай къауумлагъа юлешине-диле:

1. Орунну болумлары (анда, мында, алайда, д. а. к.)
2. Заманны болумлары (алгын, былтыр, бурун, д. а. к.)
- 3.°Сылтауну болумлары (амалсыздан, ачдан, д. а. к.)
4. Муратны болумлары (бошунагъа, усталыкыгъа, д. а. к.)
5. Халны болумлары (терк, джаяулай, д. а. к.)
6. Марданы болумлары (аз-аз, ётюрюкге, д. а. к.)

§ 16. Орунну болумлары.

Ишни къайда этилгенин кёрюзген, къайда? къалайда? къайры? къалайгъа? къайдан? къалайдан? къалайтын? къалайын? дегенча соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз членлерине орунну болумлары дейдиле.

Орунну болумлары орунну сёзлеулеринден, атладан, аны кибик тюрлю-тюрлю сёз тутушладан къураладыла. Ала кёбюсюне айтымны этимледен къуралгъан членлерине байланадыла. Сёз ючюн: 1. Совхозну экинчи бёллюмюню тамадасын **конторда** табыб, кереклими айтдым. (Л. Х.) 2. **Алайда**, экибиз да олтуруб, иги кесек ушакъ этдик. (Л. Х.) 3. Бизни къалабыз **анда**, ол ёзенде, болургъа керекди, ма ол эки тауну **арасы** бла къачаргъа керекди деб, Жилин акъыл этди. (Л. Т.) 4. Суу ичгерге бурулгъанлай, **артларындан** аякъ тауушла чыкдыла. (Л. Т.) 5. **Каштанканы аллы** бла адамла **ары-бери** оза эдиле. (Ч.) 6. **Арбазны ичи** бла **къапхакъ** тюбюнде **баргъан суучукъгъа** тюшдюле, суудан атлаб, **таланы ичин** энишге айландыла. (Л. Т.)

43-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, орунну болумларыны тюблерин тартыгъыз, ала къайсы соруулагъа джууаб этгенлерин, къалай къуралгъанларын айрыгъыз.

1. Мында олтуруб тургъандан сеннге не хайыр? (Л. Т.)
2. Элде адам аягъы тынганлай, Жилин къабыргъаны тюбю бла тышына чыкды. (Л. Т.)
3. Ёзенледе тубан сютча агъара эди. (Л. Т.)
4. Амгъата Аягъында фермагъа дери джетиб къайтдым. (Л. Х.)
5. Алайда оруслула, хоншу-тийре юсюбюзге басындыла. (Л. Х.)
6. Джер-джерде тойла, тутушла, тюрлю-тюрлю оюнла барадыла. (Б. А.)
7. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла, этеклери таулагъа тие, ауадыла (А. Х.)

44-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, орунну болумларыны тюблерни тартыгъыз. Орунну болуму ненча сѣзден, тилни къайсы кесеклеринден, не формада къуралгъанын айырыгъыз.

1. Донну ары джанында, чегетде, хурметли кюз аягъы башланды. (Шол.) 2. Кѣкенлени ичинден паромну къара хамхоту къарагъан эди. (М. Г.) 3. Кюйген Тоханаланы тѣбен джанында нарат, наз тереклени ичинде джаз тауукъла къууанчлы джырлаб тебретиле. (Б. Х.) 4. Къошдан узакъ болмай кишени бла тору атны отлай тургъанын кѣргенлей, Харунну келгенин билдиле. (Б. Х.) 5. Ташкѣпюрню башында, Мара Аягъында, сахарны огъары джанында къатагъач чегетле саргъалгъандыла. (Х. О.) 6. Муху Башыны джалан сыртларында, деппанлада уллу тууарла, къойла иссилеб джатадыла. (Х. О.) 7. Муху Башында кенгчатны кюнбет джанында, уллу сыйдам тапхырда, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. (Х. О.) 8. Ай тюбюнде, джер юсюнде, кѣк Къобанны бойнунда, эсимдеди сабийлигим татлы ананы къойнунда. (С. А.)

45-чи иш. Скобкалада берилген соруулагъа кѣре аланы орнуна магъанасы келишген орунну болумун сала, айтымланы джазыгъыз; скобкала бла соруулары къоратыгъыз.

Юлгю. Тюнене джетинчи классны сохталары школ бачхада ишледиле.

1. Тюнене джетинчи классны сохталары (къайда?) ишледиле. 2. Чегетни ичи бла баргъан джолчукъ (къайры?) элте эди. 3. Наныкъ джыяргъа баргъан сабийле бир-бири бла (къалайда?) тюбешдиле. 4. (Къайдан?) шкок атылгъан тауушла келедиле. 5. Сабийле (къалайары?) чабышыб кетдиле. 6. Доммайгъа озгъан туристле (къалайдан?) келгендиле. 7. Малчыла сыртха (къалайтын?) чыкыгъандыла. 8. Аяз (къалайдан?) къагъады.

§ 17. Заманны болумлары.

Заманны танытхан, *къачан? къачандан бери? къачандан сора? къачаннга дери? не замандан бери? не заманнга дери? не заманны ичинде?* дегенча соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз членлерине заманны болумлары дейдиле.

Заманны болумлары заманны сёзлеулеринден, атладан, этим-сыфатладан, этимсёзлеуледен, тюрлю-тюрлю сёзтутушладан (санаула бла атладан) кьураладыла. Заманны болумларын кьурауда болушлукьчу сёзле (послелогла) кьошулургьа да боладыла.

Заманны болумлары кёбюсюне айтымны этимледен кьуралгьан членлерине байланадыла. Сёз ючюн: 1. *Бюгече кьойланы Бекир сакьларыкьды.* (Б. Х.) 2. *Экиндиде эл ташлама.* (Нарт сёз.) 3. *Кюндюз ингирге дери Каштанка джангыз эки джолда ауузланган эди.* (Ч.) 4. *Кечени арасында алайда джангы кьуралгьан батальон джолгьа чыкьды.* (Х. О.) 5. *Экскурсиягьа кетген сохтала джети кюнден кьайтырыкьдыла.* 6. *Ауругьан тёртюню кюнюне сау болгьан эди.*

46-чы иш. Айтымланы джазыгьыз, заманны болумларыны тюблерин тартыгьыз; ала кьаллай соруулагьа джууаб этгенлерин, кьалай кьуралгьанларын айтыгьыз.

1. Экинчи кюнюнде Дина келди. (Л. Т.) 2. Экинди бола, тууар ферманы айтылгьан сюрюучюсюне, Чомургьа, атландым. (Л. Х.) 3. Экинчи кюн ингирде биз Пашинскеге кирдик. (Л. Х.) 4. Былай бла Жилин сау айны джашады; кюндюз элде айлана эди неда кьол ишле эте эди. (Л. Т.) 5. Бизни аскерлирибиз ал кюнюнде джолгьа чыкьдыла. (П.) 6. Танг аласында аскер атланды. (П.) 7. Биз ёзеннге эндик; джангы туугьан ай чууакь кёкде кёрюндю. (П.) 8. Школдан келе, мен тенгиме тюбедим.

47-чи иш. Айтымланы джазыгьыз; орунну болумларын бир сыз бла, заманны болумларын эки сыз бла тюблерин тартыгьыз; аланы кьалай кьуралгьанларын айырыгьыз.

1. Бусагьатха дери шум тутуб тургьан джамагьат да анданмындан сёз кьоша тебреди. (А. Х.) 2. Кьачда, чапракь акьгьан заманда, бир кюн газетни иши бла, алчы малчыланы юсюнден хапар излей, мен Тебердиге кетдим. (Л. Х.) 3. Экиндиге дери айланыб, элде болгьан малчылагьа тюбедим... (Л. Х.) 4. Кьыш, аяз кечелени узагьына, тохтамай Шамай гёзетчилик эте эди. (Б. Д.) 5. Элни тёбен джанында, аптеканы ююнде, ингирден огьуна лампа джаныб, терезе джабыула ийилгендиле. (Х. О.) 6. Кьачда, кюн бузулгьан заманда, чегет артыкь да мыдах

кёрюнеди. (Арс.) 7. Суууб башлагъан тюзде джангыдан джылы джел къагъыб тебреди. (Кор.) 8. Адам аягъы тынаргъа бир къаты джангур келди. Кечени кече узуну джаугъанлай турду.

48-чи иш. Скобкалада берилген сорууланы орнуна алагъа джууаб этген сансыз членлени сала, джайылгъан айтымла къурагъыз; къаллай сансыз членле къошханыгъызны айтыгъыз.

Юлгю. (Къачан? къаллай?) *чапракъла* (къайдан?) *агъадыла*.—*Къачда саргъалгъан чапракъла терекледен агъадыла*.

1. Сабийле (не заманда? къайдан?) къайтыб келе эдиле. 2. Биз (не замандан не заманнга дери? къайда?) ишледик. 3. Къазийге (къачан? къайда?) махтау къагъыт бердиле. 4. (Кимимден? къаллай?) саугъа алдым. 5. (Къайдан?) келген туристле (къачан? къайры?) кетдиле. 6. Малланы (не кёзюуде? къайры?) ашырадыла.

49-чу иш. Къарачай тилде тунакы тауушну къатылыгъы, джумушакълыгъы бёлюмде ачыкъ тауушну къатылыгъына, джумушакълыгъына кёре болады. Берилген сёзлени бёлюмлеге айырыгъыз, алада тунакыланы къаты неда джумушакъ болгъанларын кёрюзюгюз (юлгюде берилгенча).

Юлгю. *Арифметика: а-риф-ме-ти-ка; р, ф, м, т—джумушакъладыла, к—къатыды*.

Физика. Аскер. Комитет. Бешбармакъ. Чюйретон. Алакёз.

§ 18. Сылтауну болумлары.

Ишни сылтаун танытхан, *нек? не ючюн? не хыйсабдан? не сеbebден? не сылтаудан?* дегенча соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз членлерине сылтауну болумлары дейдиле.

Сылтауну болумлары къураладыла: атладан, алмашладан (*амалтын, сеbebли, ючюн, керекли* деген послелогланы болушлукълары бла), этимсыфатланы болур заманларындан, аланы башлаучу болушда формаларындан, этимсёзлеуледен, этимни бусагъат заманындан (*деб* деген сёзню болушлугъу бла), этимсыфатны иелик формасындан (*ючюн* деген сёзню болушлугъу бла), д. а. к.

Сылтауну болумлары айтымны этимледен кѳуралгъан члендерине байланадыла. Сѳз ючюн: 1. *Джауум керекли терекле муул болгъандыла.* 2. *Сени амалтын дерсге кечикдим.* 3. *Тырмашыр амалтын ишни чийсил этерге керек тюлдю.* 4. *Кѳууаннгандан айтыр сѳзюмю унутхан эдим.* 5. *Ачей малланы джукълаб аджашдыргъанды.* 6. *Иссачыкъ чынгайма деб аягъын аурутханды.*

50-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, сылтауну болумларыны тюблерин тартыгъыз; аланы кѳалай кѳуралгъанларын, не соруулагъа джууаб этгенлерин айтыгъыз.

1. Лѳнка кѳалкъыды, Архип акка уа кѳкюрегинден басхан дуппукъ ауруудан кѳалкъыялмады. (М. Г.) 2. Сен назмуму суюуб окѳур амалтын хар сѳзюме салыр эдим сары алтын. (С. А.) 3. Кийиниб, эшикде кѳол-бет джуууб, Ахмат ашаргъа стол джанына чѳкдю. (Б. Х.) 4. Фатима, кѳарнашыны келгенине асыры кѳууаннгандан, чабыб барыб, бойнундан кѳучакълады. (Б. Х.) 5. Советге барыб тарыгъама деб тебрегенинде, халкъдан ийлыкъгъандан урушуб тыйгъанма. (Х. О.) 6. Джер тарлыкъдан адамла джыйгъан таш тѳбеле толудула. (Х. О.) 7. Павел, бир матрос-большевикни башына бош этгени ючюн, тутулгъан эди. (Н. О.) 8. Хасан, ол соруулагъа джюреги кѳыйналгъандан, джууаб этмеди. (Х. О.) 9. Кѳартха ол толу ийнанды, алай а кѳарыусуздан сѳлешалмады. (Х. О.) 10. Ма бу берилген игиликле, кѳууанчла ючюн биз партиягъа борчлубуз. (Л. Х.) 11. Джолну билмей, барлыкъ джерибизден аджашдыкъ.

51-чи иш. Тюбюнде берилген сѳзлени хайырландырыб, сылтауну болумлары болгъан айтымла кѳураб джазыгъыз.

1) Ачыудан, 2) ачдан, 3) амалсыздан, 4) айтханы себепли, 5) кюрешир керекли, 6) айтыр амалтын, 7) джыгъышама деб.

§ 19. Муратны болумлары.

Ишни муратын танытхан, *нек? не ючюн? неге? не мурат бла? неге деб?* дегенча соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз члендерине муратны болумлары дейдиле.

Муратны болумлары этимни белгисиз формасындан (мынга *деб* деген сѳз кѳошулургъа да боллукъду), атладан, бетлеучю

алмашладан (*деб, ючюн* деген сёзлени болушлукълары бла) къураладыла.

Муратны болумлары айтымны этимледен къуралгъан членлерине байланадыла. Сёз ючюн: 1. *Ким да аямасын къарыуун, кючюн, ана тилин джарытыр ючюн.* (Къ. И.) 2. *Толу берил илму бла урунуугъа, башлар ючюн керти джолгъа бурулургъа.* (С. А.) 3. *Кировгъа нёгер болгъан эди (Солтан-Хамид) джарлылагъа джараргъа.* (М. К.)

52-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, муратны болумларыны тюблерин тартыгъыз, ала къайсы сёзлени болушлукълары бла къуралгъанларын айтыгъыз.

1. Хар къайсысы (Рамазан бла айю) кесини джарыкъ дуняда эркин джашауу ючюн кюреше эди. (С. А.) 2. Бир исси кюн къозучукъ суу ичерге къулакъ суучукъгъа энгенди. (Кр.) 3. Уллу кёллю хоншугъа ачугъа былайда сахар орналлыкъды. (П.) 4. Бу илипин биченликлени сугъарыргъа ишленеди. 5. Агроном болама деб, Шамил эл-мюлк институтха киргенди.

53-чю иш. «Таулу кызыны тарыгъыуу» деген назмудан алыннган бу юзюкде муратны болумларын табыгъыз; аланы тюблерин тарта, юзюкню джазыгъыз.

Тиширыула кёб заман
Бугъоуланыб джашадыкъ,
Темир ауда джашагъан
Булбулагъа ушадыкъ.

Тот ауланы кетериб,
Кёзню джарыкъ ачаргъа,
Чириген адетлени
Юсюбюзден атаргъа.

Къанатланы къагъабыз
Биз хауагъа учаргъа,
Къарангы булутланы
Джолубуздан чачаргъа.

Мутхуз тийген кюнлени
Джарыкъ тийиб кёрюрге,
Окьюу, билим биз алыб,
Эркин болуб джюрюрге.

(Къаракетланы И.)

54-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Сылтауну болумларын бир сыз бла, муратны болумларын эки сыз бла тюблерин тартыгъыз, аланы неден къуралгъанларын айырыгъыз.

1. Асыры бек арыгъандан элибизге джеталмадыкъ: кече кёнакъбайда къалдыкъ. 2. Къакъ-къакъ эте джырларгъа къаргъа ауузун ачханды, джерге тюшген этчикни тюлюю алыб къачханды. (Кр.) 3. Шокоту бла чечмеси аз болгъаны себебден, Егор къанатлыланы хазна атмаучан эди. (Т.) 4. Джаумла кёб джаугъаны амалтын суула къобдула, джолла батмакъ болдула.

5. Мыжыкълы къазланы сатаргъа шахаргъа сюре эди. (Кр.)
6. „Амалсыздан Башиликгге эт хычын этдим“ деб сѣз барды.
7. Къалкъыу этерге мен лафетни джанында таяндым. (Л.)
8. Ала экиси да джалгъа кирирге шахаргъа ашыгъадыла. (Ч.)
9. Асыры бек къууаннгандан джырла джырлаб башладым. (Е. А.)
10. Кюн бузулгъаны себебден биз джолгъа чыгъалмадыкъ.

55-чи иш. Берилген сѣзле сылтауну болумлары болурча, кеси джаныгъыздан айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю. *Бир джолда, джукълаб, къойларымы тюзге ийген эдим.*

1) Джукълаб, 2) къууаннгандан, 3) заманлары болмагъан себебден, 4) ачыуланьб, 5) уллу кѣллю болуб, 6) чабыша-ма деб.

56-чы иш. Берилген сѣзле муратны болумлары болурча, кеси джаныгъыздан айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

Ю л г ю. *Кърымда „Артек“ деген пионер лагерге кѣб джерледен сабийле солургъа келедиле.*

1) Солургъа, 2) саулукъларын багъаргъа, 3) сизге деб, 4) сени ючюн, 5) джырларгъа, тепсерге деб, 6) ишлер мурат бла.

57-чи иш. Айтымлада берилген соруулары орнуна керекли сансыз членлени салыгъыз, ала къаллай сѣзлени айгъакълагъанларын айырыгъыз.

1. Биз къабыргъа газетни (неллай бир заманнга?) джарашдырыб бошадыкъ. 2. (Къачан?) тамада классланы сохталарын (нек? къайры?) ашырадыла. 3. Къазий (къачан? къайры?) ашыгъыб кетди. 4. Айшат (не себебден? къайры?) келмей къалгъанды. 5. (Нек?) Бийболатны аягъыны тюбюнде чѣб сынмайды. 6. (Къачан? къайда? не ючюн?) уллу къууанч болду.

§ 20. Халны болумлары.

Ишни къалай этилгенин танытхан, *къалай? нечик? къалай бла?* дегенча соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз членлерине халны болумлары дейдиле.

Халны болумлары сёзлеуледен, этимсёзлеуледен, орунлаучу болушда атладан, бир сёзю эки кере келгенинден кьураладыла (биринчи сёз башлаучу болушда келеди).

Халны болумлары кёбюсюне этимлеге байланадыла. Халны болумлары этимсёзлеу неда тенглеш айланч болуб келселе, ала запятойла бла айырыладыла.

1. Тауну ёшюнюн машинала кесерле, ёзеклерин *терен-терен* тешерле. (Къ. И.) 2. Архип акка, *сары лентача*, джар бла сууну арасында созулган эди. Кьалкыгъан Лёнка Архип акканы джанында *чулгъаныб* джата эди. (М. Г.) 3. Кьалын тубан *алаша* джайылган эди, башында уа джулдузла кёрюне эдиле. (Л. Т.) 4. Жилин бла Костылинни юслерине, кёкенлени *шыбырдата*, бир ит чыкьды... (Л. Т.)

58-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Халны болумларыны тюблерин тартыгъыз, аланы не соруулагъа джууаб этгенлерин, кьалай кьуралгъанларын айырыгъыз. Халны бир кьауум болумлары запятойла бла нек айырылгъанларын айтыгъыз.

1. Къараб-къарагъынчы джолну эки джаны адамдан толду. (А. Х.) 2. Ногъайлыны кёлеги сагал-сагал болгъан эди, саулай кёкюреги джалан эди. (Л. Т.) 3. Жилин чурукъларын тешиб атды, джалан аякъ тебреди. (Л. Т.) 4. Дженгил-дженгил секире, къапхакъ башындан ким эсе да тюшюб келе эди. (А. Х.) 5. Кьулакъладан акъгъан тау суучукъла, кюмюш чалыуча, джылтырайдыла; ала, шууулдай, эниш сюрем саркъадыла. (Б. Х.) 6. Минги Тауча, тамырлансын миллетибиз, тау хауча, таза болсун иннетибиз. (С. А.) 7. Бауурланыб, Жилин джолгъа джууукъ барды... (Л. Т.) 8. Тама-тама, кёл болур, джыйыла-джыйыла, эл болур. (Нарт сёз.)

59-чу иш. Берилген халны болумларын кьоша, айтымла кьураб джазыгъыз.

1. Джаяулай. 2. Шыкьыртсыз. 3. Ишлей-ишлей. 4. Дженгил огъуна. 5. Таукел. 6. Кечикмей.

§ 21. Марданы болумлары.

Ишни мардасын, халын танытхан, *кьалай? не мардада? кьаллай бир? ненча кере?* дегенча соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз членлерине марда ны болумлары дейдиле.

Марданы болумлары халны болумларыны бир тюрлюсюдюле. Марданы болумлары да, халны болумларыча, сёзлеуледен, этимсёзлеу айланчладан кѳуралыргѳа боладыла. Марданы болумлары айтымны этимден неда сыфатдан кѳуралгѳан членлерине байланадыла, кеслери да затны мардасын кѳргюзедиле. Сёз ючюн: 1. *Кѳарча акѳырын-акѳырын сюрюуге келди.* (Б. Х.) 2. *Жилин кѳб барды, кюнден-бутдан кѳая башына ёрледи.* (Л. Т.) 3. *Хамид дагѳыда, кесине ийнанмагѳанча, анга джити кѳарады.* (Б. Х.)

60-чы иш. Айтымланы джазыгѳыз, марданы болумларыны тюблерин тартыгѳыз; ала кѳаллай сёзлени айгѳакѳлагѳанларын айыргѳыз.

1. Тюнене мардасыз исси кюн болгѳан эди. 2. Чабышыуда, дагѳыда талай эришиуде Халид юч кере биринчи орунланы алды. 3. Бу ийыкѳдан бери джангур чырт джаумагѳанды. Кюн асыры кѳысхандан кырдык саргѳалгѳанды. 4. Идрис барыб тохтагѳан уста кѳойчуду. 5. Киногѳа кѳараргѳа халкѳ тыкѳ-тыкѳлама джыйылгѳан эди. 6. Минги Тау кѳалгѳан тауладан артыкѳ ариу кѳрюнеди. 7. Биринчи майны кюнюнде халкѳ кемсиз кѳб джыйылгѳан эди.

61-чи иш. Хал бла марданы болумларыны тюблерин тарта, айтымланы джазыгѳыз. Ала кѳайсы сёзлени айгѳакѳлагѳанларын айтыгѳыз.

1. Тешиклеринден чыгѳыб, шын-шын туруб, джубранла сызгѳырадыла, аланы кѳзлери кѳмюрлеча джылтырайдыла. (Б. Х.) 2. Ахматха кюнорта азыкѳны башлыгѳына сала, Кѳарча акѳырын-акѳырын сюрюуге келди. (Б. Х.) 3. Ёнгкюч кѳууана барыр, джылай келир. (Нарт сёз.) 4. Кюнбетни кюн энишге кириш тутуб келеди, кѳлекке да аллында ууакѳ-ууакѳ энеди. (Б. Ас.) 5. Кѳараб-кѳарагѳынчы Хасанны кетер кюню джетди. (Х. О.) 6. Тѳгерек, ала кюйюзча, гокка ханс бла джасалгѳанды. (Х. О.) 7. Добай институтну бошаб келгенине анасы кемсиз кѳууанды.

62-чи иш. Берилген сёзлени халны болуму эте, айтымла кѳураб джазыгѳыз. Халны болумларыны тюблерин тартыгѳыз.

1) Тенглеча, 2) сормай-ормай, 3) кѳараб-кѳарагѳынчы, 4) ёретин, 5) кѳуш тюгюнлей, 6) таймаздан, 7) тѳртгюллетиб, 8) арымай-талмай, 9) ауа-сауа, 10) тынч-эсен.

63-чю иш. Берилген сёзлени марданы болумлары эте, айтымла къураб джазыгъыз.

1) Чырт да, 2) бек, 3) аз-аз, 4) бекден бек, 5) аз-буз, 6) джарты-къртурту, 7) тыкъ-тыкълама, 8) бирем-бирем, 9) хый-сабсыз.

64-чю иш. Талай айтым къурагъыз. Алада болумланы табыгъыз. Не соруулагъа джууаб этгенлерин, неден, къалай къралгъанларын айыргъыз.

65-чи иш. Юлгюде берилгенча, айтымланы схемаларын салыгъыз, аланы не членледеи къралгъанларын айыргъыз (синтаксис айыруу этигиз). Айыргъан заманда башчы бла хапарчыдан башлагъыз, аны ызы бла башчыны къауумун, андан сора хапарчыны къауумун айыргъыз.

Юлгю. *Муху Аягъында наз терекледен гылын къушну кычыргъаны келеди.* (X. O.)

1. Джайгъы кюнле Къарачайны мийик тауларыны къарын эритедиле. (X. O.) 2. Ёзенни башы бла салыныб келген тубан нарат тереклени джабды. (X. O.) 3. Ауушдан ычхыныб келген сууукъ джел ёзенни ичин къараб-къарагъынчы шууулдатды. (X. O.)

66-чы иш. Берилген айтымланы схемаларын салыгъыз. Айтымны членлери къаллай членле болгъанларын, тилни къайсы кесеклеринден къралгъанларын айыргъыз (синтаксис эмда морфология айыруу этигиз). Айтымны айырыллыкъ джоругъу былай боллукъду:

1) джайылгъан неда джайылмагъан айтым;
2) башчы, аны тилни къайсы кесегинден, къалай къралгъаны;

67-чи иш. Берилген сёзде не тукъум аффиксле болгъанын, ала сёзге къаллай магъанала бергенлерин айыргъыз. Аффикслени бир-биринден сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю. *Сабанчыларыбызныкъыладандыла.*

Сабан—сёзню тамырыды, атды;

чы—атдан джангы ат къурагъан аффиксди;

лар—кёблюк санны аффиксиди;

ыбыз—иелик аффиксиди, сабанчыла бизникиле болгъанын танытады;

ныкъы—сабанчыланыкъы болгъан бир затны танытады;

ла—сабанчыланы ол затларын кёблюк саннга салгъан аффиксди;

дан—ол затланы башлаучу болушка салгъан аффиксиди.

ды—сёзню хапарчы этген хапарчы аффиксиди;

ла—былайда хапарчыны кёблюк саннга салгъан аффиксиди.

1) Джыйылыуубуз, 2) санаялмагъанса, 3) къачхынчыладанды.

БИР БАШ ЧЛЕНИ БОЛГЪАН БОШ АЙТЫМ.

§ 22. Бир баш члени болгъан айтымланы къауумлары.

Былайгъа дери башчысы да, хапарчысы да болгъан бош айтымлагъа къаралгъанды; аны бла бирге аланы сансыз членлерине къаралгъанды.

Бизни тилде баш членлени бири болуб, бири болмай къалгъан айтымла боладыла. Быланы эки уллу къауумгъа юлеширге боллукъду:

1. Башчысы болмай, хапарчысы болгъан айтымла;

2. Хапарчысы болмай, башчысы болгъан айтымла.

Башчысы болмай, хапарчысы болгъан айтымла эки къауумгъа юлешинедиле:

1. Башчылы айтымла,

2. Башчысыз айтымла.

Башчылы айтымла да эки къауумгъа юлешинедиле:

1. Белгили башчылы айтымла,

2. Белгисиз башчылы айтымла.

Къуру бир баш члени болгъан айтымланы юсюнден былайда айтылгъанны бу схемада кёрюрге боллукъду.

Схемадан белгили болгъаныча, къуру бир баш члени болгъан айтымланы тёрт къауумгъа юлеширге боллукъду, ала да быладыла (алагъа къарала барлыгъыча тизилгендиле):

- 1) белгили башчылы айтымла,
- 2) белгисиз башчылы айтымла,
- 3) башчысыз айтымла,
- 4) аталгъан айтымла.

Былайдан ары аланы хар бирине башха-башха къаралады.

§ 23. Белгили башчылы айтым.

Баш членледен къуру хапарчысы болгъан, хапарчысы да этимни туура турушуну 1-чи неда 2-чи бетлеринде неда буйрукъчу турушда келген айтымгъа белгили башчылы айтым дейдиле. Былай хапарчысы болгъан айтымда ишни этген бет белгили танылады. Сёз ючюн: 1. *Арт тилегим: артха къалма, аман беген атны алма, партиягъа керти*

джаш бол, тенгле ичинде бек баш бол. (Б. А.) 2. Ташлагъыз бугъоуланы, бошлагъыз саныгъызны, алыгъыз оноуланы, инджитмей джаныгъызны. (Къ. И.) 3. Ана тилде, къаджыкъмай, окъуу, билим алабыз, Ленин элтген джолдан таймай, коммунизмге барабыз. (Б. Ас.)

Бу юлгюледен белгили болгъанча, башчыны хапарчы кеси (мен, сен, биз, сиз) белгилейди.

68-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, белгили башчылы айтымлада хапарчылары тюблерин тартыгъыз. Хапарчыла не формалада къуралгъанларын айырыгъыз.

Ю л г ю. *Ёхтем Кавказ, салам айтама санга, тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа. (Къ. И.)*

1. Къарачыгъыз ол таулагъа, сюелиб, тѣппелери булутлагъа тирелиб... (Къ. И.) 2. Машинала улутабыз, темир джолла созабыз, ёмюрледе бузулмагъан сау къырдышла бузабыз. (Б. А.) 3. Джаз келгенлей, чакъгъанма, сыргъаларымы такъгъанма (къайын терек.) (Б. Ас.) 4. Бек ишлейик, кюрешейик; джазыбызны бошунагъа ашырмайыкъ. (Б. Ас.) 5. Заман болду, къб учайым, гокка хансха терк къонайым, джан аямай, бал джыайым, четениме къотарайым. (Б. Ас.) 6. Ишлеген адам джангылады, джангылгъан эсем, ангылат. (С. А.)

§ 24. Белгисиз башчылы айтым.

Баш членледен къуру хапарчысы болгъан, хапарчысы да белгили адамны танытмай, барысына бирча тийишген айтымгъа белгисиз башчылы айтым дейдиле.

Белгисиз башчылы айтымлада бек кереклиси ишни этилгениди, аны ким этгени керек болмайды, ол хар кимни юсюнден да айтылады. Ол себебден бу тукъум айтымлада башчы болмайды. Сѣз ю ч юн: *Тюкеннге эки машина бла ун келтирдиле.* Былайда хапарчы белгисиз адамлары юсюнден айтады, кимле келтиргени белгили тюддю; хапарчы кеси да озгъан заманда 3-чю бетде келгенди.

Белгисиз башчылы айтымлада иш хар кимге да бирча тийиширге боллукъду, ол адамлары къайсы бирине да барыргъа боллукъду. Бу тукъум айтымлада хапарчы къб кѣзюуде 2-чи бетни формасында келирге болады, кеси да нарт сѣзледе

кѣб тубейди. Сѣз ючюн: 1. *Чал чалкыны танг бла, мал ач кѣалмаз тамбла.* 2. *Сабийни джумушха ий да ызындан чаб.* 3. *Озгъан джангурну джамчы алыб сюрме.*

Белгисиз башчылы айтымланы хапарчылары этимни буйрукъчу турушундан кѣуралыргъа боладыла. Сѣз ючюн: 1. *Кюлме джашха, келир башха.* 2. *Кѣб джат да бек чаб.* (Нарт сѣзле.)

69-чу иш. Белгисиз башчылы айтымланы бу джорукъ бла джазыгъыз: 1) хапарчы 2-чи бетде, туура турушда болгъанланы, 2) хапарчы 2-чи бетде, буйрукъчу турушда болгъанланы, 3) хапарчы 3-чю бетде, туура турушда болгъанланы.

1. Джыламагъан джашха джукка салмайдыла. 2. Солуй билмесенг, ишлей да билмезсе. 3. Бош кѣапчыкыны ѳрге сюеялмазса. 4. Сабийни джумушха ий да ызындан бар. 5. Мизни машокда джашыралмазса. 6. Уллу сѣлешме да, уллу кѣаб. 7. Оюлур хунагъа таянма. 8. Бир кѣол бла тѣюймчек тешалмазса. 9. Ойнай билмеген уруб кѣачар.

(Нарт сѣзле.)

70-чи иш. Белгисиз башчылы айтымланы формасында келген (2-чи бетде буйрукъчу турушда, 2-чи бетде туура турушда, 3-чю бетде туура турушда) 4—5 нарт сѣз табыб джазыгъыз.

71-чи иш. 4—5 нарт сѣз табыб джазыгъыз. Алада хапарчыла кѣалай кѣуралгъанларын айыргъыз. Нарт сѣзден не магъана чыкѣгъанын айтыгъыз.

72-чи иш. Берилген экишер сѣзден бирер кѣош сѣз кѣурагъыз; аланы кѣоша, айтымла кѣураб джазыгъыз. Кѣош сѣзлени кѣалай джазыллыкъларына эс бѣлююз.

1) Тѣрт, мѣююш; 2) тюрлю, тюрлю; 3) сау, эсен; 4) дигил, мигил; 5) чаба, джорта; 6) бара, бара; 7) кѣой, мой; 8) сатыу, алыу; 9) джыгъыла, кѣоба.

§ 25. Башчысыз айтым.

Баш членледен джангыз хапарчысы болгъан, башчысы болургъа мадары болмагъан айтымгъа башчысыз айтым дейдиле. Сѣз ючюн: 1. *Кеч болуб башлады.* (Л. Т.)

2. Орамлада кзуу-шуу эди. (Л. Т.) 3. Джарыб башлаган эди. (М. Г.) 4. Кюнледен эсе бюгюн сууукду. (А. Х.) 5. Би-реуню ишине сизге кватышыргга керек тюлдю. (Н. О.)

Башчысыз айтымлада хапарчыла быллай тукзум джорукъла бла кзуралыргга боладыла:

1. Этимни белгисиз формасына быллай этимле кшошулуб кзуралады: **боллукъду, керекди, тыйыншыды, джарыкъды, ушагзыулуду**, д. а. к.; бу сёзлеге **тюлдю** деген болушлукъчу этим кшошулургга боллукъду (бу кёзюуде хапарчы огъайлагъан магъанада келеди). Сёз ючюн: 1) *Хар ишни заманында этерге керекди.* 2) *Сеннге кечигирге джарыкъ тюлдю.* 3) *Адамгга заманында окзуу, билим алыргга керекди.*

2. Сыфатла бла этимсёзлеуге **-ды, -ду -ди, -дю** аффиксле, **эди** деген болушлукъчу этим кшошулуб кзуралады; 1) *Эшикде кзарангыды, мылыды, сууукъду.* 2) *Таулада кзаралыбды, ёзенледе аязыбды, джарыкъды.* 3) *Тюнене бизде салкзын эди.* 4) *Сау ийыкны джауумсураб тургъан эди.*

3. Этимсёзлеуге болушлукъчу этимле кшошулуб кзуралады:

1) *Эртденли кюкюрёб тебрегенди.* 2) *Джарыб башлаганды.* 3) *Тюнене ингир ала сууукъсуратыб башлаган эди.*

73-ю иш. Башчысыз айтымланы джазыгъыз. Хапарчыланы тюблерин тартыгъыз, аланы къалай кзуралгъанларын айыргыыз.

Юлгю. *Кёкден бир тамчы акъмай, болгъанны саргъалтыб, кюйдюрёб барады.* (А. Х.) Айырыллыгъы былайды: *бу айтымда хапарчы этимсёзлеуге болушлукъчу этим кшошулуб кзуралганды.*

1. Орамлада кзуу-шуу эди. (Л. Т.) 2. Чегетде салкзын эди, шош эди. (Л. Т.) 3. Эртдеден кеч болуб башлаган эди. (Л.) 4. Сууукъ эди, чууакъ эди. (Л. Т.) 5. Энди кёз байланды, сууукъсуратыб башлады. (Л.) 6. Джашар ючюн, урунургга керекди. 7. Кюнледен эсе бюгюн сууукъду. (А. Х.) 8. Сууукъ эм джел эди. (М. Г.) 9. Сени четен шляпангы киерге боллукъмуду? (Ч.) 10. Джолоучулукъну юсюнден сагъыш этерге да керек болмай эди. (Дост.) 11. Меннге комендантха барыргга керекди. (Л.)

74-чю иш. Берилген этимледен хапарчыла кѳурай, башчысыз айтымла джарашдырыб айтыгъыз.

Юлгю. *Джауаргъа джараулу кѳаралгъанды.*

1) Сууукъсуратыргъа, 2) кюкюергерге, 3) титиретирге, 4) кѳалтыратыргъа, 5) джауумсураргъа, 6) кѳаралыргъа.

75-чи иш. Берилген хапарчылагъа магъаналары бла келишген сансыз членле кѳоша, башчысыз айтымла джарашдырыб джазыгъыз; хапарчыланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Танг атхандан бери джауумсурайды.*

1) Кѳегерибди, 2) джарый башлагъанды, 3) ушагъыулу тюлдю, 4) керек эди, 5) керек тюл эди, 6) тыйыншлы болуб кѳалгъанды.

76-чы иш. Айтымланы окъугъуз да ала не членледен кѳуралгъанларын айырыгъыз. Эки хоншу айтымны байлам бла бир-бирине джалгъаб, бир кѳош айтым кѳурагъыз; керекли джерине запятой сала, кѳош айтымланы джазыгъыз, да байламны тюбюн тартыгъыз.

Юлгю. *Тамбла эртдерек меннге кел. Экибиз чабакъ тутаргъа барлыкъбыз.—Тамбла эртдерек меннге кел, экибиз да чабакъ тутаргъа барлыкъбыз.*

1. Сууукъ бола башлады. Биз от этдик. 2. Кеч болуб тебрегенди. Юйге кетерге заман болду. 3. Кюн чыкъгъан джанында кызыарыб башлады. Кѳекенледе чыпчыкъла джырлаб тебретиле. 4. Кюн бата эди. Биз юйге айландыкъ.

77-чи иш. Айтымланы бу джорукъда джазыгъыз; 1) белгили башчылы айтымланы; 2) белгисиз башчылы айтымланы; 3) башчысыз айтымланы.

1. Бачха джанындан терезени джазгъы кюн джарытады. 2. Терек чапракълада чыкъ марджан кораллча джылтырайды. 3. Эртденни хауа ариу кѳегет ийис этеди. (М. Г.) 4. Бушуугъа джыламукъ бла болушмазса. (Нарт сѳз.) 5. Танг аласында кѳекенле ичинде айланган кѳалай кѳууанчлыды. (Т.) 6. Кюн тий-

ген джанында агъарыб башлады. (Т.) 7. Бурнунгу башынгдан ёрге кёлтюрме. (Нарт сёз.) 8. Тамбла чегетге барайыкъ! 9. Нёгерледен артха къалмазгъа!

78-чи иш. СССР деген сёзю хар болушха сала, ала бла айтымла къураб джазыгъыз. СССР деген сёзге къошулгъан болуш ахырланы тюблерин тартыгъыз.

§ 26. Аталгъан айтым.

Баш членледен къуру башчысы болгъан айтымгъа аталгъан айтым дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Бизни областны табигъаты ариуду. Салкъын чегетле, кирсиз къара суула, мийик къарлы таула.* 2. *Къыш. Джангы тюшген терен къар. Кюртлеге батхан элчикле.*

Аталгъан айтымла белгили макъам бла айтыладыла (тизген, санагъан халда): былада башчыла кёргюзген затланы керти болуб тургъанларын танытадыла, аланы юсюнден башха зат айтылмайды. Аталгъан айтымла кёбюсюне ары-берини суратлагъан заманда джюрютюледиле.

Аталгъан айтымла бусагъат заманда керти болуб тургъан затланы танытхан себебден, аланы магъаналары бусагъат заманнга тергеледи, бусагъат заманны тутады.

Бир къауум аталгъан айтымда *ма, майна, майнама* деген кёргюзюючю кесекчикле келирге боладыла. Сёз ючюн: 1. *Ма тирмен. Ол энди хылеу болгъанды. (П.)* 2. *Майна от джарыкъчыкъ. Бусагъат фермагъа джетерикбиз!*

Аталгъан айтымла кёбюсюне суратлау литературада тюбейдиле. Бир-бирледе хапар ала бла башланыргъа болады. Сёз ючюн: *Минг тогъузджюз оналтынчы джыл. Октябрь. Кече. Джангур эмда джел. (Шол.)*

Аталгъан айтымла пьесалада да джюрюйдюле; бу кёзюуледе ала ишни *къайда, къачан, не болумда* баргъанын кёргюзедиле. Сёз ючюн: *Унухну юю, джарлы юй, столда ашарыкъла. Орун салыныб хазыр. Унух олтурады. Къамгъут киреди.* (Батчаланы А.-К., „Ахмат-Батыр“.)

Аталгъан айтымла назмулада да тюбейдиле. Сёз ючюн: *Кемсиз кёбдю хар бир тюрлю байлыгъым! Салкъын сыртла, гелеу кырдык джайлыгъым! (Къ. И.)*

79-чу иш. Айтымланы джазыгъыз; аталгъан айтымланы тюблерин тартыгъыз. Айтымланы тышыгъыздан окъугъуз, аланы къаллай макъам бла (интонация бла) окъуллукъларына эс бѣлююз.

1. Салкъын эртден. Шош хауа. Къалай сейирди бу табигъат.
2. Ма мени аккамы юйчюю! 3. Майна аджашхан къойла. 4. Ма бизни джангы школубуз. 5. Къачхынчыла, къачхынчыла, къачхынчыла... Джолла барысы къачхынчыла бла солдатла миннген поездледен толгъандыла. (Шол.) 6. Кечени къарангысы басхан дачала. Элде клисаны къонгурауу бир къакъды. (Ч.) 7. Къырау басхан шош чегетле. Къар тюбюнде джукълагъан сабан тюзле. (Шол.) 8. Шкок, шкок! Къама джокъ!.. Джангыз кезлик бычакъ! (С. А.) 9. Терек бачха, кѣгет этген джаш терекле. Кѣк терезелери бла акъ сюртюлген къызыл къошунбаш юй. Арбазда башлары бирге джабылгъан ѳтмек печ бла аш юйчюк. Бары да бир-бирине джанаша, тыйыншы ариулукъну бередила. (С. А.)

80-чи иш. Башчылы айтымланы аталгъан айтымлагъа айландырыгъыз: 1-чи, 2-чи айтымлада хапарчыланы къоратыгъыз; 3-чю, 4-чю, 5-чи айтымлада хапарчыланы сансыз членлеге (ѳтимсыфатлагъа) айландырыгъыз; 6-чы, 7-чи айтымланы тургъанларыча къоюгъуз.

Ю л г ю. *Элчикле къортлеге батдыла.—Къортлеге батхан элчикле.*

Къыш келди. Терен къар тюшдю. Элчикле къортлеге батдыла. Чегетле къыраугъа бѣлендиле, шошайдыла. Тюзле къар тюбюнде джукъладыла. Болгъан солуйду. Табигъат джангы джашаугъа къюч джыяды.

81-чи иш. Берилген темаланы бирине суратлау халда бирер хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз. Хапарда аталгъан айтымла болсунла.

Темала: 1. *Джазгъы къон.* 2. *Джаз джайлыкъда.* 3. *Ай кече.* 4. *Суу джагъада.* 5. *Кюз чегетде.* 6. *Пионер лагерде.* 7. *Джай малчы къошда.*

§ 27. Толмагъан айтым.

Бир неда андан артыкъ члени ычхынган айтымгъа толмагъан айтым дейдиле. Быллай толмагъан айтымны ычхынган членлери аны къатында келген айтымладан белгили боладыла. Сѣз ючюн:

— *Амин, сенге ненча джыл болганды?*

— *Сегиз.*

Былайда биринчи айтым толу айтымды, экинчи айтым толмагъан айтымды; алай а аны магъанасы биринчи айтымны кючю бла ангылашынады, андан ачыкъ болады. Биринчи айтым болмай къалса, *сегиз* деген айтымдан магъана чыкъмайды, ангылашынмайды, не ючюн айтылгъанын киши ангылаяллыкъ тюлдю. Толмагъан айтымла кёбюсюне диалогда (эки неда андан артыкъ адамны сёлешиулеринде) тубейдиле. Сёз ючюн:

— *Бу кимди?*

— *Эмегенди.*

— *Эмеген къайдан чыкъгъанды?*

— *Урудан.*

— *Аны урудан ким чыгъаргъанды?*

— *Мен.*

(„Къарачай халкъ таурухла“.)

Бу диалогда 2-чи, 4-чю, 6-чы айтымла толмагъан айтымладыла. Ала, толгъан айтымла болсала, былай боллукъ эдиле: 2) *Бу эмегенди.* 4) *Эмеген урудан чыкъгъанды.* 6) *Аны урудан мен чыгъаргъанма.*

Сёз ючюн: диалогда 6-чы айтымда джангыз бир сёз барды, ол да башчыды: *мен*; къалгъан членлери: толтуруучу, оруну болуму, хапарчы ычхыннгандыла. Алай а хоншу айтымланы болушлугъу бла айтымны бу джангыз члени да толу магъана чыгъарады.

Толмагъан айтымны магъанасы тегерекде болумдан ачыкъ болуб къалыргъа боллукъду. Сёз ючюн: джолда адамла автобусну сакълаб тургъанлай, биреулен: *келеди* десе, аны автобуса айтылгъанын ангыларыкъдыла. Былайда *келеди* толмагъан айтымды, *автобус келеди* деген толу айтымны магъанасын тутады.

Толмагъан айтымла къош айтымлада туберге да боладыла. Сёз ючюн: 1. *Азан дерслерин хазырлагъанды, Мусса уа хазырламагъанды.* 2. *Тюнене джангур джауду, бюгюн а джаумады.* (Биринчи айтымда толтуруучу, экинчи айтымда башчы ычхыннгандыла).

82-чи иш. Тюбюнде берилген диалогда толмагъан айтымланы кёрюсюзюз.

— А къыз, сизни Исмаил инженер болуб келгенди, дейдиле, алаймыды?—деб сорду бир къатын бирине.

— Алайды,—деб ол анга мыдах джууаб берди.

— Къайда ишлейди?

— Карачаевскеде...

— Къатын да алгъан шойду да?

— Алгъан эди...

(Байрамукъланы Х.)

83-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, ала къайсы къауумладан болгъанларын айырыгъыз.

Иссилик. Букъу. Орам ташла. Трамвай, секире-секире, букъуну тубанында атылыб барады. Къургъакъ джар. Юйчюкле. Мишау элчик, кюйген тюз. Батыуда да джангы сахар кёл-тюрюледи... Джаш терекчикледен аллеяла. Орнатылгъан гокка хансла. Тёрт джанына баргъан джарыкъ юлени орамлары. Клуб. Рабфак. Больница. Театр.

(А. Н. Толстой.)

84-чю иш. Тюбюнде берилген аталгъан айтымланы керекли джерлерине къоша, бирер хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз. Хапаргъа кесигиз джаратхан баш салыгъыз, сёз ююн: 1) «Экскурсияда», 2) «Чабакъ тутаргъа баргъаныбыз», 3) «Джай бизни табигъатыбыз», д. а. к.

Чууакъ салкъын эртден. Узун терен ёзен. Ёзен ичинде шоркъулдаб баргъан ариу суу. Сууну эки джанында къалын чегетле. Талачыкълада тюрю-тюрю гокка хансла. Дугъум бла наныкъ кёкенле...

85-чи иш. Аллында иште окъулгъан айтымланы хар бир тюрюсюн хайырландыра, суйген темагъызгъа бирер хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз. (Хапарда белгили башчылы, белгисиз башчылы, башчысыз, аталгъан айтымла болургъа керекдиле).

86-чы иш. Былайда берилген суратлау хапарчыкъны аягына къошакъ этиб созугъуз. Джазгъаныгъыз къаллай айтымладан къуралгъанын сынагъыз, айырыгъыз.

ДЖАЙ ЭРТДЕН.

Джай эртден. Шошлукъ, рахатлыкъ. Мени сууукъсуратады. Кюн кёлтюрюле келеди. Дженгил аязчыкъ къакъды. Мен биченликле бла барама. Тёгерекде рахатды. Бир кесекден къулакъ

суучукъгъа бурулдум. Бек салкъынды. Дженгил огъуна теши-
ниб, джууунургъа керекди...

ДЖАНГЫРТЫУ ИШЛЕ.

87-чи иш. Айтымда сёзле бир-бири бла не келишиуню, не сыйындыруну, не да тагъылыуну джорукълары бла байланадыла. Берилген айтымлада аланы членлери бир-бири бла къайсы джорукъда байланганларын айыргъыз, Аны алай этер ючюн, алгъы бурун схемасын салыгъыз.

1. Жилин бир кесек замандан алача ангылаб башлады. (Л. Т.)
2. Байракълада алтын харифле джылтырайдыла. (Л.-К.)
- 4) Сюй-меген бал-джау да ашамайды. (Нарт сёз.)

88-чи иш. Берилген сёзлени башчыла эте, айтымла къураб джазыгъыз. Ала тилни не кесеклеринден къуралгъанларын айыргъыз.

1. Бешеуленибиз.
2. Уллу, гитче да.
3. Тёрт.
4. Ойнагъанла.
5. Бир талай мал.
6. Джыйырма сохта.
7. Анасы бла баласы.
8. Анасы баласы бла.
9. Эси болгъан.
10. Татлы тилли.

89-чу иш. Берилген сёзлени хапарчыла эте, айтымла къураб джазыгъыз. Аланы къалай къуралгъанларын айыргъыз.

1. Келе тура эдиле.
2. Айталлыкъ болурму?
3. Къалгъан эдинг.
4. Келиб къалгъа эдигиз.
5. Алий бла Хасандыла.
6. Хурзукдандыла.
7. Москваданмысыз?
8. Келе туруссуз.
9. Отуз джете эдиле.
10. Джыйырма эки эдик.

90-чу иш. Берилген сёзлени болумла этиб, аланы къоша, айтымла джарандырыб джазыгъыз. Болумла къаллай соруулагъа джууаб этгенлерин, къайсы къауумладан болгъанларын айыргъыз.

1. Кючден-бутдан;
2. Кёбден кёб;
3. Джаяулай;
4. Ауа-сауа;
5. Амалсыздан;
6. Бошунагъа;
7. Терсине;
8. Арлакъдан;
9. Хар кюн сайын;
10. Джер-джерде;
11. Къызыудан къызыу;
12. Эрлай-бурлай.

91-чи иш. Орунну, заманны, сылтауну, муратны, халны, марданы болумларын къоша, хар тюрлюсюне экишер айтым джарашдырыб джазыгъыз, (барысы да 12 айтым боллукъду). Хайырландыргъан болумларыгъыз къаллай соруулагъа джууаб этгенлерин айыргъыз.

Юлгю. Тюнене Адей фермагъа джаяулай кетди. Айырыллыгъы былайды: *тюнене*—заманны болумуду, къа-

чан? деген соруугъа джууаб этеди; фермагъа орунну болумду, къайры? деген соруугъа джууаб этеди; джасулай— халны болумду, къалай? деген соруугъа джууаб этеди.

92-чи иш. Тюбюнде берилген айтымлагъа синтаксис айырыу этигиз. **Айырыу**ну этген заманда быллай план бла бардырыгъа боллукъду:

1. Хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюучю айтымла;
2. Джайылгъан неда джайылмагъан айтымла;
3. Башчысы, хапарчысы да болгъан айтымла;
4. Джангыз бир баш члени болгъан айтымла:
 - а) белгили башчылы айтымла,
 - б) белгисиз башчылы айтымла,
 - в) башчысыз айтымла,
 - г) аталгъан айтымла.
5. Толу неда толмагъан айтымла.

1. Иги кесекден бери кеч болуб башлагъан эди. (П.) 2. Аязыкъ къагъады. 3. Кетемисиз? 4. Джангы тюшген терен къар. 5. Бир къол бла туюмчек тешалмазса. (Нарт сѣз.) 6. Сен къайры тебегенсе? Школгъа. 7. Кѣрген кѣргенин этер, кѣчген арбасын джегер. (Нарт сѣз)

93-чю иш. Берилген сѣзлени, кѣчюрюрча, бѣлумлеге айырыб, араларына сызчыкъла тарта джазыгъыз. Кѣчюрюрге болмагъан сѣзлени бѣлумлери **сызчыкъла** бла айырмагъыз.

Тауусулду, суюдиле, сырт, ачыу, детдом, партбилет, ауангы, хуппеги, къартчыгъа, съезд, радио, джыйын, къууанч, культура, джыяды, иеди, кюйюз, келейик.

94-чю иш. Берилген сѣзлени былайда кѣргюзюлген болушлагъа сала джазыгъыз, джазылгъанлары бла айтылгъанлары бирчамыды, огъесе бирча тюлмюдю — аны айырыгъыз, аны алай нек болгъанын айтыгъыз.

1. Сѣзлени бериучю болушха сала джазыгъыз: а) *джылан, план, танг, джеген, терен, къолан, Къобан, тенг, кюрен, джубран, мен, сен, минг, тыйын, джыйын, парк, банк;*

б) *клуб, герох, палах, пурч, харс, чарс, торф, жираф, къурч, принч, къонакъ, къармакъ, терек, челек, сенек.*

2. Сѣзлени башлаучу болушха сала джазыгъыз: *мен, сен, сабан, отун, сапын, джауум, къауум, хызен, ёзен, тубан, чалман, сыгын.*

АЙТЫМНЫ БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 28. Биртукъум членледен хапар берю.

1. Бир соруугъа джууаб этген, айтымны бир членине байланган, бир-бири бла тенг джарашдырычу байламла бла неда санагъан интонация бла байланган членлеге айтымны биртукъум членлери дейдиле. Сёз ючюн:

1) *Кёб къралдан иичиле бла эллиле келгендиле, муратларын билдире.* (Къ. И.) 2) *Акка да, Лёнка да паром бла суудан ётдюле.* (М. Г.) 3) *Тынгыла, окъу, юрен, сор; билимли, сабыр, джигер бол.* (С. А.) 4) *Къалын эмда чырмауукъ къара наныкъ джерни юсюне джайылгъан эди.* (Шол.) 5) *Ауур, сууукъ булутла таулары тёппелеринде джата эдиле.* (Л.) 6) *Адамла рахат, деменгили, дауурсуз ишлей эдиле.* (Фад.)

2. Биртукъум членле кёбюсюне тилни бирча кесеклеринден къраладыла. Сёз ючюн: 1) *Бизни халкъыбызны билими, окъууу, культурасы дженгил ёседи* (биртукъум членле атладан къралгъандыла, кеслери да башчыладыла). 2) *Биченликде джашил, къызыл, сары гокка хансла бар эдиле* (биртукъум членле сыфатладан къралгъандыла, кеслери да ачыкълаучуладыла). 3) *Сени да, мени да курортха иедиле* (биртукъум членле алмашладан къралгъандыла, кеслери да толтуруучуладыла), д. а. к.

Алай болса да биртукъум членле тилни тюрю-тюрю кесеклеринден къралыргъа да боладыла. Сёз ючюн: *Джалан аякъ, кёк кёлеги бла аллыбызгъа бир джаш чыкъды* (биртукъум членле сёзлеу бла атдан къралгъандыла).

3. Айтымда биртукъум членле къруу кеслери келиб къалмай, аланы кеслерини ачыкълагъан сёзлери болургъа да болады, ол заманда ала кеслери джайылгъан биртукъум членле боладыла. Сёз ючюн: 1) *Бизни чегетлерибизде наратла, эменле, кюрючле битедиле* (былайда биртукъум членлени ачыкълагъан сёзлери джокъду). 2) *Бизни чегетлерибизде субай наратла, базыкъ эменле, шатык кюрючле битедиле* (былайда биртукъум членлени кеслерини бойсунган сёзлери барды: *субай, базыкъ, шатык*).

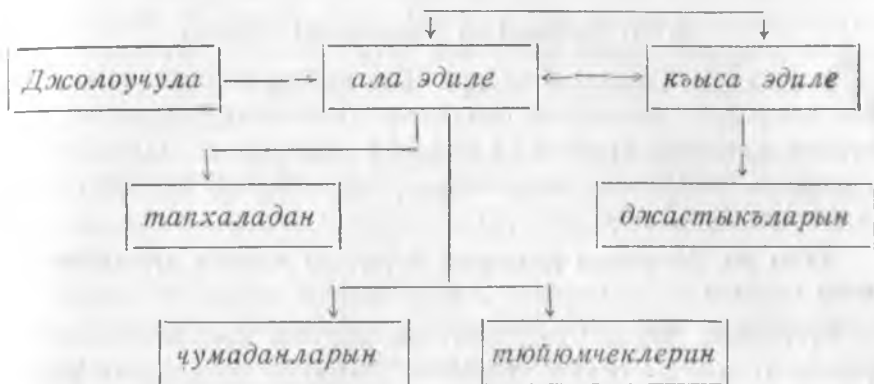
§ 29. Биртукъум членлени тизгинлери.

Айтымда биртукъум членле, бир тизгинли болуб къалмай, эки тизгинли болургъа да боладыла, андан мурат: айтымда эки къауум биртукъум членле болургъа боллукъдула. Сёз ючюн:

Джолоучула тапхаладан чумаданларын, тьююмчеклерин ала эдиле, джастыкъларын кыса эдиле.

Бу айтымда эки кыауум биртукъум членле бардыла; биринчи кыауум (тизгин) членле хапарчыладыла: *ала эдиле, кыса эдиле*; экинчи кыауум (тизгин) членле толтуруучуладыла: *чумаданларын, тьююмчеклерин*.

Айтылгъанны бу схемадан ачыкъ кёрюрге боллукъду.

§ 30. Биртукъум болгъан, биртукъум болмагъан ачыкълаучула.

1. Айтымда ачыкълаучула биртукъум членли болургъа, болмазгъа да боладыла, аланы бир-биринден айыра билирге керекди. Сёз ючюн: 1) *Талада кызыл, сары, мор гокка хансла кёб эдиле*. Бу айтымда ачыкълаучула биртукъум членледиле: санагъан, тизген интонация бла айтыладыла. 2) *Тёбентин бир ауур джюк машина келе эди*. Бу айтымда ачыкълаучула биртукъум членле тюдюле: санагъан, тизген интонация бла айтылмайдыла, араларына *эмда* деген тенг джарашдыруучу байламны салыргъа болмайды.

2. Айтылгъанны кесгин, кючлю этер ючюн, бир сёз айтымда эки-юч кере айтылыргъа болады. Сёз ючюн: *Машинала тохтаусуз келе эдиле, келе эдиле*. Айтымда былай кыайтарылыб айтылгъан сёзле биртукъум членлеге саналмайдыла.

95-чи иш. Тышыгыздан окъугъуз, Ачыкълаучула къайсы айтымлада бир-тукъум членле болгъанларын, къайсы айтымлада биртукъум членле болмагъанларын айтыгъыз.

1. Мутхуз, ауур кюнле келдиле.
2. Кюз артында чууакъ къачхы кюнле болдула.
3. Эшик аллында хыны эркиши тауушла чыкъдыла.
4. Хар къалайда джазгъы сабан ишле барадыла.
5. Футболистлени юслеринде кызыл джюн келекleri бар эди.
6. Туристле палатканы ачыкъ, кенг талада къургъандыла.
7. Бизни элде уллу кирпич школ ишленгенди.

§ 31. Байламсыз биртукъум членле.

Биртукъум членле бир-бири бла къуру интонацияны кючю бла байланыб къалыргъа боладыла. Джазмада байламсыз биртукъум членлени арасына запятой салынады. Сёз ючюн: *Татарлы сабийлени кыстады, Жилинни атдан алды, джумушчусун чакъырды.* (Л. Т.)

96-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, биртукъум членлени араларына запятойла салыгъыз.

1. Таулан, Хамид селешген заманда, аны джашлыгъына къарыулулугъуна джумукъ кезлерине чыммакъ тишлерине къараб, юч кере терен ахсынды. (А. Х.)

2. Джашай эдик элдеде	3. Къарачай малкъар къабарты
ногъай
Мюрзеу битмез джерледе	Ууакъ миллетле дагъыда талай
Башы ачыкъ гезенде	Ненча ёмюрню атладыла санаб
Ташлы-агъачлы ёзенде.	Ана тил хариф кёрмей къараб.

4. Ташлагъыз бугъоуланы
Бошлагъыз саныгъызны
Алыгъыз оноуланы
Инджитмей джаныгъызны.

(Къаракетланы И.)

§ 32. Биртукъум членлени байламлары, алада тыйгъыч белгиле.

Биртукъум членлени бир-бирине байлагъан байламла магъана джаны бла юч къауумгъа юлешинедиле:

1) джалгъаучу байламла: *бла, не, да, эмда, сора, дагъыда;*

- 2) айырыучу байламла: *не—не, неда, бир-бир, огъесе;*
 3) Къаршчы байламла: *а, уа, алай а, алай болса да, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн.*

§ 33. Джалгъаучу байламла.

1. Байлам *бла* эки биртукъум членни арасында келеди. Сёз ючюн: *Москва бла Ленинград бизни къралда эм уллу сахарладыла.*

Байлам *бла* биртукъум членлени нёгерлерин бир-бирине байлаб келирге да болады; бу кёзюде нёгерлени араларына запятой салынады. Сёз ючюн: *Миллион джылланы ичинде суу бла джел, исси бла сууукъ Урал таулары тишегендиле, алаша этгендиле.*

2. Байлам *да* эки неда андан артыкъ биртукъум членни байлайды. Байлам *да* бир кере келсе, эки биртукъум членни арасына запятой салынмайды. Сёз ючюн: 1) *Кюн тийди да чыкканы кебдирди.*

Байлам *да* бирден артыкъ келсе, биртукъум членлени араларына запятойла салынадыла, Сёз ючюн: *Окъ тиймегенине Хангерий да, къалгъанла да къууанадыла. (С. А.)*

3. Байлам *эмда* айтымда эки неда андан артыкъ биртукъум членни байларгъа болады. Сёз ючюн: 1) *Бир адамгъа болмай хатам, ма былайды джашауум эмда халым. (Б. А.-К.)* 2) *Джерде уа меннге эмда алапатды, эмда джылыды, эмда мылыды. (М. Г.)*

4. Байлам *не (неда)* огъайлаучу айтымлада келеди. Бу байлам айтымда бир кереге экиден аз болуб келмейди. Биртукъум членлени бошалгъанларын танытыр ючюн, эм артда келген *не* байламны орнуна байлам *неда* келирге ёчдю. Сёз ючюн:

1) *Мен не джатыб чыдаялмай, не къобар мадарым болмай, амалсызгъа киргенме. (Х. О.)* 2) *Ол аны бла не сёлеширге эриниб, неда уялыб къоймагъан эди. (С. А.)*

97-чи иш. Айтымлары окъугъуз биртукъум членле бла байламлары табыгъыз, запятойлары алай нек салынганларын неда нек салынмагъанларын айырыгъыз.

1. Мёлехан Темуркъаны джалындан, бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса, джукъ кёрмегенди. (А. Х.) 2. Устаз сохталагъа бирер къара боялгъан къанга да, мел да берди. (Л.Х.)

3. Джоллада не кюндюз, не кече джюрюрге болмай эди. (Л. Т.)
 4. ...Джер да, суу да тенг болду. (Къ. И.) 5. Бирча урунадыла таулу бла тюзлю, алай юретеди партия бизни. (С. А.) 6. ... Не кьошха чыкъмай къалыргъа, неда ингирге концертге келирге мени амалым джокъ эди. (С. А.) 7. Къатыны хызен бла кьууут, бышлакъ, гаккыла, сора миз бергенди. (КъХТ.) 8. Алгъа устаз, аны ызындан Алим бла Хасан кирдиле. (Х. О.)

98-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз. Запятайланы не джорукълагъа таяна салгъаныгъызны айтыгъыз. Биртукъум членлени тюблерин тартыгъыз.

1. Алайда эмеген да джаш да сермешиб тебрегендиле. (КъХТ.) 2. Хан андан сора джашны атын да кесин да суюгенден бек суюгенди. (КъХТ.) 3. Къойлагъа да Бийчесыннга да кёл салыб бошагъандан сора Ахмат бизге алай айтханды. (Б. Х.) 4. Кёкню да кёрдюм болумну билдим тёрт джанына да учуб керилдим. (М. Г.) 5. Сен да мен да болалырбыз насыблы да шох да тенг да! (С. А.) 6. Тау тейриге ышанганча халкъ сеннге ышаныб сен да не сёзюнге не ишинге ие болмай турсанг къолай болмаз. (С. А.)

99-чу иш. Хар эки айгымдан биртукъум членлери болгъан бир айтым кьураб джазыгъыз (юлгюде берилгенча)

Юлгю. *Мурат кесгин эмда магъаналы сёлеше биледи. Ол кесини терен билими бла бизни бек сейирсиндиреди.—Мурат кесгин, магъаналы сёлеше биледи эмда кесини терен билими бла бизни бек сейирсиндиреди.*

1. Бу адам орусча эмда ингилизча сёлеше биледи. Ол бу тилледе кёб окъуйду. 2. Мариям чоюндан джёрмеле да сохтала да чыгъарды. Мариям бизни ашаргъа чакъырды. 3. Биз чалкъылананы, сенеклени да алдыкъ. Биз чалкъы ызгъа чыкъдыкъ.

§ 34. Айырыучу байламла.

Айырыучу байламла бла байланган биртукъум членле кёрюзген ишле барысы бирден болургъа болмайдыла: аланы къайсы болса да бири болургъа боллукъду. Сёз ючюн: *Джумушха не Айшат, не Роза барсын* десек, аланы экисини бири барлыкъды ансы, экиси да бирден барлыкъ тюлдюле. Айы-

рыучу байламла быладыла: **не, неда, бир—бир (бир—бир да), огъесе.**

1. Айырыучу **не** байлам айтымда бир кере келгени бла эки биртукъум членни байлаб келирге да болады, алай болса да кёбсюне хар биртукъум членни аллында келирге ёчдю. Сёз ючюн: 1) *Мурат таурух айтсын не джырласын.—Мурат не таурух айтсын, не джырласын.* 2) *Мен, не джол, не къая, не джар деб айрмай, таб, керти илкншча, учхалаб келе эдим.* (С. А.)

Байлам **не** бир кере келсе, эки биртукъум членни арасына запятой салынмайды, бирден артыкъ келсе, биртукъум членлени араларына запятой салынады (былайда келген юлгюледен белгили болгъанча).

Айтымда артагъы биртукъум членни аллында **не** байламны орнуна **неда** келирге болады; бу кёзюде ол тизилиуню бошалгъанын кёргюзеди. Сёз ючюн: *Оруслула къаладан не аз да бир джанына джанлагъанлай, татарла аланы не ёлтюрюр эдиле, неда джесирге элтир эдиле.* (Л. Т.)

Байлам **неда** биртукъум членле бла кеси келирге да болады. Сёз ючюн: *Сохта бригадала нартюх сандырыгъа сёнтябрда неда октябрда чыгъарыкъдыла.*

Алай кёб джюрюмесе да, **неда** байламны магъанасында **неуа** джюрюрге боллукъду. Сёз ючюн: *Бу китабны не Азретге, не Шерифатха, неуа Марзиятха берирсе.*

Айырыучу **не** байламны джалгъаучу **не** байлам бла къатышдырыгъа керек тюлдю: джалгъаучу **не** байлам биртукъум членлени хар бири бла келеди, кеси да огъайлаучу айтымлада джюрютюледи. Сёз ючюн: *Аны мында не шагърейи, не танышы болмагъанды.*

2. Байлам **бир—бир** къош байламды, бир кере экиден аз келирге да болмайды, кеси да хар биртукъум членни аллында келеди, биртукъум членлени араларына запятой салынады. Сёз ючюн: *Кёк бир акъ булутла бла джабыла эди, бир дженгил огъуна ачыла эди.* (Т.)

Айтымда биртукъум членлени бошалгъанын танытыр ючюн, эм арта байлам **бир** дер орнуна **бир да** деб келирге да болады. Сёз ючюн: *Шыбла бир джылтырай эди, бир да къара булутлагъа ташая эди.*

Байлам **огъесе** эки биртукъум членни байлайды, кеси да бир кере келеди. **Огъесе** байлагъан биртукъум членледе айтылгъан

затла экиси да бирден болургъа болмайды, аланы къайсы болса да бири болургъа боллукъду. Байлам *огъесе* къуру соруучу айтымлада келеди, ол байлагъан биртукъум членле соруу халда келедиле. Сёз ючюн: *Пионерле лагерге тамбланы кетерикдиле огъесе бирсикиюнмю кетерикдиле?*

100-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, биртукъум членле бла байламланы тавыгъыз, аланы тюблерин тартыгъыз; запятойланы алай нек салынганларын айырыгъыз.

1. Юйдегисин неда элин кёрмей, кёб заманны кёшдан келмей къала эди. (Шамай). (Б. Д.) 2. Солууун алмай, къарт бир джарагъа, бир да джаралыны бетине къарайды. (Х. О.) 3. Къуу не къабыныргъа унамай эди, неда джукъланыб къала эди. (Т.) 4. Джол бир ёрю сюрем чыгъа эди, бир эниш сюрем саркъа эди. 5. Элни тёбен джанында бир ит юрген тауушла, бир адам ауазла чыгъа эдиле. 6. Бу китабны не Айшатха, не Нурипатха, неда Мекерге берирсе. 7. Пионерлени слёту Учкуландамы боллукъду огъесе Хурзукдамы боллукъду?

101-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерлерине запятойланы салыгъыз; аланы алай нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

1. Тохтар биргенге барсын да, хапчюкчюгюнго былайгъа джыйыгъыз; не ат не эшек табарбыз да Эки-Суу-Арасына джанларбыз... (Х. О.) 2. Бир къарангыдан тюртюлеге кесими ура бир къоркъгъандан тёпле туклерим ёрге тура... джол къората эдим. (С. А.)

3. Марда джокъду зорунгда
Джаным сени кёолунгда
Не тюшюн да кечим сал
Не, термилтмей, джанымы ал.

(Къаракетланы И.)

§ 35. Къаршчы байламла.

Къаршчы байламла биртукъум членлени бир-бирине къаршчылыкъларын танытадыла. Къаршчы байламла быладыла: *уа (а), алай а, алай болгъанлыкъгъа, алай болса да, алай болгъаны ючюн, амма.*

Къаршчы байламла бла байланган биртукъум членлени арасына къуру да запятой салынады. Запятой кеси да *ya(a)* байламдан къалган байламланы алларына салынады; *ya(a)* байлам биртукъум членледен сора келгени себебден, запятой биртукъум членлени арасына салынады, байлам *a* биртукъум членледен сора келеди.

Алай а, алай болгъанлыкъгъа, алай болса да, алай болгъаны ючюн деген байламла биртукъум хапарчыла бла джурюйдюле, *ya (a)* байлам а хапарчы бла келмейди. Сёз ючюн: 1. *Муму кимге да илеше эди, алай а джангыз Герасимни сие эди. (Г.)* 2. *...Мыртаз тегерегине къарады, алай болгъанлыкъгъа ким айтханын бир кишини бетинден да таныялмады. (А. Х.)* 3. *Костылин да тешике кирди, алай болгъаны ючюн аягъы бла ташны тюшюрдю да дауур этдирди. (Л. Т.)* 4. *Анга огъай эсенг, къарт кесини оноун да этмегенди, алай болса да билгенин къызгъанмады. (Х. О.)*

102-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз; биртукъум членлеге кёре запятой къалайгъа салыннганын айыргъыз.

1. Жилин атда болгъанды халчюклери *ya* арбада къалгъандыла. (Л. Т.) 2. Къартха ол толу ийнанды алай *a* къарыусуздан сёлешалмады. (Х. О.) 3. Чананы джай хазырла арбаны *ya* къыш хазырла. (Нарт сёз) 4. Зор дуняны кючлери сизни кёб джаныдыла* алай *a* коммунистлени кючлерин таныдыла. (О. К.) 5. Таукелге ит чабады къызбайны *ya* къабады. (Нарт сёз.) 6. Сени атанг алай онгсуз къартчыкъ тюлдю кёб затлагъа тюбей келгенди алай *a* бир джерде да аякъ тюбюне тюшюб кесин тебетмегенди. (Х. О.) 7. Дедов аман джаш тюлдю алай *a* ол кесин не окъууда не урушлада не тенглерини арасында алкъын кёрюзалмагъанды. (Х. О.)

103-чю иш. Керекли джерине запятой сала, бу ююклени джазыгъыз, запятойну не ючюн салгъаныгъызны айтыгъыз.

1. Бу элде къанджалбаш дранбаш юй да кёбдю орамы башы тюзелген, терекли кёгетли. Кёбден бери бу элни атын айтдыргъан махтатхан малчылыкъды. Эл тургъан ёзенни бетлери къа-

* Джаныдыла — ачыуланыб, тебиб сёлешдиле демекликди.

лын чегетле джай дугъум паныкъ да кѣб. Ёзен башлары джалан сыртла чатла. Анда уллу кышылыкъла арну тау джайлыкъла. (Л. Х.)

2. Джитиледе къая ранлада кюнбетледе нарат нызы наз чегетлени туб жанларында тар терен къулакъларында такъызыкъ къайын чынар терекле чапракъланыб чий джибекча шуу-шуу этедиле. (Х. О.)

104-чи иш. Берилген этимлеге -уу -уу -иу, -юу, -у аффикслени къошуб, атла къурагъыз, анга да 3-чю бетни велик аффиксин къошугъуз. Тамыр бла аффикслени бир-биринден сызчыкъла бла айыргъыз.

Ю л г ю. *Джаз—джаз-уу-у, бур—бур-уу-у, кюл—кюл-юу-ю, бил—бил-иу-ю, тепсе—тепсе-у-ю.*

Аша, ашат, ёс, ёсдюр, семир, сана, биле, джон, джюрю, соз, кий, сына, бастыр, кѣмюл.

§ 36. Биртукъум членледе джыйышдырыучу сѣзле.

Биртукъум членле бла бирге джыйышдырыучу сѣзле болургъа боладыла. Джыйышдырыучу сѣзле биртукъум членлени алларында неда аладан сора келирге боладыла. Сѣз ючюн:

1. *Кемсиз кѣбдю хар бир тюрю байлыгъым; салкъын сыртла, гелеу кырдык, джайлыгъым.* (Къ. И.) 2. *Тюзде, сууну ары джанында, джолда—хар къайда къуу-шуу эди.* (Л. Т.) Айтымда биртукъум членле къаллай членле эселе, джыйышдырыучу сѣзле да аллай членле боладыла; биринчи айтымда джыйышдырыучу сѣзле: *хар бир тюрю байлыгъым*—башчыдыла; экинчи айтымда джыйышдырыучу сѣзле: *тюзде, сууну ары джанында, джоллада*—болумладыла.

Джыйышдырыучу сѣз биртукъум членлени алларында келсе, биртукъум членлени аллында эки точка салынады. Джыйышдырыучу сѣз биртукъум членледен сора келсе, джыйышдырыучу сѣзню аллында тире салынады.

Кѣбюсюне джыйышдырыучу сѣзле болуб, быллай сѣзле келедиле: *бары, барысы, бютеу барысы, была барысы, была барысы да, хар барысы, хар бири, хар бириси, хар ким да, хар къайда, хар къалайы, джер-джерде, хар джерде, тѣрт джанында, тѣгерекде, д. а. к.*

Джыйышдырыучу сѣзню ызындан келген биртукъум членле бла айтым бошалмаса, биртукъум членледен сора тире салынады (башхаракъ айтсакъ: алгъы бурун джыйышдырыучу сѣз,

аны ызындан биртукъум членле, быланы ызындан да айтымны башха членлери келселе). Сёз ючюн: 1. *Хар барындан: юйледен, терекледен, гебенледен—узун кёлеккеле созулгъандыла.* 2. *Колхозну маллары: джылкысы, тууарлары, кзойлары—майда джайлыкъгъа чыгадыла.*

Биртукъум членлени саналлыкъларын билдирирге джыйышдырыучу сёзден сора **сёз ючюн, не кибик десенг** дегенча сёзле келирге боладыла, ол заманда бу сёзлени алларына запятой, быладан сора эки точка салынады, аны ызындан да биртукъум членле келедиле. Сёз ючюн: 1. *Аны аллына хант юйледе джорюучю ашарыкъла салына эдиле, не кибик десенг: шорпа, къудору къатыш мыйы, къобуста къатыш къыйма. (Ч.)* 2. *Бир къауум кёгетле алгъаракъ бишедиле. Сёз ючюн: бабий, черешня, шаптал.*

105-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, биртукъум членлени бир сыз бла, джыйышдырыучу сёзлени эки сыз бла тюблерин тартыгъыз. Джыйышдырыучу сёзле да, биртукъум членле да айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз; эки точка бла тирени нек салынганларын айырыгъыз.

1. Терекледен, кёкенледен, гебенледен—хар барындан узун кёлеккеле созулгъандыла. (*Л. Т.*) 2. Мамукъ ташны, бояу ташны, темирни, къоргъашынны, кюмюшню, кёмюрню—барысын да къозлатырбыз таулагъа ишчилеге, эллиеге саугъагъа. (*Къ. И.*) 3. Новороссийскеде таулу миллет толу: малкъар, черкес, абаза, къабарты. (*Л. Х.*) 4. Бийле, ханла—барысы бизге татыу бермей, бугъоуланыб тургъанбыз, дуния джарыкъ кёрмей. (*Къ. И.*) 5. Биз къуршалаб сууну, джерни, хауаны—хар къайда да ётгюр болуб джорюрбюз... (*Б. Д.*) 6. Малчы, хуначы, темирчи—хар бириси меннге тенгди. (*Къ. Къ.*)

106-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз (запятой, эки точка, тире); джыйышдырыучу сёзлени эки сыз бла, биртукъум членлени бир сыз бла тюблерин тартыгъыз.

1. Тюзле сыртла талала хар къалайы кёгергенди. 2. Бизни тауларыбызда чапракълы терекле къайын кюрюч эмен чынар битедиле. 3. Хар кимни кесини саууту бар эди кимни челеги кимни бидону кимни четени. 4. Чегетледе таулада тенгизледе суулада хар къайда да биз къарнашла табарбыз. (*Л.-К.*) 5. Бизни джерибизни хар не тюрюю байлыгъы кёбдю ташкёмюрю нефти темири алтыны кюмюшю. 6. Устазгъа хар ким да борчлуду

билими ючюн бухгалтер да агроном да, таб, алим да илму джолда не билген да не залим да. (С. А.) 7. Тёрт джаны ачыкъ болгъанды не терек не кёкен болмагъанды. (Л. Т.)

107-чи иш. Тюбюнде берилген биртукъум членлеге магъанасы келишген джыйышдыруучу сёзле кьошуб, айтымла къураб джазыгъыз. Эки айтымда тире, эки айтымда да эки точка салырча болсун. (Биртукъум членлени болушлада, санлада тюрлендирирге, байламлы неда байламсыз этерге да боллукъду).

1. Тауукъ, къаз, бабуш, кърым тауукъ. 2. Къуш, къартчыгъа, къаргъа, чаука. 3. Тууар, къой, эчки. 4. Китаб, тетрадь, перо, карандаш.

108-чи иш. Берилген джыйышдыруучу сёзлеге магъаналары келишген биртукъум членле кьоша, айтымла къураб джазыгъыз, экисинде эки точка, экисинде тире болурча этигиз. Тыйгъыч белгилени джорукълары бла салыгъыз, джыйышдыруучу сёзлени, керек болса, формаларын тюрлендирирге боллукъду, сёз ючюн, болушлада.

1) Была барысы да; 2) хар къайда; 3) бютеу бары; 4) джерджерде.

109-чу иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, керекли джерлерине тыйгъыч белгиле салыгъыз. Бу хапарчыкъда туура сёз да тюбейди, ол себебден туура сёзде тыйгъыч белгилени къалай салынуларын эсге алыгъыз. (Сиз окъумагъан джорукъланы тыйгъыч белгилери салынгандыла).

ДОБАЙ.

Къыш январда Добай Ростовдан тау элине юйюне солургъа келди. Ашхам бола былай киши да билмей тургъанлай гузаба топракъбаш ата юйюне кирди. Уллу юйде от къызы джана отджагъада анасы сабийле. Анасы секириб ёрге къобду Оу мен джарлы балам джаным къайдан чыкъдынг деб бойнуна джабышды ары-бери айландырыб талай кере къаты къучакълады.

Добайны джюреги тыпырдады. Анасыны дугъумча тум къара кёзлерине джыламукъ урду. Кел былай кел кел балам тынч рахат келдинг эсе деб ол кёб затланы сорду. Добайны кёре джууукъ-тенг басындыла. Сабий-балыкъ къалмай чабдыла бири суюмчюлюк айтды бири да суюмчюлюк берди. Уллу юй адамдан тыкъ-тыкълама болду дауур-суююр этдиле... Добай тенглери бла къонакъ юйге кирди. Ашадыла ичдиле накъырда этдиле кюлдюле ойнадыла...

(Лайпанланы Х.)

110-чу иш. Тюбюнде берилген айтымны схемасын салыгъыз, не членлери болгъанын, къайсы къайсыгъа байланганын айыргъыз; айтымны хар члени тилни къайсы кесегинден болгъанын айтыгъыз.

Днепрни сол джагъасы алашады, онг джагъасы уа мийик джарды. (Б. Хар.)

111-чи иш. Тёрт къауум сёз бериледи. 1-чи бла 2-чи къауумгъа **-лы, (-лу, -ли, -лю)** аффиксни, 3-чю бла 4-чю къауумгъа **-сыз (-суз, -сиз, -сюз)** аффиксни къошуб, атладан сыфатла къурагъыз; алагъа кесигиз бирер ат къошуб джазыгъыз, аффикслени тюблерин тартыгъыз, аффиксни аллында таууш къалай тюрленгенин сынагъыз.

Ю лгю. 1) джюню къой... 2) кючлю адам... 3) агъачсыз езен ... 4) тузсуз хант... Аууздан айтыллыгъы былайды: **-лы** аффиксни аллында **н** таууш **л** тауушча, **ч** таууш **ш** тауушча эшитиледи; **-сыз** аффиксни аллында **ч** таууш **ш** тауушча, **з** таууш да с тауушча эшитиледи.

- 1) Джюн, джубран, бичен, оюн, тютюн, тубан, джалын;
- 2) кюч, кюрюч, чач, борч, джырмач;
- 3) агъач, чёгюч, пурч, эркеч, кылыч;
- 4) туз, буз, къобуз, джудуз, харбыз, къоз, кийиз, кюйюз.

112-чи иш. Берилген сёзлени фонетика айыру этигиз. Фонетика джабы бла айыру этиллиги быладыла:

- 1) ачыкъла бла тунакыла;
- 2) ачыкъны къатылыгъы, джумушакълыгъы;
- 3) ачыкъны эринлиги, эринсизлиги;
- 4) тунакыны къатылыгъы, джумушакълыгъы;
- 5) тунакыны зынгырдауукълугъу, сангырауулугъу;
- 6) тунакыны эринлиги, эринсизлиги;
- 7) сёзде тауушла бла харифлени саны.

Библиотека. Лётчик. Къууанч.

КЪОШ АЙТЫМ.

КЪОШ АЙТЫМДАН ХАПАР БЕРИУ.

§ 37. Тенг джарашхан эмда бойсуннган къош айтымла.

Магъана эмда интонация джаны бла бир-бирине байланган эки неда андан артыкъ бош айтымдан къуралгъан айтымгъа къош айтым дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Сен алай бар да олтур, мен да бусагъатдан келеме ...* (А. Х.) 2. *Жилин чегетге джууукълашыб тебреди, ай да тауну артындан къарады.* (Л. Т.) *Ай болмаса да, кече шош эди эмда джарыкъ эди.* (Л. Т.)

Бош айтымла къош айтымланы эки мадар бла къурайдыла:

1. Байламланы эмда байлам сёзлени болушлукълары бла. Сёз ючюн: 1) *Лёнка къалкъыды, Архип акка уа кёкюрегинден басхан дуппукъ ауруудан къалкъыялмады.* (М. Г.) (уа байламны болушлугъу бла). 2) *Нёгерледе бир иннетлик болмаса, аланы ишлери тюзелмез.* (Кр.) (болмаса деген байламлыкъ этген хапарчыны болушлугъу бла.)

2. Интонацияны болушлугъу бла. Сёз ючюн: 1) *Кёгде ай джокъ эди: ол кёзюуде ол кеч чыгъа эди.* (Л.) 2) *Алтын, кюмюш къозлайдыла тауларым, шууудайдыла тюрлю-тюрлю сууларым.* (Къ. И.) 3) *Элибиз къуанчдан айырылма сын, джангы юйдеги джангы насыбха тюбесин!* (Х. О.)

Байламла бла эмда байламлыкъ этген хапарчыла бла къуралгъан къош айтымла эки къауумгъа юлешинедиле:

1. Тенг джарашхан къош айтымла;

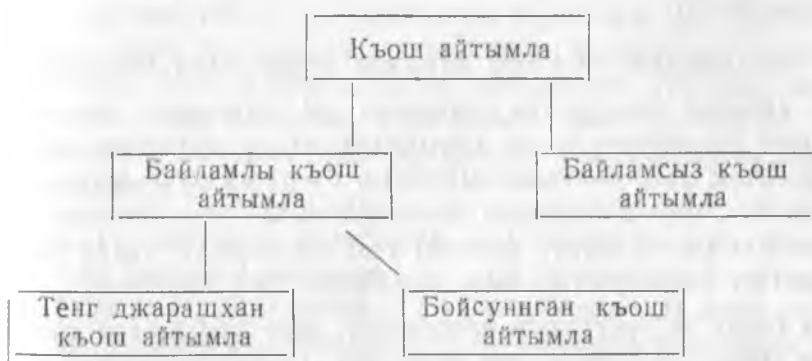
2. Бойсуннган къош айтымла.

Тенг джарашдырыучу байламланы болушлугъу бла къуралгъан къош айтымлагъа тенг джарашхан къош айтымла дейдиле. Сёз ючюн: 1) *Гокка хансла джылы тылпыуну тюбюнде джашнайдыла, булутла да кёкден тас болдула.* (Б. Х.) 2) *Не арба джызылдаб озар, не базаргъа*

баргъан къатынны тауушу чыгъар. (Ч.) 3) Коммунист бойнуна уллу борчла алгъанын билеме, алай болса да ол борчланы толтураллыгъыма базама. (Х. О.)

Бойсундуруучу байлам сёзлени болушлугъу бла бош айтымладан къуралгъан къош айтымлагъа бойсунган къош айтымла дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла—Къобан сууну, аны кирик, джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды.* (А. Х.) 2. *Бу затны мен этсем эди, джууукъларым, сиз къалай дауур этер эдигиз!* (Кр.) 3. *Кюн джити тийсе да, башлагъа тюшген кър ингирге дери эримеди.*

Былайда къош айтымланы юсюнден айтылгъанны бу схемадан кёрюрге боллукъду.

113-чю иш. Берилген айтымланы былай къауумлагъа айырыб джазыгъыз: 1) бош айтымла; 2) тенг джарашхан къош айтымла; 3) байлам сёзлери бла бойсунган къош айтымла; 4) байламсыз къош айтымла. Хар къош айтымда баш членлени табыгъыз, байлам сёзле бла байламланы тюблерин тартыгъыз.

1. Биринчи юйде той этиледи, орта юйде къартла олтурадыла, ючюнчю юйде, отоуда, джашланы джырлагъан тауушлары чыгъады. (Х. О.) 2. Хауа Къошбаны сауады, Къошба уа ачдан ауады. (С. А.) 3. Кюн тиер-тиймез, чегетде джан-джануар къозгъалыб башлады. 4. Анда-мында эртденбла эртде эшикге чыкъгъанланы тамакъ артхан тауушлары келеди. (А. Х.) 5. Кюн тийген эсе, чыкъ мычымай кеберикди. 6. Бийчесындагъы малла бийыл иги семиргендиле. 7. Кёк джангыдан булутла бла джабылды, эмда джангур къуюб башлады. 8. Не барама, барама, балта узуну баралмайма. (Эл берген джомакъ.) 9. Ялта эртденги тубанны ичи бла кёрюне эди, тауланы башларында акъ булутла уюгъан эдиле. (Ч.)

ТЕНГ ДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 38. Тенг джарашхан къош айтымла, аланы байламлары.

Тенг джарашхан къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бирине тенг джарашдырыучу байламла бла къошуладыла.

Тенг джарашдырыучу байламла юч къауумгъа юлешинедиле, ала да быладыла:

1) джалгъаучу байламла: *да, эмда, не—не (не—не-да), сора, дагъыда;*

2) айырыучу байламла: *не—не (не—неда), бир—бир (бир—бир да), огъесе;*

3) къаршчы байламла: *уа (а), алай а, алай болса да, алай болгъаны ючюн, алай болгъанлыкъгъа, алай болмаса, ансы.*

§ 39. Тенг джарашхан къош айтымда джалгъаучу байламла.

Бош айтымда биртукъум членледе не байламла джюрюй эселе, тенг джарашхан къош айтымлада да ол байламла джюрюйдюле. Аны алай болгъаныны себеби: биртукъум членле бир-бири бла, тенг джарашхан къош айтымда бош айтымла да бир-бири бла (бойсундуруу болмай) тенг джарашхан халда байланадыла: бу халилери бла была бир-бирине бек ушайдыла.

Алай болса да биртукъум членле бла тенг джарашхан къош айтымда бош айтымлары бир-бири бла къатышдырыгъа керек тюлдю; пунктуация джаны бла былада башхалыкъ барды, джалгъаучу байлам эки биртукъум член бла бир кере келсе, анда запятой салынмайды, эки бош айтым бла келсе уа, запятой салынады. Сёз ючюн: 1. *Джангур джауду да джерни джибитди.* Бу айтымда *да байлам* эки биртукъум членни байлаб келгенди. 2. *Джангур джауду да, джер джибиди,* (неда: *Джангур джауду, джер да джибиди*). Бу айтымда *да байлам* тенг джарашхан къош айтымда эки бош айтымны байлаб келгенди.

Тенг джарашхан къош айтымлада джюрюген байламла быладыла: *эмда, не—не, неда, сора, дагъыда.* Сёз ючюн: 1. *Жилин чегетге джууукълашыб тебреди, ай да тауну артындан къарады.* (Л. Т.) 2. *Къара булут кесеклеге юзюлдю, эмда ол кесекле тёрт джанына чачылдыла.* 3. *Бу джерледе не наныкъ битмейди, не джилек тюбемейди.* 4. *Алгъы бурун кёкню къара булутла басдыла, сора аны ызындан джангур*

джаууб башлады. 5. Октябрь революцияны байрамына клубда концерт салдыла, той-оюн этдиле, дагъыда кино болду.

Тенг джарашхан къош айтымда эмда байлам бла байланган эки бош айтымгъа да бирча тийишген сансыз член болса, эки бош айтымны арасына запятой салынмайды. Сёз ючюн: *Бизни къралыбызда мекям ишлеу дженгил ёседи эмда халкъны джашауу игиден иги болады.*

114-чю иш: Айтымланы джазыгъыз. Тенг джарашхан къош айтымлагъа кирген бош айтымланы башчыларын да, хапарчыларын да табыгъыз; башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз; запятойла къалайгъа, нек салынганларын айырыгъыз.

1. Ингир джууукълашыб келе эди, хауа да ауур, тылпыусуз болгъан эди. (М. Г.) 2. Заманында сабан сюр, кюз джетгенлей, чалкъы чал; джер да, суу да тенг болду, юлюшюнгю къоймай ал. (Къ. И.) 3. Алай болса да не джюрегими ургъаны шаушалмай эди, неда сыртымы тери кебмей эди. (С. А.) 4. Абдул къагъытла келтирди, экиси да (Жилин бла Костылин) письмола джаздыла. (Л. Т.)

5. Тау артындан джылтыраб,
Кюн башлагъа тийгенди,
Къарлы тау да башына
Алтын джабыу ийгенди.

Кюнбетни кюн энишге
Кириш тутуб келеди,
Кёлекке да аллында
Ууакъ-ууакъ энеди.

(Биджиланы А.)

115-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз; башчыла бла хапарчыланы кёргозюгюз.

1. Тёрт джаны рахат болду джап-джангыз бауда къой джётгюре эди сора тебен джанында баргъан суучукъ шууулдай эди. (Л. Т.) 2. Биз да джетдик фермагъа сыртдан аууб малчыла да бошадыла ийнек саууб. (С. А.) 3. Кёк джангыдан булутла бла джабылды эмда джангур къуюб башлады. (М. Г.) 4. Къач болду чапракъла да саргъалдыла. 5. Ушакъ атланы юсюнден башланды Печорин да Казбични атын махтаб тебреди. (Л.) 6. Казбични кёзлери джандыла кеси да элге кетди. (Л.) 7. Элде юйлени от джарыкълары чыкъдыла эмда аланы терезеледен ургъан тунакы джарыкълары арбазланы орамланы мутхуз халда джарытдыла. 8. Гокка хансла джылы тылпыуну тюбюнде джашнайдыла булутла да кёкден тас болдула. (Б. Х.)

§ 40. Тенг джарашхан кѡш айтымда айырычу байламла.

Айырычу байламла быладыла: *не—не (не—неда), бир—бир (бир—бир да), огъесе*. Айырычу *не—не* байламны джалгъаучу *не—не* байлам бла къатышдырыгъа керек тюлдю: джалгъаучу *не—не* байлам къуру да огъайлаучу айтымланы байлайды (хапарчылары огъайлаучула боладыла), айтымла кеслери да саналгъан, тизилген халда келедиле. Сѣз ючюн: *Быйыл апрелде не джангур джаумады, не кюн джылытмады* (хапарчыла огъайлаучуладыла).

1. Айырычу *не—не* байлам бла байланган айтымлада айтылгъан затланы бири болса, къалгъанлары болургъа болмайды. Сѣз ючюн: *Бюгюн не джел этерикди, не къар джауарыкъды*. Кѡш айтымда *не—не* байламны орнуна *не—неда* байлам келирге болады; бу кѣзюуде ол айтымланы тауусулгъанын танытады. Сѣз ючюн: *Хоншуну танасы не аджашхан этгенди, неда ол бѣрю азыгъы болгъанды*.

2. Айырычу *бир—бир* байлам бла байланыб келген айтымла бир-бирин кѣзюулетиб, ауушдуруб келген затланы танытадыла: Сѣз ючюн: *Бир кюн джылтырай эди, бир бурчакъ себелей эди*.

Биринчи айтымны аллында *бир* келиб, эм артда айтымны аллында *бир* деген кесекни орнуна *бир да* деген кесек келирге боллукъду, бу кѣзюуде ол кеси да андан ары айтым келмезлигин (айтымланы бошалгъанын) танытады. Сѣз ючюн: *Бир шош бола эди, бир аяз къагъа эди, бир да шайтан джел кѡба эди*.

Айырычу *бир—бир* деген байламланы аллында джыйышдырычу сѣзню магъанасында айтым келирге боллукъду. Быллай кѣзюуде айырычу байламла бла келген айтымла аллында келген айтымны магъанасын ачыкъ, кесгин этиб келедиле. Бу кѣзюуде джыйышдырычу сѣзню магъанасында келген айтымдан сора эки точка салынады. Сѣз ючюн: *Кесек заманы ичине хауа джюз тюрлю болду: бир сууукъсуратды, бир кюн джылтырады, бир тубан басды*.

3. Байлам *огъесе* эки бош айтымны арасында келеди, пауза да бу байламны аллында этиледи. *Огъесе* байлагъан эки айтымда айтылгъан затладан бири болургъа боллукъду, сѣз ючюн: *Биз алагъамы барайыкъ, огъесе ала бизгеми келсинле?* (не биз

алагъа барыргъа боллукъбуз, неда ала бизге келирге боллукъдула: экисини бири болургъа боллукъду).

Байлам *огъесе* къуру да соруучу айтымла бла джурюйдю. Къош айтымгъа кирген бош айтымла экиден артыкъ болсала, байлам эм артдагъы айтымны аллында бир кере келиб къалады. Сёз ючюн: *Сабийлеми джырласынла, тепсеумю болсун, огъесе киному кёргюзсюнле?*

116-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, къош айтымгъа кирген бош айтымлада башчыланы бир сыз бла, хапарчыла бла байламланы эки сыз бла тюблерин тартыгъыз, запятойланы къалайгъа, нек салынганларын айыргъыз.

1. Не арба джызылдаб озар, не озуб баргъан къатынны тауушу чыгъар. (Ч.) 2. Мен сабийчикмеми, огъесе атам меннге ышанмаймыды экен? (Б. Х.) 3. Меннге ачыу этгенлигигизмиди, огъесе мен джукъ ангыламаймы тебрегенме? (Б. Х.) 4. Арбала акъырын бара эдиле; бир солдатла тохтайдыла, бир арба чарх ычхынады, бир ит арыйды, сора барысы да тохтайдыла да сакълайдыла. (Л. Т.)

117-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерлерине запятойла салыгъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз, башчыла бла хапарчыланы кёргюзюгюз.

1. Юсюндеми эди аны къара джамчысы огъесе чырмалдымы ол атына... (Эски джыр.) 2. Не тубан тюшгенча кёрюне эди неда сёдегей джангур ура эди. (Л. Т.) 3. Бир кюн джылтырай эди бир шылпы себелей эди бир да ачы аяз къагъа эди. 4. Узакъда не кёк кюкюреди неда тоб атылды. 5. Тёгерек тохтаусуз тюрлене эди: бир кюн джарыта эди бир кёкню булутла баса эдиле бир да кёлню юсю кюзгюча джылтырай эди.

41. Тенг джарашхан къош айтымда къаршчы байламла.

Къаршчы байламла быладыла: *уа (а), алай а, алай болса да, алай, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, алай болмаса, ансы.*

1. *Уа (а)* байлам эки айтымны арасында джангыз да келмейди, бу экинчи айтымны ичинде къаршчыланган сёзню ызындан келеди, запятой а эки бош айтымны арасына салынады. Сёз ючюн: 1. *Архип акка сол джанына орамчыкъгъа бурулду, Ленка уа аллына кетди (М. Г.)* 2. *Таукел ёлюр бир кере, къызбай а ёлюр минг кере. (Нарт сёз.)*

2. Байламла *алай а, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, алай болса да* магъана джаны бла бир-бирине джууукъдула, быланы бирини орнуна бирин джюрютгенликге, айтымны магъанасы тюрленмейди. Сёз ючюн: 1) *Туз-гырджын аша, алай а тюзлюк бла джаша. (Нарт сёз.) Туз-гырджын аша, алай болса да тюзлюк бла джаша.* 2) *Бир талай заман арадан кетди, алай болгъанлыкъгъа зауаллы Дубровскийни саулугъу алкъын аман эди. (П.)* 3) *Петро, сен бизге кирмегенли къаллай бир болду. (Х. О.)*

3. *Алай болмаса* деген байламны магъанасы башында эсгерилген байламладан башхаракъды: биринчи айтымда айтылгъан зат эсге алынмаса, экинчи айтымда не болургъа боллугъун танытады. Сёз ючюн: *Бюгюн комсомолчуланы джыйылыууна келмей къалмагъыз, алай болмаса, иш джарсырыкъды.*

4. Байлам *ансы* къош айтымда къуру бир кере келирге болады; бу байлагъан эки айтымны биринчисинде айтылгъан зат экинчи айтымда айтылгъан затны толуруна чырмау болады, сылтау болады, къаршчы халда келеди (башха магъананы тутаргъа да болады). Сёз ючюн. *Кюн бузулду ансы, биз чабакъ тутаргъа барлыкъ эдик.*

Интонациягъа кёре, байлам *ансы* биринчи айтымны аягъында, экинчи айтымны аллында (запятойдан сора) неда аягъында келирге болады. Сёз ючюн: 1) *Аууш бегиб къалды ансы, туристле тау артына ауарыкъ эдиле.* 2) *Ала бери келиб къалдыла, ансы биз алагъа барлыкъ эдик.* 3) *Махаргъа барыргъа тебреген эдик, машинабыз сынды ансы.*

118-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы эки сыз бла тюблерин тартыгъыз, запятойланы нек салынганларын айырыгъы.

1. Къалын тубан алаша джайылгъан эди, башында уа джулдузла кёрюне эдиле. (Л. Т.) 2. Тубанны ичинде салкъын эди, барыргъа тынч эди, алай а чачылгъан чурукълары аланы джунчута эдила. (Л. Т.) 3. Биз алапат зат этдик деб, махтаныр затыбыз джокъду, алай болса да улуу да гитчеден болады. (Б. Х.) 4. Экинчи кюню да джауумлу кюн болду, алай а тубан чачылгъанды. (Б. Х.) 5. Къарнаш, мен темир ишлейме, сен а сабан сюресе, муратыбыз бир болгъанын кесинг ариу билесе. (Б. Ас.) 6. Жилин таланы энишге айланды, айгъа къызыу-къызыу къарайды, алай болса да ай алкъын чыкъмагъан эди.

- (Л. Т.) 7. Кюн батхан джанындан талай самолёт кёрюндю, алай а бу джол зенит тобчула да, пулемётчула да сакъдыла. (Х. О.)
8. Махтанмагъыз ансы, ёхтемлик къайда да керекди. (Х. О.)

119-чу иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз, башчыла бла хапарчыланы кёрюзюгюз.

1. Тенгиз джагъасы тик къапхакъ болуб тенгизге тигелей эди тёбен джаныбызда уа кёк толкъунла тохтаусуз сынгсый чайкъала эдиле. (Л.) 2. Окъууну тамыры ачыды кёгети уа татлыды. (Нарт сёз.) 3. Бизден сора джашарыкъ тёлю да бу сыртлада бичен ишлерикди алай а ол биченни шыбла от бла ишлерикди. (С. А.) 4. Бизде адамны кесини атын айтадыла ансы атасыны атын кёшмайдыла. (Х. О.) 5. Джаш мени эслемеди мен а аны юсюне къараб турама. (Х. О.) 6. Къызчыгъым бек ашыкъмай эсенг письмону бир окъуй барсанг а ансы окъутур адам излей хонцулагъа джайылыргъа керекме. (Х. О.)

120-чы иш. Тенг джарашхан кёш айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз, байламла къайсы къауумладан болгъанларын айтыгъыз (джалгъаучу, айыруучу, къаршчы байламла).

1. Аллах кеси айтса да не къамамам не уялмам тиймез буйрукъ этсе да сени былай кёоялмам. (Къ. И.) 2. Дина къурукъну алыб кетди Жилин а эниш сюрем айланды. (Л. Т.) 3. Мария керек эсе айтайым огъесе ойнарынгмы келеди? (Х. О.) 4. Ким тюз терс эсе да айырылмай къалады арба уа таб бюгюн да джукъгъа тебмей турады. (Кр.) 5. Бир кюн джарыта эди бир джангур джауа эди. (Арс.) 6. Кюн эртде батханды эмда саулай джерни юсюне мутхуз кёлекке тюшгенди. (Ч.) 7. Кёк мутхуз эди алай а джангур джаугъаны тохтагъан эди. (Ч.) 8. Ётмек дыккыракъды ансы бу ханс сууну уа табарыкъбыз... (Х. О.) 9. Шофёр, сигнал бериб джолдан джанлатыргъа мурат этди алай а Амырбий аны кёулагъына алмай барады. (Х. О.)

121-чи иш. Берилген бош айтымладан тенг джарашхан кёш айтымла къурагъыз; аланы магъаналарына кёре тенг джарашдыруучу байламланы салыгъыз. Керекли тыйгъыч белгилени сала, къурагъан айтымларыгъызны джазыгъыз; байламланы тюблерин тартыгъыз, къайсы къауумдан болгъанларын айтыгъыз.

Юлгю. *Кюн батханды. Тюзледе алкъын джарыкъды.*—*Кюн батханды, алай болса да тюзледе алкъын джарыкъды.* Аууз-

дан айтыллыгы: *Бу айтымда байлам алай болса да къаршы байламды.*

1. Къонгурау къагъылды. Сабийле классдан юрюлюб чыкъдыла. 2. Кёкню булутла басдыла. Къаты джангур къуюлду. 3. Джашчыкъ къармакъ чыбыкъны элте эди. Къызчыкъны къолунда четенчиги бар эди. 4. Кюн алкъын тиймеген эди. Чыпчыкъла эртденги джырчыкъларын бардырадыла. 5. Кюн тийди. Чыкъ мычымай кебди.

122-чи иш. Берилген хар бир айтымны эки кере тюрлендиригиз: 1) биринчи айтым биртукъум членлери болгъан бош айтым болургъа керекди, биртукъум членлери да *эмда* деген байлам бла байлансынла; 2) экинчи айтым тенг джарашхан къош айтым болургъа керекди, аны бош айтымлары да бир-бири бла *эмда* деген байлам бла байлансынла.

Ю л г ю. *Танг ата, къанатлыла къозгъалдыла.* а) *Танг ата, къанатлыла къозгъалдыла эмда джырлаб башладыла.* б) *Танг ата, къанатлыла къозгъалдыла эмда чегет тюрлю-тюрлю тауушладан толду.*

1. Мараучу шкогун сермеб алды. 2. Ёзенни башында кюн таякъла джылтырадыла. 3. Тенгиз шош-шош чайкъала эди.

123-чю иш. Берилген сёзлени башчыла эте, тенг джарашхан къош айтымла джарашдыргъыз, айтымланы джазыгъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз, къайсыладан болгъанларын айтыгъыз.

Ю л г ю. *Кёк—джангур.—Кёк къара булутладан толду, таякъ джангур да шыр деб къуюлду.*

1. Къар—кюрт. 2. Джел—букъу. 3. Къушла—къаргъала. 4. Танг—кече. 5. Бёрю—къозу.

124-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз, ала къайсы къауумладан болгъанларын айыргъыз (джалгъаучула, айырычула, къаршычула).

1. Джангыз бир дерс огъуна ал алай а аны минг кере къайтарыб айт. 2. Ууакъ къыйынлыкъла хылеу этедиле уллу къыйынлыкъла уа къатдыргъан этедиле. 3. Бир къауумла биреулден юренедиле бир къауумла уа кеслерини жангылычларындан юренедиле. 4. Не атынгы джолда ач этмезсе неда сеннге джаяу барыргъа керек болур. 5. Арба не отун ташыйды неда кеси отун болады. 6. Не бузоугъа миниб джол къораталмазса неда

таурухла окъугъан бла алим болалмазса. 7. Къаргъа да гугук да бирча бетлидиле ауазлары уа башхады. 8. Алим къайда да алимди патчах а джеринде патчахды. 9. Кёб кюлюрге тынчды кёб тынгыларгъа уа къыйнды. 10. Суу къайыкъны элтирге боллукъду алай а ол аны къабларгъа да боллукъду.

(Орус нарт сёзле.)

125-чи иш. Берилген айтымланы синтаксис джаны бла, сёзлени да морфология джаны бла айыргъыз: айтымда къаллай членле болгъанларын, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз.

Айыруну кесгин бардыр ююн, айтымланы схемаларын салыгъыз (юлгюде берилгенча).

Юлгю. *Жилин таланы энишге айланды, айгъа кызыу-кызыу къарайды, алай а ай алкъын чыкъмагъанды.* (Л. Т.)

1. Къалын тубан алаша джайылгъан эди, башында уа джулдузла кёрюне эдиле. (Л. Т.) 2. Гокка хансла джылы тылпыуну тубюнде джашнайдыла, булутла да кёкден тас болдула (Б. Х.) 3. Ялта эртденги тубанны ичи бла кёрюне эди, эмда тауланы башларында акъ булутла уюгъан эдиле. (Ч.)

126-чы иш. Айтымланы членлери тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын айырыгъыз.

Юлгю. *Къарча акъырын-акъырын сюрюуге келди.*
(Б. Х.)

1) *Къарча*—энчи атды, баш болушдады, бирлик сандады, башчыды;

2) *келди* этимди, 3-чю бетдеди, бирлик сандады, озгъан замандады, хапарчыды;

3) *акъырын-акъырын*—сёзлеудю, халны болумуду;

4) *сюрюуге*—тукъум атды, бериучю болушдады, бирлик сандады, орунну болумуду. (Соруу неге? деб салынса, толтуруучу болургъа да боллукъду).

1) Бир исси кюн кюзучукъ суу ичерге кзулакъ суучукъгъа эннгенди. (Кр.) 2) Кечени арасында алайда джангы къуралгъан батальон джолгъа чыкъды. (Х. О.)

127-чи иш. Айтымда сёзле бир-бирине келишиуню, сыйындыруну, тагъылыуну джорукълары бла байланадыла. Берилген айтымлада аланы членлери бир-бири бла къалай байланганларын айырыгъыз. Айыруну кесгин бардырыр ючюн, алгъы бурун аланы схемаларын салыгъыз.

1) Ёзенледе тубан сютча агъара эди. (Л. Т.) 2) Малчыланы сабыр, таукел сёзлери Хасаннга къанат бердиле. (Х. О.)

128-чи иш. Берилген сёзлени фонетика джаны бла айырыгъыз.

Мёлехан. Больница. Артиллерия. Комета.

АЙТЫМНЫ ДЖАЯКЪЛАГЪАН ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 42. Джаякълагъан членледен хапар бериу.

Айтымда бир къауум членни магъанасын кючлю этер ючюн, сёлешген адам аланы белгили интонация бла, пауза бла айырыб, кёлтюртюб айтады. Былай айтылгъан членлени магъаналары айырылыб къарыулу болады.

Айтымны магъана эмда интонация джаны бла айырылыб айтылгъан членлерине джаякълагъан членле дейдиле.

Джаякълагъан членлени джаякъламагъан членледен айырыр ючюн, аланы тенгleshдириб кёрюрге боллукъду: бир-бир кёзюгледе айтымны членлерин джаякълагъан членле этер ючюн, аланы орунларын аууштурургъа керек болады. Ол затны бу юлгюледен кёрюрге боллукъду:

1. **Совхозну зоотехниги** *Семенланы Харун малгъа къарауну юсюнден малчыла бла ушакъ этди.*

2. **Сегизинчи классны сохтасы** *Сеит комсомолчуду, кеси да айырмагъа окъуйду.*

3. **Тюнене ингирде** „Война и мир“ деген сейирлик романны фильмине къарадыкъ.

1. **Семенланы Харун, совхозну зоотехниги,** *малгъа къарауну юсюнден малчыла бла ушакъ этди.*

2. **Сеит, сегизинчи классны сохтасы,** *комсомолчуду, кеси да айырмагъа окъуйду.*

3. **Тюнене, ингирде,** „Война и мир“ деген сейирлик романны фильмине къарадыкъ.

Сол джанында 1-чи айтымда **совхозну зоотехниги** деген къошакъ сёзле джаякълагъан сёзле тюлдюле: ала интонация, пауза джаны бла айгъакъланнган членден (*Семенланы Харун* деген сёзледен) айырылмайдыла, кеслери да аны аллында келгендиле.

Онг джанында 1-чи айтымда уа ол сёзле джаякълагъан членле боладыла, не ючюн десенг, ала айгъакъланнган членден сора келгендиле, аланы айтхан заманда пауза болады, интонация тюрленеди, алагъа артыкъ эс бёлунеди; ол себебден ала джаякълагъан членле боладыла, кеслери да запятойла бла айырылгъандыла.

2-чи айтымда да алайды: **сегизинчи классны сохтасы** деген сёзле (сол джанында) джаякълагъан членле тюлдюле: аланы айтхан заманда хазна пауза этилмейди, интонация тюрленмейди; ол себебден ала *Сеит* деген ачыкъланнган сёзден запятой бла айырылмагъандыла. Онг джанында уа къошакъ сёзле ачыкъланнган сёзден сора келгендиле, аланы айтхан заманда пауза этиледи, интонация кёлтюрюледди.

Сол джанында 3-чю айтымда заманны болумлары **бюгюн ингирде** деген сёзле бир-бири ызларындан бирча макъам бла, пауза да этилмей, алай айтыладыла, ол себебден ала бир-биринден запятой бла айырылмагъандыла, былайда джаякълагъан член джокъду. Онг джанында уа *ингирде* деген сёз, пауза этилиб, интонация кёлтюрюлюб, анга эс бёлюрча, алай айтылынады. Ол хыйсабдан *ингир* деген сёз джаякълагъан член болады, кеси да запятойла бла айырылгъанды.

Джазыуда айтымны джаякълагъан членлери запятойла бла айырыладыла, бир-бирде тире бла айырылыргъа да боладыла. Сёз ючюн: 1. *Аны атасы, анасы да, къарыусуз къартла, Марада къалгъандыла.* (Х. О.) 2. *Стауатны огъары джанында, къая ышанчыкълада, улакчыкъла ёрге-энишге чабадыла.* (А. Х.) 3. *Быйыл, къыш, партизан аскерле Белоруссияны ичинде фашистлени аман кюнлерин келтиргендиле.* (Х. О.) 4. *Жилинни эслеб, татарла мыллыктарын аны таба атдыла ...* (Л. Т.) 5. *Кёкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кёкню джартысын джабахандыла.* (А. Х.) 6. *Л. Н. Толстой—дуниягъа айтылгъан орус джазыучу—1828 джылда туугъанды.*

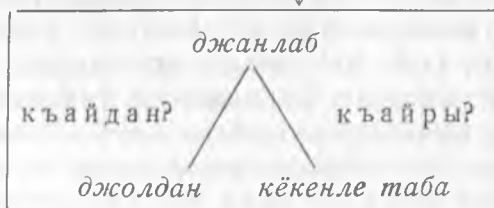
Бизни тилде кёбюсюне этимсёзлеу оборотла, тенглеш оборотла, къошакъ сёзле, орунну эмда заманны болумлары джаякълайдыла. (Былайдан арысында алагъа башха-башха къаралады).

§ 43. Этимсёзлеуно джаякълауу.

Этимсёзлеу оборотла (бойсунган сёзлери болгъан этимсёзлеуле) эмда джалан этимсёзлеуле айтымны аллында, ичинде келселе да джаякълайдыла. Сёз ючюн: 1. *Кёкден бир тамчы акъмай, болгъанны саргъалтыб барады.* (А. Х.) 2. *Кюнню кёзю чегетден чыгъаргъа, джолоучула, эшеклени джюклерин алыб, кёк талада тохтадыла.* (А. Х.) 3. *Сора Жилин, бауурланыб, джолгъа джууукъ барды.* (Л. Т.)

Этимсёзлеу оборотха кирген сёзле бир-бири бла къалай байланыргъа боллукъларын бу схемадан кёрюрге боллукъду.

Экиси да, джолдан кёкенле таба джанлаб, сакъладыла. (Л. Т.)

Хапарчыны тюз аллында келген джалан этимсёзлеу (бойсунган сёзлери болмагъан) джаякъламайды. Сёз ючюн: *Хасан, къолуна герохун алыб, эшикге джууукълашхан фашистлени уруб агъызады. (Х. О.)*

Эсгертиу. Бизни тилде айтымда хапарчы танытхан ишни бир башчы этиб, этимсёзлеу танытхан ишни уа башха башчы толтурургъа да болады. Сёз ючюн: *Биз школгъа бара, аллыбыздан бир машина чыкъды.* Быллай кёзюуледе да этимсёзлеу оборот хапарчыгъа болум болуб келеди, айтымгъа саналмайды*.

129-чу иш. Айтымланы джазыгъыз; этимсёзлеуле бла этимсёзлеу оборотланы табыгъыз, аланы тюблерин тартыгъыз; запятойланы нек салынганларын неда нек салынмагъанларын айтыгъыз.

1. Онгсуз болуб, башымы таякъгъа салыб, танг аласына къалкъыдым. (А. Х.) 2. Ашауум болмай, джашауум болмай, ачюдан къазанча къайнадым. (Б. Д.) 3. Партизанла, биягъы джерге джыйылыб, бир-бирин джокълагъанларында, къб адам къорагъанын кёрюб, бёрклерин алдыла. (Х. О.) 4. Солдатла таба айландырыб, атын джибергенди: къутулургъа мурат этгенди. (Л. Т.) 5. Жилин, уллу бычагъын чыгъарыб, атын къызыл татарлы таба джибергенди (Л. Т.) 6. Соколов, ышарыб, накъырда халда джууаб этди. (Х. О.) 7. Немчаланы алларындагъыла, тёнгерев, бугъойгъа тюшедиле, арларындагъыла уа, тикни тырнакълаб, башына ёрлеб тебретиле, алай а партизанла, башы бла келиб, автоматладан къуйдула. (Х. О.) 8. Ол, къулагъын сагъайтыб, тынгыларгъа башлагъанлай, кимни эсе да мазаллы къолу, аны бойнундан тутуб, джерге бюкдю. (Э. О.)

130-чу иш. Айтымланы джазыгъыз; этимсёзлеулени, этимсёзлеу оборотланы тюблерин тартыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз, аны нек салгъаны гъызны айтыгъыз.

1. Тауланни кёзлерин къамата чибинлени къозгъай кюн тийди. (А. Х.) 2. Ай тылпыу джарыкъдан джарыкъ бола айны келлекеси джууукъдан джууукъ бола тебрети. (Л. Т.) 3. Хан кириб барыб къараса, къаланы ичинде бир ариу къыз джукълаб тура. (КъХТ.) 4. Татарланы бири атны къатына барыб джерин

* А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. 1956. бет 474, § 966.

алыб башлады. (Л. Т.) 5. Ишлеб урунуб кенг джашау кьуруб хар ким да хакъын аллыкъды. (Б. Д.) 6. Былайдан узакъ болмай адамла болургъа керекдиле. (Х. О.) 7. Хар сагъат сайын ала алгъа силкине Берлинни арасына джууукълашдыла. (Х. О.)

131-чи иш. Кёб точкаланы орнуна этимсёзлеу оборотланы неда джалан этимсёзлеулени сала, айтымланы джазыгъыз, керекли джерлерине тыйгъыз белгиле салыгъыз. Салмагъаныгъыз болса, нек салмагъаныгъызны айтыгъыз.

1. Тау кьуш ... мыллыкны башында тегерек айланады. (А. Х.) 2. Кёпюрле, заводла, межамла ... кёкге чыгъадыла. (Х. О.) 3. ... кюнбетле, юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. (А. Х.) 4. Капиталист кьраллада ишчиле ... джашайдыла. 5. Тубанла ... къаяланы башларындан салыннгандыла. 6. Немча ... аны юсюне да ауурлугъу бла Абдулланы тентиретди. (Х. О.) 7. Алай болса да ... Абдулла тенглерине джетди. (Х. О.)

Точкаланы орнуна салыргъа: 1) *къанатларын ауур кьагъа*; 2) *тютюнлеб*; 3) *кёбден бери джангур болмай*; 4) *къыйналыб*; 5) *бохсурай, чулгъана*; 6) *тыпырдаб, къолунбутун силдеб*; 7) *къара тер басыб*.

132-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; керекли джерине запятой салыгъыз. Этимсёзлеу кьурам хапарчыгъа кире эсе, ол джакълагъан член боллукъ тюлдо: запятойланы салгъан заманда бу затны эсге алыгъыз.

1. Апрельде узакъгъа атхан совет тобла Берлинге айланыб кьурулдула. (Х. О.) 2. Хапарымы туура алаамат джерин унутуб тура кёре эдим. 3. Джазгъыда кюнбетле ышыкъ талачыкъла джашнаб тебрегендиле. 4. Ол кьулагъын сагъайтыб тынгыларгъа бацлагъанлай кимни эсе да мазаллы къолу аны бойнундан тутуб джерге бюкдю. (Э. О.) 5. Эшик джызылдаб ачылды эмда кёб къол аны тутуб башына тулукъ кийирдиле. (Э. О.) 6. Аягъы ачыгъанын унутуб Ахмат да къобду. (Э. О.) 7. Ол аны юсюне ийилиб ёлгенни кёзлерин джабды къолларын тюзетиб кёкюрегине салды мангылайына джайылыб тургъан чачны бир джанына сылады... (Э. О.)

133-чю иш. Этимсёзлеу оборотну берилген эки айтымны бирине къошугъыз, аны бирси айтымгъа къошаргъа нек болмагъанын айтыгъыз.

1. Биз юйге кеч келдик. Ингир болуб бошагъан эди (*суудан ётген заманда кюн батыб*). 2. Биз от джарыкъчыкъла кёрдюк. Биз танымагъан бир элчик кёрюндю (*терезеден къараб*).

3. Джашчыкыла отну ышырдыла. От ёрге урду (*энишге ийлиб*). 4. Бизни башыбызда джулдузла джылтырай эдиле. Биз биринчи джулдузчукну кёрдюк (*кёкге къараб*). 5. Мен доклад этдим. Джыйылгъанла докладха тынгыладыла (*иги хазырланыб*).

134-чю иш. Айырылыб берилген этимлени этимсёзлеулеге айландыргъыз; *эмда, сора* деген байламланы къоратыгъыз; запятойланы сала, айтымланы джазыгъыз; этимсёзлеу оборотну тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. *Хорасан урчугъун ийиреди эмда къызланы ийнар айтханларына тынгылайды.—Хорасан, урчугъун ийире, къызланы ийнар айтханларына тынгылайды.*

1. Татлыхан юй джумушун тындырды, сора акъырын джабагъы джастыгъына олтурду. 2. Къанатлыла эртде огъуна къозгъалдыла эмда къууанч джырлары бла эртденгини зангырдатдыла. 3. Къарт Аслан ныгъышда олтурады эмда ары-бери озгъанлагъа хапар сорады. 4. Къонгурау къагъылды эмда сабийле классдан чыкъдыла. 5. Хамид стол джанына олтурду, сора дерслерин этиб башлады. 6. Къараб-къарагъынчы булутла кюнню джабдыла эмда джерни юсюн салкъын этдиле. 7. Къобан кемсиз къобду, сора болгъанны башы-тюбюне айландырды.

135-чи иш. Тюбюнде берилген этимсёзлеу оборотланы *эмда, сора* деген байламладан сора сала, айтымланы джазыгъыз; керекли джерине запятой салыгъыз.

1. Экскурсантла къайыкыла бла суу джагъадан айырылдыла, сора сууну энишге кетдиле. 2. Паровоз силкинди эмда станциядан кетди. 3. Иеси чакъыргъанына ит чабыб джетди, сора аны къатында чёгеледи. 4. Горизонтда кеме кёрюндю эмда гавань таба айланды. 5. Тенгиз толкъунла кеслерин суу джагъагъа урадыла, сора ызларына таркъаядыла. 6. Кюнню таяклары кёкенлеге тёгюледиле эмда джашил кырдыкны ариу тукъум джарытадыла.

Керекли джерге салыргъа берилген этимсёзлеу оборотла: 1) *къалакылагъа кючениб*; 2) *чархларын акъырын бура*; 3) *къуйругъун булгъай*; 4) *тютюнюн бохсурата*; 5) *эрши тукъум шуулдай*; 6) *чапракъланы ичи бла ётюр*.

136-чы иш. Ачыкъялаучу сёзле кьошуб, берилген этимсёзлеулени этимсёзлеу оборотгла этигиз; аланы кьоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Этимсёзлеу оборотланы запятойла бла айыргъыз, тюблерин тартыгъыз.

Юлгю: *Ол ышарыб сёлешди.—Ол, джарыкъ ышарыб, сёлешди.*

1. Къарт асхай келе эди. 2. Адилгерий сагъышланыб олтурады. 3. Джолоучу силкиниб бара эди. 4. Автобус тохтамай келеди. 5. Мурат саламлашыб атланды.

137-чи иш. Берилген этимсёзлеу оборотланы кьоша, айгымла кьураб джазыгъыз; этимсёзлеу оборотланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Биринчи майны кюнюнде сохтала, байракъланы мийик тутуб, орамгъа чыкьдыла.*

1. Байракъланы мийик тутуб; 2. Заводха ишлерге кириб; 3. Джарыкъ ышара; 4. Келлик байрамгъа хазырлана; 5. Совхозгъа келиб; 6. Терекле орнатыб; 7. Джууунуб; 8. Ашыкьмай; 9. Джан аурутуб.

138-чи иш. Берилген этимсёзлеулеге ачыкъялагъан сёзле кьошуб, этимсёзлеу оборотгла кьурагъыз; сора ала бла айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Этимсёзлеу оборотланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Биченчи бригадагъа дырын джыяргъа болушуб, ингирге юйге кьайтдыкь.*

1) Болушуб; 2) ашыгъыб; 3) чабышыб; 4) оздурмай; 5) джырлай; 6) эринмей; 7) кьууаныб; 8) эслетмей; 9) джунчумай.

139-чу иш. Берилген айтымлагъа джакъялагъан этимсёзлеуле бла этимсёзлеу оборотгла кьоша джазыгъыз, аланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Къалын тубанла ёзенлени басдыла.—Тауладан тюшюб, къалын тубанла ёзенлени басдыла.*

1. Совет адамла Ата джуртубузну рысхысын, къарыуун ёсдюредиле. 2. Биз джерни башында рахатлыкъны ишин къоруулайбыз. 3. Джаш тёлю билимин ёсдюреди. 4. Сегизинчи классны сохталары школну арбазында волейбол ойнагъан площадка джарашдыргъандыла. 5. Тамада классланы сохталары бичен ишлеуде колхозгъа иги болушхандыла.

140-чы иш. Айтымланы джазыгъыз; керекли джерлерине тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Зыккыл кёнчекчиги энишге тюше да аны тарта бир къолу бла да бурунчугъун дженгине сюрте Ибрахим дерсден юйюне джортуб кирди. 2. Къабарыкъны атын эштгенлей Ибрахим секириб турду сора тапхада агъач аякъчыкъда эрлай къурмачны алыб къумда чартлагъан нартюхледен ауузун толтуруб аммаджукка эте келиб анасыны къатына чёкдю. 3. Джашчыкъны къолунда нартюх бюртюклени эслеб уллу сары гугуруклары юч тауукълары да аны ызындан джашчыкъгъа ёшон-уруш эте аякъгъа узалыргъа мурат этиб Ибрахимни тёгерегине басындыла. Сары гугурук кесин ёхтем этиб тауукъладан алгъа барыргъа кюреше эди алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба къолун силкгенлей ёктемлигин унутуб артына къачыб „сиз да барыгъыз алгъа“ дегенча, тауукъланы бурну бла уруб къычырта эди.

(Аппаланы Х.)

141-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз; тыйгъыч белгини нек салыннганын айтыгъыз.

1. Мурат эртденбла эртде къолун-бетин джуууб дженгил кийинди. Ол неге эсе да ашыгъыб эшикге дженгил чыкъды. 2. Ол атасындан къангачыкъла чюйле алыб не эсе да бир зат ишлерге башлады. Школ тенгчиги Володя да келиб экиси да дженгил сёлеше дженгил къымылдай ишлейдиле. 3. Кюн элlege суюмюн тёгюб джер да джашил джамчысын кийиб дуня къууанчдан толду! 4. Сабийле школгъа хоншу элге джюрюб окъуйдула. 5. Джашчыкъла чабышыб къоян орунланы къатына келдиле. 6. Элни болумуна къараргъа адамларын таныб керекли затларын соруб болушургъа депутат келди. 7. Ол алагъа тыйыншлы джууабла бериб рахат этди. 8. Андан сора автобус кюнде юч кере джюрюб башлады. 9. Бир кюн Хамид бла Фатима чабыб автобусха кирдиле.

(Боташланы А.)

142-чи иш. Юзюкню джазыгъыз; керекли джерлерине тыйгъыч белгилени салыгъыз, аланы алай нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

Темуркъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли джыл бла эки айдан озгъан эди. Ол кетгенли Мёлехан аны джалындан бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса

джукъ кѣрмегенди. Джыл бла эки айны джашына да кесине да бай юлледен иш алыб кимге джамчы этерге кимге урчукъ ийириге кимге тери ийлерге кюрешиб башларын алай тутадыла. Ол заманны ичинде Мѣлехан табханчыгъын Ибрахимге къабдырыб кеси кѣб кечени ач джатханды. Джашчыгъы ач болуб кѣзюне къараса джюреги такъыр болуб кѣб заманны кѣб кѣз сууларын тѣкгенди. Бу затланы сынаб эрини аллына къарагъаны бир да сейир тюлдоу.

(Аппаланы Х.)

§ 44. Тенглеш оборотну джаякълауу.

Тенглеш оборот затны халын тенглешдириуню, ушашдырыуню юсю бла танытыргъа болады. Тенглеш оборот талай тюрлю мадар бла къуралыргъа болады:

1. Этимсыфатха **-ча** аффикс къошулуб къуралады. Сѣз ючюн: 1) *Къурмач чартлагъанча, окъла бурууну эски къангаларына ташайдыла.* (Х. О.) 2) *Аны къатангы, сингир санлары, тепсерге ишленгенча, тойгъа таб джарашадыла.* (Б. Х.)

Тенглеш оборотну къууар ючюн, **-ча** аффикс тилни башха кесеклерине къошулургъа да боллукъду. Сѣз ючюн: 1) *Къулакъладан акъгъан илипин суучукъла, кюмюш чалыулача, джылтырайдыла.* (Б. А.) 2) *Уллу шынкъартдан, кюндюзча, тѣрт джаны джарыкъ болгъан эди. Бу школ да, сиздегича, орта школду.*

2. Этимсыфатха **-лай, -лей** аффиксле къошулуб къуралады. Сѣз ючюн: *Къартчыгъа джетиб, джюджекни ургъанлай, бизни тулпарла тохтамагъан джауну алай урурла.*

3. Тенглеш оборотла **кибик, чакълы** деген сѣзлени болушлукълары бла къуралыргъа боладыла. Сѣз ючюн: 1) *Колхозну будай сабанлары, тенгиз чайкъалгъан кибик, чайкъаладыла.* 2) *Окъуу, культура, илму, бизде ёсген чакълы, бир джерде да ёсмейдиле.*

Тенглеш оборот айтымны аллында, ичинде келсе да, джаякълайды, кеси да запятойла бла айырылады (башында келген юлгюледен белгили болгъанча).

Кѣб тюбемесе да, тенглеш оборот (неда тенглеш сѣз) айтымны аягъында келирге да болады, артыкъсыз да назмулада. Сѣз ючюн:

*Эри бир аманды, дейдиле, гебенча,
Къарны салыныб энишге, нартюх гёнча,
Сау элни къанын ичген бирди, дейдиле,
Джутуб къояр ол быланы, эмегенча.*

(Ёртенланы А.)

Тенглеш сёз (бойсунган сёзю болмагъан) бу кёзюледе джаякъламайды:

1. Хапарчыны тюз аллында келсе. Сёз ючюн: *Аслан кимге да адамча сёлешеди. Идрис ашыкъгъанча бара эди.*

2. Бош хапарчы болуб неда къурам хапарчыгъа кириб келсе. Сёз ючюн: *Бюгюн джангур джауарчады. Джашла, кызла да джырларча кёрюнедиле. Биз ишге барырча эдик.*

Эсгертиу. Тюрлю-тюрлю оборотла бирге келсе-ле, артагъы къаллай оборот болса, оборотла бютеуден алай оборотха саналадыла. Сёз ючюн: 1. *Днепр, джауар булутча къаралыб, ... тенгизге ашыгъыб барады. (Х. О.)* (Бу айтымда джауар булутча къаралыб деген кесек этимсёзлеу оборотду). 2. *...Сыртлары бла джюк кёлтюрюб баргъан тиширыула тубейдиле. (Х. О.)* (Бу айтымда сыртлары бла джюк кёлтюрюб баргъан деген кесек этимсыфат оборотду). 3. *Тюбю тюшюб къалгъанча, джангур алай къуйду. (Х. О.)* (Бу айтымда тубю тюшюб къалгъанча деген кесек тенглеш оборотду).

143-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, тенглеш оборотла бла джалан тенглеш сёзлени тублерин тартыгъыз. Запятойланы нек салынганларын неда нек салынмагъанларын айырыгъыз.

1. Жилин ёзенден, оджакъдан тютюн чыкъгъанча, не эсе да бир къара созулгъанны кёрдю: ишексиз, ол орус къалады деб мурат этди. (Л. Т.) 2. Энди мени атамы, мыллыкны сакълагъан айюча, тёрт джанын талай тургъан Даулетден тонну аллыгъы керти болурму? (Бат. А.-К.) 3. Ах, иги сагъан, сени уруб, эшекни джатдыргъанча, бир джатдырыр эди. (Бат. А.-К.) 4. Тонгузну къылчыгъыча, ол бит сакъалынгы бери нек ышыйса? (Бат. А.-К.) 5. ...Акъ бетинден, толгъан айча, джарыкъ ура, ышаргъаны, кюн тийгенча, джерни джылтырата, Зайнеб салыб кирди. (Бат. А.-К.) 6. Кёк, тау кёллеча, кёгериб тур-

гъан болмаса, кѣз джетген джерде бир булут кѣрюнмейди. (А.Х.) 7. Минги Тауну башындан айырылыб, бир къара булут тебреди, кеси тугел джетгинчи, бугъоудан ычыннган итча, бир джел къобду. (А. Х.) 8. Алай ёзеннге къуюлгъанлай, туюб туюшуб къалгъанча, джангур алай уллу къуйду. (А. Х.) 9. Таракъ тишлеча, джити къаяланы артларындан чыммакъ бурма булутла акъырын чыгъыб, чууакъ кюнню этеклерин джабадыла. (Х. О.)

144-чю иш. Айтымланы джазыгъыз; керекли джерлерине тыйгъыч белгилени салыгъыз, аланы нек салгъаныгъызны айыртыгъыз. Тенглеш оборотланы тюблерин тартыгъыз.

1. Тѣгерек ала куююзча гокка хансла бла джасалгъанды. (Х. О.) 2. Былай кѣзлеринге бир къараса ичингдегин кѣлюнге не келгенин кюзюге къарагъанча билиб къояды. (Х. О.) 3. Кече джолда къалгъан арба болур узакъда сабий джылагъанча джызылдаб озду. (А. Х.) 4. Джауну хорлаб дженгилде къайтырыкъларына къоллары бла тутханча ажимсыздыла. (Х. О.) 5. Токълу териден этилген чырпа бѣркча Минги Тау къашларынын туюб кесин хыны-хуну эгиб башына джангур булутланы гыламыла чырагъанды. (А. Х.) 6. Хамидге сау къл дерге келгенча къошну эшигинден къараб бир шауракъ улакъчыкъ макъырады. (А. Х.) 7. Аны сакълаб тургъанча шыбла ургъан таууш кетер-кетмез челекден къуйгъанча кѣкде къоргъашын бетли булутладан джангур къуюб тебреди. (А. Х.) 8. Чибинле адамгъа малгъа да гыбы къадалгъанча къадалгъандыла. (А. Х.) 9. Умар кийиз бѣркюню къанатын кѣлтюрюб джыйлагъан джугъутурча тер басхан бетин аязгъа тутуб терен солуду (Х. О.)

145-чи иш. Тюбюнде берилген тенглеш оборотланы айтымлагъа сала джазыгъыз; оборотланы тюблерин тартыгъыз; керекли джерине запятой салыгъыз.

1. Сен да ... бир джарлыса кесинг да узакъ адамыбыз тюлсе сау кългъын бизге бир тюз сюд эт. (А. Х.) 2. Окъуса ол да ... сууукъгъа ачха кълмай башын тутар. (А. Х.) 3. Ёлгенинг кългъанынг бла сени къартлыгъынг бла тилейме ол джангыз сабийге ... къара. (А. Х.) 4. Алымчы да ... алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады. (А. Х.) 5. Къазаутны кыйынлыгъы ... адамланы мутхуз этгенди. (Х. О.) 6. ... Мыргаз эки кълун тобукъларына таяндыра джолну ёрге бла энишге барыб ... джолну букъусун таякъ бла чанчакълай-

ды. (А. Х.) 7. Къанамат къаягъа къысылыб юч кере сызгъыргъа-
нында мычымай къаяны эрнинден ... Бадимат къарады. (А. Х.)
8. Тур ... кёлегинги теш бир джамайым ансы юсюнгден тю-
шюб къалады. (А. Х.) 9. Ма бусагъатда да сохтала бары ... эс
бёлюб тынгылайдыла. (Б. Х.)

Салынныкъ оборотла: 1) *бизни кибик*; 2) *къалгъанла-
ча*; 3) *кесинги баланга къарагъанча*; 4) *чычханны марагъан
киштикча*; 5) *къачхы кюнлеча*; 6) *ийне излегенча*; 7) *маралча*;
8) *иги джашчыкъ кибик*; 9) *аны бир сёзюн ычхындырабыз деб
къоркъгъанча*.

146-чы иш. Тюбюнде берилген тенглеш оборотланы къоша, айтымла къураб
джазыгъыз; оборотланы тюблерин тартыгъыз; керекли джерине запятой са-
лыгъыз

Ю л г ю. *Бюгюннге къараб тургъанча, кюн бузулду да
ишге заран болду.*

1. Бюгюннге къараб тургъанча; 2. Толгъан айча; 3. Джаннган
джулдузча; 4. Тоб атылгъан кибик; 5. Къурмач чартлагъанча;
6. Оджакъдан къурум тюшгенча; 7. Джылан къабындан джий-
иргенгенча; 8. Кёк кюкюрегенча.

147-чи иш. 1) Тенглеш обороту болгъан 5—6 айтым къураб джазыгъыз; тенг-
леш оборотланы тюблерин тартыгъыз; тыйгъын бетжилени нек салгъаныгъызны
айтыгъыз. 2) Хрестоматияда тенглеш обороту болгъан 5—6 айтым табыб джа-
зыгъыз.

§ 45. Орунну болумларыны джаякълауу.

Джаякълагъан членледе къошакъ магъананы джюрют-
генле боладыла. Аланы ичинде орунну болумлары да бардыла.
Сёз ючюн: *Суу бойнунда, чегет талачыкъда, ийнекле
къуйрукълары бла чибин къоруйдула.* (Х. О.)

Бу айтымда *чегет талачыкъда* деген орунну болуму орунну
аны аллында келген, *суу бойнунда* деген болумун кесгин,
ачыкъ этеди, магъанасын толтурады. Башхаракъ айтсакъ, ай-
тымда орунну болумлары эки (неда андан артыкъ) болуб кел-
селе, артда келген орунну болуму пауза этилиб айтылады,
кеси да джаякълагъан член болуб келеди.

Эсгертиу. Айтымда орунну болумлары, джаякь-
лагъан членле болмай, биртукъум членле болуб
келирге боладыла. Сёз ючюн: *Тюзде, чегетчик-
де, хауада шыкъыртсыз.* (Л. Т.)

148-чи иш. Айтымланы тышыгыздан окъугъуз; орунну джаякьлагъан член-
лери къаллай къошакъ магъана бергенлерин айтыгъыз. Айтымланы джазыгъыз,
орунну болумларыны тюблерин тартыгъыз.

1. Былайда, Могилёвда, фашист аскерле къыжгъыл-мыжгъыл-
дыла. (Х. О.) 2. Мен Азербайджанда, тау элде, сюрюучюню
юйдегисинде туугъанма. (Х. О.) 3. Къачда, кюн бузулгъан кё-
зюуде, чегет айырылыб мыдах кёрюнеди. (Арс.) 4. Ноябрьны
аягъында, бир чууакъ кюн, элге къонакъла келдиле. (Кор.)
5. Генуяда, вокзалны аллында, халкъ къалын джыйылды. (М. Г.)
6. Муху Башында, кенг чатны кюнбет джанында, уллу сыйдам
тапхырда, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. (Х. О.)
7. Огъары джанында, чегетни ичинде, джолгъа айландырыб,
пулемётну къургъандыла. (Х. О.) 8. Доммайны башында, джи-
тилени арасында, ёмюрлюк кюртле джылтырайдыла. (Х. О.)

149-чу иш. Айтымланы джазыгъыз, орунну джаякьлагъан членле болуб
келген болумларын запятойла бла айырыгъыз, тюблерин тартыгъыз.

1. Тюбюнде кёлге тюшген джерде чайпалгъан таууш эшти-
леди. (Н. О.) 2. Муху Башы джалан сыртлада деппанлада уллу
тууарла, къойла иссилеб джатадыла. (Х. О.) 3. Сыртлыкъда
джай джолну къатында къарт устазланы башчылыгъы бла сох-
тала тизилиб келе эдиле. (Шол.) 4. Умар адамланы энчи
къойларын кюте тургъанлай Маркъа ауушну башында чегетни
къыйырында шокк тауушланы эштгенди ансы кеси алайда бол-
магъанды. (Х. О.)

150-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; керекли джерине запятой салыгъыз;
орунну джаякьлагъан болумлары тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын
айырыгъыз.

1. Аны тегерегинде сууну эки джанында къулакъ ауузчукъ-
лада малчыланы къошлары бузоу орунлары кёрюнеди. 2. Гаралы
Къолну Нызылы Къолну башларында анда-мында от джарыкъла-
ны джылтырагъанлары чегет ичи бла мутхуз кёрюнедиле.
3. Украинада Львов шахардан узакъ болмай къыбла табада

Днестр сууну сол джагъасында джаяу дивизия урушха даярланады. 4. Бир кюн ингир ала къалын чегетчикни къыйырында гокка ханслы талачыкъда джыйылыу башланды. (X. O.)

§ 46. Заманны болумларыны джаякълауу.

Орунну болумлары джаякълагъанча, айтымда заманны болумлары да джаякъларгъа боладыла. Была да къошакъ, кесгин магъананы бередила. Сёз ючюн: 1. *Быйыл, къыш, партизан аскерле Белоруссияны ичинде фашистлени аман кюнлерин келтиргендиле.* (X. O.) 2. *Бир кюн, ингир ала, Аскер партизанланы бир талайын къатына джыйыб: „Немцаладан тахса билир ючюн, бир фашист офицерни джаны саулай алыб келирге керекди,“—деди.* (X. O.)

151-чи иш. Айтымланы тышыгъыздан окъугъуз; заманны болумларыны джаякълагъанларын кёргюзюгюз, ала къаллай къошакъ магъана бергенлерин айыргъыз; айтымланы джазыгъыз, заманны джаякълагъан болумларыны тюблерин тартыгъыз.

1. Былтыр, июнда, Могилев областдан фашистле, башлы-тюблю бола, къорагъан эдиле. 2. Бир кюн, эртденбла, Хаджибекир ашыгъыш Совет туруучу юйге кирди. 3. Экинчи кюн, кюнорта кёзюуде, юсюнде кёксюл костюму бла, орта бойлу, къатангы джаш Муху Аягъында бир джанбаш юйню арбазында сюелиб, кимни эсе да сакълайды. (X. O.)

152-чи иш. Точкаланы орнуна заманны болумларыны магъаналарын кесгин этген заманны джаякълагъан болумларын къоша джазыгъыз.

Ю л г ю. *Бизни джерледе джаз ... джанкъозла чагъадыла.—Бизни джерледе джаз, мартда, джанкъозла чагъадыла.*

1. Тюнене ... былайтын туристле Махаргъа озгъан эдиле. 2. Ингирде ... школну клубунда Батчаланы Абул-Керимни „Ахмат-Батыр“ деген пьесасы салынныкъды. 3. Мен эртденбла ... къобама, физзарядка этеме, къол-бет джууама, шхууур ашайма, сора школгъа кетеме. 4. Кюндюз ... къара булутла басындыла, кёк кюкюреди, сора джаууб башлады. 5. Джай ... саулай классыбыз бла Доммайгъа экскурсиягъа барлыкъбыз. 6. Джыл сайын ... совхозгъа бичен ишлерге болушабыз. 7. Тенгим да, мен да тамбла ... чабакъ тутаргъа барлыкъбыз.

§ 47. Къошакъ сёзлени джаякълауу.

1. Бетлеучю алмашны аллында, артында келсе да, къошакъ сёз (бойсуннган сёзю болса, болмаса да) джаякълайды. Сёз ючюн: 1) *Биз, афендиле, ауаз берирге юрениб кзалабыз да, кзуру да ауузубузгга эл кзарайды деб турабыз* (А. Х.) 2) *Сегизинчи классны сохталары, сиз быйыл толмагган орта школну бошайсыз.*

2. Энчи атдан сора келген къошакъ сёз (бойсуннган сёзю болса, болмаса да) джаякълайды. Сёз ючюн: 1) *Баггыр улу Кзасбот, Кзарачайны халкъ джырчысы, кёб ийнарла, джырла этгенди.* 2) *Мурат, агроном, колхозда уста специалистлени бириди.*

3. Тукъум атны аллында, артында келсе да, ачыкълаучу сёзлери болгган къошакъ сёз джаякълайды. Сёз ючюн: 1) *Ууакъ джангур, кзачны билдиргичи, ууакъ-ууакъ себелейди.* (М. Г.) 2) *Кзачны билдиргичи, джангур ууакъ-ууакъ себелейди.*

4. Тукъум атдан сора келген энчи атла джаякъларгга боладыла (тукъум атны кесгин этиб келе эселе.) Сёз ючюн: *Юйню иеси, Садо, кзыркъ чаклы джыл болгган адам эди.* (Л. Т.)

5. *Артыкъсыз да, ол огзай эсенг, аланы ичинде, бютюн да бек,* д. а. к. сёзлени болушлукълары бла байланнган къошакъ сёзле джаякълайдыла. Сёз ючюн: 1) *Бичен ишде маматла барысы, артыкъсыз да комсомолчула, айырма ишлейдиле.* 2) *Сегизинчи классда бешеулен, аланы ичинде Асият да, окзуу джылны айырмагга бошадыла.* 3) *Элибизни адамлары, ол огзай эсенг кзартла, „Ленин Октябрда“ деген кинофильмге кзараргга эл клубха джыйылдыла.*

153-чю иш. Айтымлада джаякълагган членле кзайсы джорукъла бла джаякълагганларын айыргыыз. Айтымланы джазыгыыз; джаякълагган членлени эки сыз бла, ала ачыкълагган сёзлени бир сыз бла тублерин тартыгыыз.

1. Джандет эртденбла ийнек сауа тургганлай, келини Кемисхан, Хусейни кзатыны, шыбла ургганча, арбазгга кирди. (Б. Х.) 2. Дина, хозяйинны кызчыггы, гинджини кёрдю, джёнгерчиклерин чакырды. 3. Тюзде бир иги тон табхан эдим да, Даулет, киши хакъындан тоймаучу, алды да кетди. (Бат. А.-К.) 4. Биз, афендиле, кзарангы адамланы кзатында ичерге тартына-

быз. (А. Х.) 5. Кюнортагъа Джандет, юйюн да джарашдырыб тынгысыз болуб, хоншуларына, Сафиятха, кирди. (Х. О.) 6. Къара шинли, тутушуучу, узун джаш, Таукъан, сержантды. (Х. О.)

154-чю иш. Айтымланы джазыгъыз; джаякълагъан членлени тюблерин тартыгъыз; керекли джерлерине тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Къартла Николайны атасы бла анасы къайтдыла. (Ч.) 2. Биз батыр тенгиз бёрюле чайкъалгъан тенгизде таукел джюзебиз. (Л.-К.) 3. Лев Николаевич Толстой дунягъа айтылгъан орус джазыучу 1828 джылда туугъанды 1910 джылда ауушханды. 4. Николай Островский Ленинчи комсомолну члени граждан къазауатда къызыл аскерчи болуб джаула бла къазауат этгенди. 5. Мен сизни эски шохугъуз сизни бла джарашыргъа келгенме. (Кр.) 6. Максим Горький совет литератураны тамалын салгъан аламант джазыучу 1868 джылда туугъанды 1936 джылда ауушханды Кремлни джанында асыралгъанды. 7. Александр Ваня Земнуховну тамада къарнашы типографияда ишчи болгъанды. (Фад.)

155-чи иш. *Артыкъсыз да, огъай эсенг, аланы ичинде, бютюн да* деген сёзлени болушлукълары бла джаякълагъан къошакъ сёзле къурагъыз, аланы къоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз; керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз; бу берилген сёзле бла джаякълагъан къошакъ сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Эришиуде хорлагъанларына Аслан, артыкъсыз да Къазий, бек къууандыла.*

156-чы иш. Тюбюнде берилген темаланы бирине къысхаракъ сочиненис джазыгъыз, анда джаякълагъан членлени тюблерин тартыгъыз.

Темала: 1) „Бизни библиотекабыз“. 2) „Драмкружокда къалай ишлейбиз“. 3) „Экскурсиягъа баргъаныбыз“. 4) „Колхозгъа болушдукъ“.

§ 48. Ачыкълаучуну джаякълауу.

Бизни тилде, кёб тюбемеселе да, айтымда айгъакълаучула джаякълагъан членле болуб келирге да боладыла.

Бетлеучю алмашны айгъакълаб келген ачыкълаучу джаякълайды. Бу кёзюуде ачыкълаучу бетлеучю алмашны аллында неда андан сора келирге болады. Сёз ючюн: 1. *Татлы тилли,*

джумушакъ сёзлю, аны айтханына адамла суйюб тынгылай эдиле. 2. Уллу сагъышла басхан, ол, кзуу-шуу толкунланы бойнунда сюелиб, узакъгъа къарай эди. (П.) 3. Ол, къайгъылы, боранны излейди, боранлада рахатлыкъ болганча. (Л.)

157-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; джаякълагъан ачыкълаучуланы тюблерин бир сыз бла, ала ачыкълагъан бетлеучю алмашланы эки сыз бла тартыгъыз.

1. Кзутас чачлы, къара кёзлю, субай санлы, аны ким да эслерчады. 2. Хар иште башчылыкъ этген, кзолю хар неге джарашхян, анга адамла ариу кёзден къарайдыла. 3. Джырлаучу, накъырдачы, чамчы, ол кёб джерде адамланы кёзлерин ачады. 4. Таб сёзлю, ол ким да суйюб тынгыларча селешеди.

АЙЛАНЫУЛА, КИРИШ СЁЗЛЕ, ХО, ОГЪАЙ ДЕГЕН АЙТЫМ СЁЗЛЕ.

§ 49. Айланыу.

Адам, кимге болса да айланыб (атын айтыб), селеширге болады; аны танытхан сёзге айланыу дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Лейла, бу адамлыкъны къалай эталдын? Къайдан билдинг мени хапарымы? (Бат. Б.-К.) 2. Эшта, Хаджи-Мырза, энди сени боюнсхангдан кзутулур заман джетген болур. (Бат. А.-К.)*

Айланыу айтымгъа член болмайды, айтымны членлеринден анга соруу салынмайды. Айланыу баш болушда атдан кзуралады, кеси да атны айтхан интонация бла айтылады. Кёбюсюне айланыу адам атладан кзуралады; алай болса да, айланыу болуб, джаныуарланы, къанатлыланы, таб, джаны болмагъан затланы атлары келирге да боллукъду. Сёз ючюн: 1. *Тели Каска, джай узуну джырладын эсе, кыш узуну хайда тепсе: джай ишлеген кыш токъ болур ма менича, ишлемеген ачдан ёлюр ма сенича! (Кр.) 2. Ёхтем Кавказ, салам айтама сеннге, тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа... (Къ. И.)*

Айланыу айтымны аллында, ичинде неда аягъында келирге болады.

Айланыу айтымны аллында келсе, джазмада ол запятой бла неда кёлтюртюу белги бла айырылады (кёлтюртюу белги, айланыу артыкъ кюч бла айтылса, салынады). Сёз ючюн:

1. **Ахмат**, айтыр сёзюнгю айтыб кьой. (Бат. А.-К.) 2. **Атам!** Ташдан кьатыды сени джюрегинг! (Бат. А.-К.)

Кёлтюртюу белгиден сора уллу хариф бла джазылыб башланады.

Айланыу айтымны ичинде келсе, ол запятойла бла айырылары. Сёз ючюн: 1. **Кьой, атам, кьой!** Нек джалынаса мынга? (Бат. А.-К.) 2. **Айхай барайыкь, джаным**, сенде болмаса, биз кимден табарыкьбыз. (Бат.-А.-К.)

Айланыу айтымны аягъында келсе, айланыуну аллына запятой салынады, айланыудан сора уа айтымны магъанасына кёре керекли тыйгъыч белги салынады (точка, соруу белги неда кёлтюртюу белги.) Сёз ючюн: 1. **Кече ашхы болсун, Унух, кьарнашым.** (Бат. А.-К.) 2. **Айт, джолунг, ызынг кьайдан, не излейсе, ашхы улан?** (Кь. И.) 3. **Кьоркьмагъыз, джашла!** (Бат. А.-К.)

Айланыу сыфатладан неда этимсыфатладан кьуралыргъа да болады; бу кёзюуде была атны магъанасында келедиле. Сёз ючюн: 1. **Джитикъулакь сарычыкьларым**, хыйлачылыкьны сиз бек билигиз, бир-биригизни тамам суююгюз. (Б. Ф.) 2. **Сохтала**, окъууда ишде да джигит болугъуз, урунургъа эринмегиз.

Эсгертиу. Бир-бирде **эй** деген междометие, айланыу бла кьысха байланыб, кесекчикни магъанасында келирге болады. Бу кёзюуде ол айланыудан тыйгъыч белги бла айырылмайды. Сёз ючюн: **Эй ана тилим**, кирмей тергеуге, минг-минг джылланы кьайда сакьландынг... (Кь. И.)

158-чи иш. Айтымланы тышыгъыздан окъугъуз, айланыулары табыгъыз, ала неледен кьуралгъанларын айтыгъыз; тыйгъыч белгилени алай нек салынгъанларын айырыгъыз.

1. Ёксюз болуб ёсген эдинг, Гапалау, кёб кьыйынлыкь кёрген эдинг, Гапалау, кьарыусузгъа негер эдинг, Гапалау. (КьХД.) 2. Джумагъат, газетледен, радиодан фронтлада болумну кесигиз билесиз. (Х О.) 3. Сен кече, кюн да ишлемез эдинг, хариб, ала ишлетедиле ансы. (Бат. А.-К.) 4. Ариу суула! Не джерледен чыгъасыз, гузаба этиб, кьалайлагъа барасыз? (Кь. И.) 5. Таулан, кимге салам бердинг, кьарайма да кёрмейме? Джигит джаш, кюнню чыкьгъанына салам береме: бир кьауум аман адамгъа салам бергенден эсе, кюннге салам берген кёб да игиди... (А. Х.)

6. Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джыласанг да, джыла-
ламасанг да бирди. (Х. О.) 7. Къоркъмагъыз, джашла! Бизни
арбазыбызда да этилир бир той, къуру да бизни алай джегиб да
турмазла. (Бат. А.-К.) 8. Анам, мени туйгени ючюн, сен Дал-
хатны анасына нек барыб урушмайса? Къой, балам, къой, алагъа
ким къатылады, аны анасы джер джалагъан, эл алдагъан бир
къатынды. (А. Х.)

159-чу иш. Айланыуланы орунларын ауушдура, айтымланы джазыгъыз.

Ю л г ю. *Халит, сен не этесе?—Сен, Халит, не этесе?—
Сен не этесе, Халит?*

1. Таулан, ол мазаллы къушну кёремисе? (А. Х.) 2. Да не
билейим, джигит джаш, къайнайды ол, къалай этсе да, джилиги
джауду. (А. Х.) 3. Джандет, Азретден телеграмма келгенди!
(Х. О.) 4. Джолдаш майор, эркинлик берсегиз, мен кетейим.
(Х. О.)

160-чы иш. Айтымланы джазыгъыз; айланыуланы тюблерин тартыгъыз, ке-
рекли джерлерине тыйгъыч белгиле салыгъыз.

1. Тёзген джаным тёш ашар ишлемейин ким джашар...
(Къ. И.) 2. Хатер эт сууукъ атлы алма мени джанымы... (Къ. И.)
3. Багъалы анам багъалы атам Тансыкълыкъ саламдан сора сау-
лугъуму эсенлигим билдиреме. (Х. О.) 4. Джерлешлерим джол-
дашларым мен да сизден биригизме. (Къ. Къ.) 5. Келин къой
джаным къолларынгы урма. (Б. Х.) 6. Меннге бир сёз бер
Абидат... (Б. Х.) 7. Эй Бекмырза Бекмырза мен сени джюрегим
бла джазыкъсындым. (Б. Х.) 8. Хайда аланла джюрюгюз биз
окъургъа барайыкъ... (А. У. Дж.) 9. Чёгюч джолдаш къарна-
шым. Биз джашайыкъ джанаша. (А. И.) 10. Эски джашау эски
адет сизден узакъ къачханбыз, социализм джолунда джангы
джашау ачханбыз. (А. И.)

161-чи иш. Окъугъуз да айтымлада айланыуланы табыгъыз; алада тыйгъыч
белгилени алай нек салынганларын айыргъыз. Айланыула башчыла болурча,
айтымланы алай тюрлендиригиз; берилген эмда сиз къурагъан айтымланы эки-
шер-экишер парала этиб джазыгъыз (юлгюде берилгенча).

Ю л г ю. *Керим, сен дерслеге нек джюрюмейсе?—Керим
дерслеге нек джюрюмейди?*

1. Айшат бла Роза, сиз пионер лагерлеге кычан кетесиз?
2. Биз тамбла, аланла, Нарсанагъа экскурсиягъа барлыкъбыз.
3. Сен тюнене школгъа нек келмеген эдинг, Даулет?
4. Кылай алааматласыз сиз, бизни тауларыбыз!

162-чи иш. Берилген айтымлада башчылары айланыулагъа айландыргъыз. Берилген эмда сиз кырагъан айтымлары парала этиб джазыгъыз, башчыны да, айланыуу да тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Дерсле бошалгъандан сора дежурнала класслары ариуларла.—Дерсле бошалгъандан сора, дежурнала, класслары ариулагъыз.*

1. Мурат школда тенглери бла волейбол ойнады.
2. Классында мизамны юсюнден Халимат кыбыргъа газетге статья джазды.
3. Пионерле Коммунист партияны иши ючюн кюрешууге хазырдыла.
4. Совет Союзну урунганлары кыралны байлыгын ёсдюредиле.
5. Классыбызны комсомолчулары окыуда, кылыккъда да кыалгъанлагъа юлгю боладыла.

163-чю иш. Айтымлада айланыулары табыгъыз, ала тилни кыайсы кесеклеринден кыралгъанларын, джайылмагъан неда джайылгъан айланыула болгъанларын айтыгъыз; айтымлары джазыгъыз, тюблерин тартыгъыз, керекли джерине тыйгъыч белги салыгъыз.

1. Мен „Сельмаш“ деб айтдыргъанма атыма элчи улан джууукъ олтур кыатыма... (Къ. И.)
2. Сенсе джаным машинала улутхан атны ёгюзню адамлары солутхан... (Къ. И.)
3. Джолдашла сёзню серге иймейик кеч болуб барады. (Б. Х.)
4. Кыайдан чыкъдынг сейирлик бу джуртлагъа элlege сенден ариу кёрмедим биз джашагъан джерледе. (Кр.)
5. Джашым атанг бла да бир сорушур эдик не десенг да юнню тамадасы олду. (Х. О.)
6. Партиябыз ачаса зауукъ джашау кенг джуртубузну толтургъан халкълагъа. (Х. О.)
7. Джашла кыызла Багъалы джолдашла Бу ийкыны ичинде фермагъа керекли затлары барысын джыяргъа керекди. (Б. Х.)

164-чю иш. Тюбюнде берилген сёзле айланыула болурча, айтымла кыраб джазыгъыз; айланыулары тюблерин тартыгъыз.

1. Пионерле бла комсомолчула;
2. Джаш мичуринчиле;
3. Спортсменле;
4. Сохтала;
5. Колхозчула бла совхозчула.

§ 50. Кириш сёзле бла кириш айтымла.

Сёлешген адам кесини айтхан, билдирген затына къалай къарагъанын танытхан сёзлеге кириш сёзле дейдиле. Сёз ючюн: *Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагъан адетни этдирген Къыямтды.* (А. Х.)

Бу айтымда *бир ишексиз* деген кириш сёз сёлешген адамны айтхан заты керти зат болгъанына ажымсыз ийнанганын танытады.

Кириш сёз айтымгъа член болмайды, кеси да белгили интонация бла (макъам бла) айтылады: кириш сёз айтымны членлеринден эсе дженгилик, къарысузуракъ, мутхузуракъ айтылады; ол себебден интонацияны кючю бла кириш сёз айтымгъа къошакъ халда тагъылгъаны ангылашынады.

Кириш сёзю магъанасында кириш сёзтутушла эмда кириш айтымла джюрюрге боладыла. Сёз ючюн: 1. *Эшта, Хаджи-Мырза, энди сени боюнхангдан къутулур заман джетген болур.* (Бат. А.-К.) Бу айтымда *эшта* кириш сёздю. 2. *Мени сартын, сизни этген оноугъузгъа мен къаршы тюлме...* (Х. О.) Бу айтымда *мени сартын* кириш сёзтутушду. 3. *Бюгюн кибик эсимдеди, кече къойланы джанында джатыб тургъанлайыма, къойла хаман юркеге къалдыла...* (А. Х.) Бу айтымда *Бюгюн кибик эсимдеди* кириш айтымды.

Кириш сёзле быллай магъаналаны тутаргъа боладыла:

1. Сёлешген адам айтылгъан затны ажымсыз кертиге санагъанын танытхан кириш сёзле (*ишексиз, бир ишексиз, ажымсыз, бир ажымсыз, сёзсюз, бир сёзсюз, кертиси, айхай да*, д. а. к.). Сёз ючюн: *Тау хауа, бир ишексиз, адамны саулугъуна уллу хайырлыды* (Т.)

2. Сёлешген адам айтылгъан затны алай ажымсызгъа санамагъанын танытхан кириш сёзле (*эшта, мени сартын, ким билсин*, д. а. к.) Сёз ючюн: *Эшта, энди кёб турмай, фронтчу совет аскерлеге къошуллукъ болурбуз...* (Х. О.)

Эгертиу. Бизни тилде айтылгъан затны алай ажымсызгъа саналмагъаны айтымны хапарчысыны формасы бла ангылашыныргъа да болады. Сёз ючюн: *Азамат бюгюн мени письмому алгъан болур.*

Тенгleshдиригиз: *Эшта! Азамат бюгюн мени письмому алгъан болур.*

Бу эки айтымны магъаналары бирчады: бу зат болур деген болушлукъчу этимни хыйсабы бла болады.

3. Сёлешген адам айтылгъан затны юсюнден сынагъан тюрлю-тюрлю сезимлерин танытхан кириш сёзле: кьюуанчны, бушууну, сейирсинмуню, д. а. к. (*насыбха, насыбыма кёре, рысхысына кёре, къара балах, къара балахха*, д. а. к.). Сёз ючюн: *Насыбыма, безгегим шахарда къонакъ юйде тутду. (Т.)*

4. Аллында айтылгъан затха аны ызындан айтылгъан зат къалай келишгенин, бир-бири ызындан къалай келгенин танытхан кириш сёзле (*сёз ючюн, къысхасы, узун сёзню къысхасы, аны бла бирге, къысха сёз, къалай алай болса да, бир джаны бла, экинчи джанындан, биринчиси, экинчиси, ючюнчюсю*, д. а. к.). Сёз ючюн: *Узун сёзню къысхасы, сиз этген оноугъа мени огъайым джокъду.*

5. Айтылгъан затны ким айтханын, къайдан чыккыгъанын танытхан кириш сёзле (*сен айтханнга кёре, мени акъылым бла, биз эштгеннге кёре, хапарлагъа кёре, радио билдиргеннге кёре*, д. а. к.) Сёз ючюн: *Мени акъылым бла, сиз арыгъансыз. (Л. Т.)*

Джамада кириш сёзле, кириш айтымла запятойла бла айырыладыла. Сёз ючюн: 1) *Насыбха, бюгюн кюн ачылды.* 2) *Тенгимден, ол Ленинградда окъуйду, тюнене письмому алгъан эдим.*

Кириш айтым къошакъ магъана бериб келсе, аны скобкала бла неда тире бла айырыргъа да болады. Сёз ючюн: 1) *Бир джолда ингирде (ол 1773 джыл октябрны аллында эди) мен юйде кесим джангыз олтуруб эдим. (П.)* 2) *Володяны юч эгечи да—аланы эм тамадасына онбир джыл болгъан эди—столну джанында олтура эдиле. (Ч.)*

Сёз айтымда бир кириш сёз болуб, бир да айтымны члени болуб келирге болады, анга кёре аны интонациясы да алай тюрленеди. Сёз ючюн: 1. *Насыбыма кёре болур: он лотерея билет алгъанма.* Бу айтымда *насыбыма* деген сёз айтымны члениди, толтуруучуду. 2. *Насыбыма, керекли китабны таб-*

дым да ишими тындырдым. Бу айтымда *насыбыма*, деген сёз кириш сёздю, белгили интонация бла айтылады (андан сора пауза этиледі).

165-чи иш. Белгиленген сёзле къайсы айтымлада кириш сёзле, къайсы айтымны членлери болгъанларын айырыгъыз. 5-чи, 6-чы айтымланы схемаларын салыгъыз, алада сёзле бир-бири бла къалай байланганларын айырыгъыз.

1. Бу иште мени акъылым бла сени акъылынг келишедиле.
2. Мени акъылым бла, экскурсиягъа тамбла чыкъсакъ иги боллукъду.
3. Тас этген китабынгы иги изле, ажымсыз бол.
4. Китаб, ажымсыз, классда къалгъанды.
5. Насыбха ким да къууана болур.
6. Насыбха, джел дженгил тохтады.
7. Ауругъанны хапарын ким билсин?
8. Ким билсин, ауругъан кысха огъуна ачылыб кетерге да болур.
9. Сёзню кысхасы, джибни узуну игиди. (*Нарт сёз.*)
10. Кысхасы, бу ишни тындырмай амалыбыз джокъду.
11. Сен мен айтханнга ийнанамыса?
12. Ийнанамыса, мен сеннге болушургъа хар заманда да хазырма.

166-чы иш. Керекли кириш сёзлени къоша, айтымланы джазыгъыз, тыйгъыч белгилени салыгъыз; сёзлени тюблерин тартыгъыз. Бу иште айтылгъан затла ажымсызгъа тергелгенлерин танытхан кириш сёзлени хайырландырыгъыз.

Юлгю. Спорт *адамны саулугъуна игиди.*—Спорт, бир сёзсюз, *адамны саулугъуна игиди.*

1. Спорт бла кюрешир ючюн, алгъы бурун врач бла сорушургъа керекди.
2. Эртденги гимнастиканы кюн сайын этерге керекди.
3. Бизни спортсменле барысы кроссха къошулурла.
4. Китаб окъуу адамны билимин ёсдюреди.

167-чи иш. Керекли кириш сёзлени къоша, айтымланы джазыгъыз, тыйгъыч белгилени салыгъыз, кириш сёзлени тюблерин тартыгъыз. Бу иште айтылгъан затла алай ажымсызгъа тергелмегенлерин танытхан кириш сёзлени хайырландырыгъыз.

Юлгю. Тамблагъа кюн ачылыр. Эшта, *тамблагъа кюн ачылыр.*

1. Тюнене былайдан кетген туристле ауушдан аугъан болурла.
2. Джангур алай узакъ бармай тохтаргъа болур.
3. Мычымай сабийлени лагерге элтирик болурла.

168-чи иш. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз; кириш сёзлени тюблерин тарта, айтымланы джазыгъыз; кириш сёзлени магъаналарын айырыгъыз.

1. Сен айтхан хапаргъа кёре, ол бизге джараулу адамды. (А. Х.) 2. Не джашыруу, кёлум аз болуб тургъанлай, сизни кёргенимде, атха миннгенча болдум. (Х. О.) 3. Сени насыбынга, къатыбызда офицер болмагъанды ансы, кёрюр эдинг кюнюнго... (Х. О.) 4. Бир ишексиз, ол сагъатда Апанасны бурнуна бишген эт ийис уруб, кёзюне бишген кёзуну эти ашлауда кёрюнуб, аууз суулары келгени аны ючюн болгъанды. (А. Х.) 5. Эшта, Нина кесин сизге алдырлыкъ болур... (Х. О.)

169-чу иш. Керекли джерине тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз; кириш сёзлени тюблерин тартыгъыз, магъаналарын айырыгъыз.

1. Оджакъдан тютюн чыкъгъанча Жилин ёзенде бир къара созулгъанны эследи; ишексиз ол орус къалады деб умут этди. (Л. Т.) 2. Кертиси да Къыямыт таргъа тюшген заманда афендилени хыйлагъа уста болгъанларын эртдеден бери билиб аладан болушлукъ излерге ёч эди. (А. Х.) 3. Ол кеси келирча болса анга нёгер къошарыкъ тюл эдиле; эшта Азрет хырын тауусуб келе болур. (Х. О.) 4. Мени сартын кирген кюнюнде огъуна къайын атасыны къайын анасыны къачын этмей башчыгын тургъузуб сёлешиб тебреген келинни ушатырыкъ тюлме. (Х. О.) 5. Айтыуунгдан Азретни сау къалдыргъан олду... (Х. О.)

170-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Кириш айтымла не магъана бергенлерин айырыгъыз, тюблерин тартыгъыз.

1. Ким билсин, немчала, былайгъа кирмей, тюзле бла, темир джолланы тегереги бла Сталинград таба кетерге да болурла. (Х. О.) 2. Сен, къайнайса, джаш адам, къараб-къарагъынчы мени джетерсе... (А. Х.) 3. Мен, эс билиб, аякъ юсюне миннгенли, уллу аллахны кючу бла (алай айтханлай, къолларын кёкге джайыб, кёкге-кёкге къарады), атыма Абдул-Къадыр дейдиле. (А. Х.) 4. Джигит улан (къайсы джашха да Таулан алай айтады), къарт къобуб келгенинде да, сен чабыр бау къыса тура кёреме. (А. Х.) 5. Таягъын белине кенделен салыб, къош азыкъ джюкленнген эшекни табаны бла тюрте, Таулан арбаздан чыкъды (Тауланни хайуанны ачытыб ургъандан сюймегени джокъду). (А. Х.)

171-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; кириш сёзле бла кириш айтымланы тюблерин тартыгъыз; керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз. Къайсыла кириш сёзле, къайсыла кириш айтымла болганын айтыгъыз.

1. А къыз кертда дегеннге сиз асыры оздугъуз да. (X. O.)
2. Хасан унутуб турама сеннге письмо келгенди адреси да къайда эсе да бир узакъ джарыданды... (X. O.)
3. Анасына ушагъан болур ол бек чырайлы джашды. (A. X.)
4. Кече джолда къалгъан арба болур узакъда сабий джылагъанча джызылдаб озду. (A. X.)
5. Эшта энди кёб турмай фронтчу совет аскерлеге къошулдукъ болурбуз... (X. O.)
6. Къыямытны эртдеден бери адетиндеди: къонакъ юйге отоу юй дейди къонакъ келген кёзюуде болмаса бир джанны джибермейди... (A. X.)

172-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз; тыйгъыч белгилени не ючюн салганыгъызын айтыгъыз.

1. Айтыуунгдан ананга письмо ёлсенг джазарыкъса!.. (X. O.)
2. Белибауларын тюзетгенлерине бёрклерин сылагъанларына кёре джашла бир ишексиз тойгъа барадыла. (A. X.)
3. Тохтар мен сеннге ышаныб айтама джангы хапарым барды. (X. O.)
4. Мени акъылым бла сиз арыгъансыз. (Л. Т.)
5. Ауругъан заманымда аны бир да унутмайма атам мени джубатыргъа кюреше эди. (М. Г.)
6. Насыбыма безгегим шахарда къонакъ юйде тутду. (Т.)

173-чю иш. Берилген кириш сёзлени къоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз; керекли джерлерине тыйгъыч белгиле салыгъыз.

1. Мени сартын;
2. Ким билсин;
3. Насыбыма;
4. Хапарлагъа кёре;
5. Къысха сёз!
6. Бир сёзсюз.

174-чю иш. Хар берилген сёз бла экишер айтым къураб джазыгъыз: биринчи айтымда ол сёз кириш болсун, экинчи айтымда ол айтымны члени болуб келсин.

Ю л г ю. *Мени акъылым бла, быйыл битим иги болургъа ушайды.—Бу ишни юсюнде мени акъылым бла джёнгерими акъылы келишмейдиде.*

- Хайырландырыллыкъ сёзле: 1. *Мени акъылым бла;* 2. *Бизни насыбыбызгъа;* 3. *Ким билсин;* 4. *Тюзю;* 5. *Къысхасы;* 6. *Бир джаны бла.*

175-чи иш. Кесигиз суюген темагъа бирер хапар джазыгъыз. Хапарда кириш сёзле бла кириш айтымланы хайырландыргъыз, тюблерин тартыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

§ 51. *Хо, огъай* деген айтым сёзле.

Айтымны магъанасында джурюген *хо, огъай* деген сёзлеге айтым сёзле дейдиле. Сёз ючюн: 1. *Сен бизге келирмисе?*—*Хо* (магъанасы: „*Мен сизге келирме*“.) 2. *Сен письмо джазгъанмыса?*—*Огъай* (магъанасы: „*Мен письмо джазмагъанма*“.)

Хо, огъай деген сёзле аланы магъаналарын ачыкълагъан айтымны аллында келселе, ала запятой бла неда кёлтюртюучю белги бла айырыладыла. Сёз ючюн: 1. *Хо, биз ингирге къайтырыкъбыз.* 2. *Огъай, мен бюгюн джукъгъа да барлыкъ тюлме.* 3. *Огъай! Мен сизге келалмам.*

176-чы иш. Айтымланы джазыгъыз; *хо, огъай* деген айтым сёзлени тюблерин тартыгъыз; айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

1. *Огъай, сен тюбюнде сакъла, мен, дуппургъа чыгъыб, тёрт джанына бир кёз джетдирейим...* (Л. Т.) 2. *Хо, сен кеси ишинги тындыр, биз да таш къазарыкъ джерибизге барайыкъ да бир къарайыкъ.* (Б. Х.) 3. *Огъай, олтура да турмайма, сеннге бу повестканы бергендиле, бусагъатдан бармасанг, тутхан-зат этерле.* (Бат. А.-К.) 4. *Мусса, берчи былай, къаладжюкню мен тутайым, сен бир кесек солу. Огъай, сау бол, сен алай чёк, энди эки бурула эсек, бошайбыз.* (Х. О.) 5. *Хо, хо... керти айтадыла...* (Х. О.) 6. *Огъай, иги къатын, энди ол сен айтхан орайдала джокъдула.* (Х. О.)

177-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз, аланы нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

1. *Ала быланы излебми айлана эдиле? Хо.* (С. А.) 2. *Огъай хомухлукъдан хайыр джокъду.* (С. А.) 3. *Хо бизге джетдириб барыгъыз ансы сыйлай билирбиз...* (Б. Х.) 4. *Огъай мен кесими джангылгъаннга санамайма.* (Х. О.) 5. *Огъай бу джол биз сени элталмайбыз.* (Х. О.) 6. *Огъай аллай артыкълыкъланы кечерге боллукъ тюлдю.* (Х. О.)

178-чи иш. *Хо, огъай* деген сёзлени къоша, 5—6 айтым джарандырыб джазыгъыз; *хо, огъай* деген айтым сёзлени тюблерин тартыгъыз; керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

179-чу иш. Тюбюнде берилген темаланы бирине кысха хапарчык джазыгыз. Хапарда айланыулары, кириш сөзлени, *хо, оғай* деген айтым сөзлени хайырландырыгыз.

Джазаргъа темала: 1. „Чегетде болгъан иш“. 2. „Автобусну сакълагъан джерде“. 3. „Тюнене школну клубунда“.

ДЖАНГЫРТЫУ ИШЛЕ.

180-чи иш. Айтымланы джазыгыз, керекли джерине тыйгыч белги салыгыз; этимсөзлеу айланчланы тюблерин тартыгыз, ала запятойла бла нек айырылгъанларын айтыгыз.

1. Бусхул теке кысталгъан джеринден келиб токълулары мюйюзю бла кыгъа кыатындан чиркитеди. 2. Джауумла джауадыла кёкде булутла кыаралыб аскерле чыкъдыла уллу Къарачайдан саналыб. (Къ.) 3. Элни старшинасы Биймырза кыатхан алмача арыкъ бетин энишге айландыра да джангы чурукъларына кёз джетдире погонлары медаллары джылтырай алтын кыамасыны башындан тутуб праулен аллында ары бла бери барады. (Къ. Д.) 4. Бюгечеден башлаб Темуркъаны юйюне джашыртын кыарауул салыгыз. (Къ. Д.) 5. Кыыйынлыкъ джетиб джунчуб келген адамлагъа болушургъа керекди. (Х. О.) 6. Сабийле джылы кийиниб бир-бирин сюре ойнай школгъа барадыла. (Х. О.) 7. Лейла кыошчулары кийимлерине итиу уруб барын бюклеб чемоданнга салды.

181-чи иш. Айтымланы джазыгыз, керекли джерине запятой салыгыз; тенглеш оборотланы тюблерин тартыгыз; тыйгыч белгилени алай нек салганыгызны айтыгыз.

1. Кыайгылы дуняла джюнге тюшген тауукъча кыатышыб квалгъан болур. (Х. О.) 2. Кыаудан кыойгъа мант башы илиннгенча ... тагыладыла да келедиле. (Къ. Д.) 3. Гаралы Кыолну башы бла акъ булутла мамукъ таулача бир-бири юсюне кыаланыб чыкъдыла. (Х. О.) 4. Кюн кюйдюрген гардошча кесинги кегертме. (Х. О.) 5. Кыобан сууну бети кёк дарийча кёзюнгю алдайды. (Х. О.)

182-чи иш. Айтымланы джазыгыз, керекли джерине тыйгыч белгиле салыгыз, орун бла заманы джакълагъан членлерини тюблерин тартыгыз.

1. Бир кюн эртденбла Хасан колхозну бригадасына келиб гардош айыра тургъанлагъа кыошулду. (Х. О.) 2. Былайда столну тегерегинде олтургъанлины бюгюн ашарыкъдан-ичерик-

ден эсе кѣбюрек эс бѣлдюрген бир кѣайгылары барды. (Къ. Д.)
3. Былайда Бородино тюзюнде орус аскерле ѳмюрледе унутул-
мазлыкъ сый алгъандыла. 4. Джай августда бизни классны сох-
талары таугъа экскурсиягъа барыргъа хазырланадыла. 5. Тюнене
ингир ала Бийчесында Мамучар тѣбени кѣатында буз кѣатыш
бир уллу джангур джаугъан эди.

183-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз, ки-
риш сѣзлени тюблерин тартыгъыз, ала не магъана бергенлерин айтыгъыз; хар
тыйгъыч белгини алай нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

1. Сени насыбынга бююн кѣолунгда онгсузунг ууагъынг
джокъду. (Х. О.) 2. Мени акъылым бла Темуркѣаны юйюн кече
кюн да кѣзден ычхындырмай турургъа керекди... (Къ. Д.)
3. Кертиси да Къандаургъа ишни созаргъа чыртда джарамай
эди. (Къ. Д.) 4. Мени сартын былайда бу кѣайгы бла сагъыш
бла сылхыр болуб тургъандан эсе алай алайсыз да ѳле эсем кѣо-
лума шкок алыб тебрерча бола турама. (Х. О.) 5. Айтыуугъуз-
дан Балдан кеси терсди... (Х. О.) 6. Бусагъатда сизни акъылы-
гъыз бла ала таша туру да джакълыкъ этерик элде кимле бар-
дыла? (Къ. Д.) 7. Ким билсин кѣазауат созулургъа да болур.
(Х. О.) 8. Эшта эшта сени кибик кѣаягъа не боллукъду!
(Х. О.) 9. Аллах ючюн айыб этмегиз Хасан аскерчи тенглерин-
ден кѣазауатдан хапар айтыргъа башлагъанды. (Х. О.) 10.
Кѣысха сѣз энди не дейсе? (С. А.)

184-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз,
айланыуланы тюблерин тартыгъыз.

1. Энди Хурай алтын этегинге башыбыз кѣонакъды. (С. А.)
2. Лейла кѣурманлыкъ да эт келин да ал кесигиз саулукъда
балагъыз да юй болсун. (С. А.) 3. Огъай Хаджибекир алкын
умут юзерге керек тюлдю. (Х. О.) 4. Огъай огъай Хасан мен
да сокъур тюлме болумну кѣреме. (Х. О.) 5. Огъай огъай сау
бол джюйюсхан... (Къ. Д.) 6. Оллахий Кертибий бир артыма-
аллыма кѣарамай кѣара алашамы башы-тюбю бла берир эдим.
(С. А.) 7. Келиним джаным кѣзюм ма ол шууулдагъан Кѣобан-
ды! (С. А.) 8. Да джамагъат иги тилегибиз толсун кѣууанч-
да кѣыйналгъан кѣыйыныбыз болсун! (С. А.)

БОЙСУННГАН КЪОШ АЙТЫМ.

§ 52. Бойсуннган къош айтымдан хапар беруу.

Бойсуннган къош айтым къош айтымны бир тюрлюсюдо. Къош айтымла бош айтымладан кьураладыла. Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бири бла тенг джарашхан халда байланадыла неда бир-бирине бойсуннган халда байланадыла. Бир-бирине бойсуннган айтымладан кьуралгъан къош айтымгъа бойсуннган къош айтым дейдиле.

Бойсуннган къош айтымда бош айтымла, магъаналарына кёре, эки тюрлю боладыла: 1. Баш айтым, 2. Бойсуннган айтым. Баш айтым къош айтымны баш магъанасын тутады, башха айтымлагъа бойсунмайды; бойсуннган айтым баш айтымгъа болушлукъгъа джорюйдю, анга бойсунады. Сёз ючюн: *Джел къайдан урса*, джангур андан келеди. Бу бойсуннган къош айтым эки бош айтымдан кьуралгъанды: баш айтымдан (*экинчи айтым*) эмда бойсуннган айтымдан (*биринчи айтым*.)

Бойсуннган айтымны кёбюсюне кеси башына энчи джорюрча болуму болмайды; баш айтымгъа тенглик эталмагъаны, анга бойсуннганы аны ючюн болады.

Бойсуннган айтым баш айтымны къайсы болса да бир членин айгъакълайды, ол членден салыннган соруугъа джууаб этеди. Башында келген бойсуннган айтымгъа баш айтымдан *къайдан* (*келеди*) деген соруу салынады; бойсуннган айтым ол соруугъа джууаб болады, кеси да баш айтымны ишини къайда этилгенин кёрюзеди.

Алай бла, соруу къайсы айтымдан салына эсе, ол баш айтымды; соруу къайсы айтымгъа салына эсе, ол бойсуннган айтымды.

Бойсуннган айтым баш айтымны членлерин айгъакълагъаны себебли, бойсуннган айтымны соруулары бла атлары айтымны членлерини соруулары бла атларыча боладыла.

Бойсуннган айтымла баш айтымдан запятой бла айырыладыла

185-чи иш. Окъугъуз. Текстде тубеген бош эмда къош айтымланы табыб айыргъыз. Къош айтымланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

Сабийледе камсыклыкъ аз тюрлю, билирге, кёрюрге талпымакълык андан да асламды. Бир мугурлукъ сынамагъан, кюнден кечеге уруб ёсуб келген саулукълу сабийле камсыкдыла

деб, айыблаб айтыр мурат джокъду. Алай тириликни, хар не ашхылыкъгъа, не тюрю джангылыкъгъа да джюрек талпымакълыкъны ала бюгюн зырафха къоратмазча, тамбаларына, джуртну, джамагъатны келлик заманларына не къадар аслам файдалы болурча этер джанындан къайгъырсакъ деб, ол муратда айтабыз. Хар не джанындан да ёсюю болгъан адамла айнысынла джуртубузда.

Сабийни, таб уллуну да, эстетика ангына бизни джерледен аламагъ къайда! Адам инсаны олтургъанлы талай минг джыл болгъан, узакъ ёмюрледен бери историяны ызлары къалыб келген джерледиле бу джуртла. Былайлада хар ёзенни, хар къаяны, хар таланы дегенча история шарты барды. Джети кере эл орналгъанды былайда деб, ючкёкенчиле таурухда айтадыла. Загъзандан, Лабадан башлаб, Бийчесын сыртлагъа, Балыкъ бойнуна дери неллай бир орун, неллай бир сын таш, неллай бир сансыз джол барды! Адамлагъа деб от урлаб, кесин къаягъа такъдыргъан кавказлы Прометейни тау къушла бизни ёзенлени къысыр къаяларында джыртхан эселе да, киши билмейди аны. (Л. С.)

§ 53. Бойсунган айтымны баш айтым бла байланы мадарлары.

Баш айтым бла бойсунган айтымдан къош айтым къурар ючюн, аланы араларында байламлыкъ, бирлешмеклик болургъа керекди. Ол зат айтымланы магъаналарына кёре, байлам мадарлагъа кёре болады. Бойсунган айтым баш айтымны магъанасын терен, кесгин этерге болушханы себебли, баш айтымгъа кесини магъанасы бла да келиширге керекди. Ол себебден не тюрю бош айтымдан да къош айтым къуралыб бармайды.

Бойсунган къош айтымда бойсунган айтым баш айтым бла бойсундуруучу байламланы, байлам сёзлени эмда бойсунган айтымны хапарчысына къошулгъан аффикслени кючю бла байланады. Сёз ючюн:

1. Бойсундуруучу байламла бла: *Узаймай сынау иш джазарыкъбыз деб, сохтала баш кёлтюрмей хазырланадыла. Хасанчыкъ пилге уллу сейир-тамаша болду, не ючюн десенг, ёмюрюнде ол аны кёрмеген эди.*

Бу айтымлада бойсунган айтымла баш айтымла бла *деб, не*

ючюн десенг деген бойсундуруучу байламла бла байланган-дыла.

2. Байлам сёзле бла: *Бир кѡауум джанууар, кѡайда кеч болса, анда кѡалыб кетеди. Биринчи орунну ким алса, ёч анга берилликди.*

Бу юлгюледе бойсунган айтымны баш айтым бла **кѡайда**, **ким** деген сёзле байлайдыла. Байлам сёзле, айтымланы байлагъан бла бирге, бойсунган айтымны члени боладыла. *Биринчи орунну ким алса* деген бойсунган айтымда **ким** байлам сёздю, айтымны баш чысыды. Байламланы уа байламлыкъдан башха кѡуллукълары джокъду, ала айтымгъа член болмайдыла.

Байлам сёзле байлаучу алмашла, соруучу сёзлеуле боладыла.

3. Бойсунган айтымны хапарчысына аффиксле кѡошулуб: *Суугъа кирсе, минг бола, суудан чыкъса, бир бола. (Джомакъ). Джангур тохтагъанлай, кѡанатлы джыр башланды.*

Бу байланыу мадарланы ичинде бойсунган айтымны орнунда эсге алыргъа тыйыншлыды—бойсунган айтым кѡош айтымны не аллында, не аягында, не ортасында келеди. Ол бойсунган айтымны энчи шартларына кѡре болады.

186-чы иш. Бойсунган кѡош айтымлада бойсунган айтымланы табыб, баш айтымла бла ала кѡаллай мадарла бла байланганларын айтыгыыз: байламланы, байлам сёзлени, керекли аффикслени тюблерин сыза джазыгыыз.

1. Аны джюрюшюн, аякъ алышын кѡрсенг, сексенден атлагъанды деб айтырыкъ тюлсе. (Л. С.) 2. Анасы кѡолуна кѡараб башлагъанлай, джашчыкъны кѡзлеринде джыламукъла тѡгерек-тѡгерек бурулуб тебретиле. (А. Х.) 3. Боз кѡозучукъ, анасындан ёпкелегенча, секире-секире, таш джанына бурулгъанында, кѡойчу, бетин кюннге бериб, хурулдаб джукълай эди. (А. Х.) 4. Сарыубек, суу джагъагъа кѡалайтын чыкъса, ызына алайтын кѡайтады. 5. Темирджан эс джыйыб кѡарагъанында, аны кѡзю джетген тѡгерекде не юй башы, не чалдыш, не агъач юсю кѡалмай адамдан толуб, кѡкден таш тюшсе, адамгъа тиймей, джерге тиймезча болуб тура эди. (Кѡ. К.) 6. Аланы былайгъа келгенлери таш кѡатындагылагъа да иги болду, не ючюн десенг, элге барлыкъ узун адам быладан джанлаб, барлыкъ джерине чырмаусуз джетерикди. (Кѡ. Д.) 7. Биз, джаугъа

джаулукъ этер ючюн, кече кюн да кюрешиб, юренирге керек-биз. (X. O.) 8. Атылгъан ачы тауушлагъа Хасан бери айланьб къарагъанында, тютюн бла топракъдан башха джукъ кёрюнме-ди. (X. O.)

§ 54. Бойсуннган айтымланы тюрлюлери.

Бойсуннган айтымла, айтымда къуллукъларына кёре, баш айтым бла къалай байланнганларына кёре, талай тюрлю боладыла. Бойсуннган айтымла, магъаналарына, айтымда къуллукъларына кёре, баш айтымны членлерине ушайдыла, соруулары да келишедиле. Алай а тюз айтымны членича болмай, бойсуннган айтымны магъанасы андан кенгди, теренди, кесгинди.

Бойсуннган айтым баш айтымны къайсы членин айгъакълай эсе, къайсы члени бла байланыб эсе, бойсуннган айтымгъа соруу ол сёзден салынады, саулай бойсуннган айтым ол соруугъа джууаб болады. Сёз ючюн: *Биз суугъа джууукълашханлай, салкъын аязчыкъ къакъды. — Къачан (къакъды)? Биз суугъа джууукълашханлай. Къакъды* баш айтымны хапарчысыды. Соруу андан салынады (*къачан?*), бойсуннган айтым (*биз суугъа джууукълашханлай*) анга джууаб этеди.

Къарачай тилде бойсуннган айтымланы тюрлюлери быладыла:

1. Бойсуннган башчы айтым.
2. Бойсуннган хапарчы айтым.
3. Бойсуннган толтуруучу айтым.
4. Бойсуннган ачыкълаучу айтым.
5. Бойсуннган болумчу айтымла:

- 1) бойсуннган заманчы айтым;
- 2) бойсуннган орунчу айтым;
- 3) бойсуннган сылтаучу айтым;
- 4) бойсуннган муратчы айтым;
- 5) бойсуннган шарт айтым;
- 6) бойсуннган туракълаучу айтым;
- 7) бойсуннган халчы айтым;
- 8) бойсуннган айыртыучу айтым.

§ 55. Бойсуннган башчы айтым.

Бойсуннган айтым башчыны магъанасында *ким? не?* деген соруулагъа джууаб этиб, баш айтымны башчысын айгъакълаб неда аны орнуна келсе, бойсуннган башчы айтым болады. Сёз ючюн: *Эришиуде ким хорласа, ёчню ол алады.* Бу бойсуннган къош айтымда *ёчню ол алады* деген экинчи айтым баш айтымды; *эришиуде ким хорласа* деген биринчи айтым бойсуннган айтымды. Бойсуннган айтым баш айтымны башчысын (*ол*) айгъакълайды, андан салыннган *ким?* деген соруугъа джууаб этеди: *Ёчню ким алады?—Эришиуде ким хорласа (ол). Джерже не салсанг, ол чыгъады.* Биринчи айтым *не?* деген соруугъа джууаб этеди, бойсуннган башчы айтымды, экинчи (баш) айтымны *ол* деген башчысын айгъакълайды. *Ай тутуллукъду деб айтханлары, бюгюн кибик эсимдеди.* (А. Х.) Не эсимдеди?—*Ай тутуллукъду деб айтханлары*—бойсуннган башчы айтымды, баш айтым бла *деб* деген байламны кючю бла байланнганды.

Бойсуннган башчы айтымла баш айтым бла *ким, не* деген байлам сёзлени (байлаучу алмашланы) неда *деб* деген бойсундуруучу байламны кючю бла байланадыла. Къарачай тилде былай айтымла кёб тюбейдиле.

187-чи иш. Окъугъуз. Бойсуннган къош айтымлада баш айтымла бла бойсуннган айтыланы айыргъыз. Бойсуннган башчы айтыланы табыб, ала нени айгъакълагъанларын, баш айтым бла къалай байланнганларын айтыгъыз.

1. Джети джукълаб эсимде джокъ эди, къолан къапчыгъым сау-саламат къолума тюшерикди деб. (А. Х.) 2. Туура быллай мазаллы болгъанды деб, эсиме да келлик тюл эди. (Б. М.) 3. Бизни халкъларыбыз, къралыбыз ючюн, джанын-къанын аямай, ишде, къазауатда да ким кюрешген эсе, ол ёмюрде унутулмаз. 4. КПСС-ни XXV съездинде не айтылгъан эсе, джашауда ол толур. 5. Не болгъанды Джантемирге деб, сабийге-балыккъгъа сорургъа кёлюне келди. (А. Х.) 6. Былай ёсгенсе деб, акъылымда джокъ эди. (Б. М.) 7. Аллай джерде ол тукъум осал затла боллукъдула деб, кимни кёлюне келлик эди. (А. Х.) 8. Кёз къоркъакъ да къол батыр деб, бош айтылмайды. 9. Не къаты сууукъ келсе да, ол акъ айюню абзыратмайды.

188-чи иш. Точкалары орнуна бойсунган кыш айтымны керекли кесегин кесигиз джарашдырыб, кышуб джазыгыз.

Юлгю. . . . , ишни ол тынгылы этер.—Ишге джаны кимни ауруй эсе, аны ол тынгылы этер.

1. . . . аны ол тынгылы этер. 2. . . . деб, сабийлени кырккыуртга айтыучандыла. 3. Этер затын заманында ким этмей эсе . . . 4. Ётюрюкню кыуругы бир тутум деб 5. . . . деб газетде джазылганды. 6. Джашауда адамга не керек эсе, ол . . . 7. . . . , табыгатыны байлыгын ол саклайды.

§ 56. Бойсунган хапарчы айтым.

Бойсунган хапарчы айтым баш айтымдагы ат сёзледен кыуралган хапарчыны айгъакълайды, *кимди? неди? кваллайды? ненчады? квачанды?* деген соруулага джууаб этеди. Сёз ючюн: *Бичен чалыуда планны артыгы бла ким толтура эсе, алчы олду.* Бу бойсунган кыш айтымда *алчы олду* деген баш айтымды; *олду* деген алмаш хапарчыдан бойсунган айтымга *кимди?*деб соруу салынады. *Бичен чалыуда планны артыгы бла ким толтура эсе* деген бойсунган айтым бютеулей бу сорууга джууаб болады, ол себебден баш айтымны хапарчысын айгъакълайды, кеси да бойсунган хапарчы айтым болады. Бойсунган хапарчы айтыла тилде аз джюрюйдюле. Дагыда юлгюле:

1. *Адамлыгын квалай эсе, сыйын да алайды.* (Нарт сёз). 2. *Кечге квалмай джетерсе деб, акылым алай эди.* 3. *„Айю кёргенме“ дегенинг эмен джюккюдю.*

189-чу иш. Бойсунган хапарчы айтыланы (айырылыб басмалангандыла) табыб, аланы тюблерин сыза джазыгыз. Баш айтымдан бойсунган айтымга келшген соруулары салыб, ауздан айырыгыз.

1. Анам, джаным, кёзюм, сени кыолуму аязында тутарма деб, акылым алай эди. (Б. М.) 2. Сен квалай эсенг, мен алай, сен Багыр эсенг, мен Кылай. (Дж. А.) 3. Ала бюгече огына джетерле деб, умутубуз алайды. 4. Алгыныча дерсге барады, алай болганылыкга дерс окыгандан эсе, афендиге квалай дерт джетдирейим деб, сагышы ма олду. (А. Х.) 5. „Арабий, кёкню тюбю тюшюбю квалганды“ дерча, джангур тамам алайды. (Къ. К.) 6. Кимни боза чайкыамдысы болса, Токвал

аныкыды. (А. Х.) 7. Анда боллукъма деб, айтханы алайды Къанаматны. (А. Х.) 8. Устазла излеген неди десенг, тамбладан башлаб джашла бла бирге олтуртуб, кызычыклагъа дерс бериб тебреудю. (Б. М.) 9. Гошаяхны мураты, Къаншаугъа айтханлай, ол барыб Исламгъа сѣлешиб, джашчыкъны тыйыб къоярыкыды деб, алай кѣре эдим. (Къ. К.) 10. Аланы муратлары уа Махти, къойланы ызларындан айлана, кеси да алача болуб кългъанды дебди. (Къ. К.) 11. Къызыны башсыз кългъанына Захрет джылаб, болгъанны бузарыкъ болур деб, Ёлмезни акъылы алай эди. (Б. М.) 12. Бягъы сен аууз джелинги менден кыызгъанныкъ болмазса деб, умутум алайды. (Къ. К.)

§ 57. Бойсуннган толтуруучу айтым.

Бойсуннган толтуруучу айтым, толтуруучуча, болушланы (иелик болушдан кългъанланы) сорууларына джууаб этеди, баш айтымны хапарчысын неда башха этимледен къуралгъан членни айгъакълайды, кеси баш айтымгъа асламысына **деб** бла неда башха мадарла бла байланады.

Сѣз ючюн:

1. *Узакъ джерге джолоучу болгъанла макъаны, джыланны да ашайдыла деб, китаблада джазадыла.* (А. Х.) Баш айтымны хапарчысындан (*джазадыла*) соруу салынады: **Не джазадыла?** — *узакъ джерге джолоучу болгъанла макъаны джыланны да ашайдыла деб*—бойсуннган толтуруучу айтым ол соруугъа джууаб этеди, баш айтым бла (**деб** бла) байланганды.

2. *Не джумуш болса, аны этерге керекди.* (А. Х.) **Нени этерге керекди?**—**Не джумуш болса (аны)**—бойсуннган толтуруучу айтымды, баш айтым бла **не** деген байлаучу алмашны эмда **болса** деген хапарчыны кючю бла байланганды.

3. *Мачар Сибирдемиди огъесе башха джердемиди, Зекерия аны билмейди.* (Б. М.) **Зекерия нени билмейди?**—*Мачар Сибирдемиди огъесе башха джердемиди*—бойсуннган толтуруучу айтымды, тамамлаучу болушну сорууна (**нени?**) джууаб этеди. Баш айтым бла байланыргъа соруучу формадагъы (**-ми**) хапарчыла болушадыла.

4. *Абадан классланы сохталары, мамматлыкъ боллукъду деб, иш кереклерин заманында анга хазырлагъандыла.* Бу бойсуннган къош айтымда *мамматлыкъ боллукъду* деген бойсуннган толтуруучу айтым баш айтымны ортасындады (запятойла

бла айырылганды андан). Бойсунган айтым баш айтымны хапарчысын толтурады, кеси да *неге?* деген сорууга (бериучю болуш) джууб этеди, *деб* бла байланады.

190-чы иш. Джазыгъыз. Бойсунган къош айтымлада бойсунган толтуруучу айтымланы тюблерин сызыгъыз. Аланы сорууларын, баш айтымны къайсычлени бла байланганларын, не мадарла бла байланганларын аууздан айыргъыз.

1. Бир да бу тегерекде аллай къанатлы барды деб, мен билмейме. (А. Х.) 2. Сени сабийинги алыб барыб, аны дарийге чырмаб, бир кюн ашагъанын бир кюн ашатмай, бир кюн кийгинин экинчи кийдирмей асырарбыз десек, анга ийнанмагъыз. (Къ. К.) 3. Бир джангылгъанны ким да кечеди, дейдиле, бу джолдан сора, аллай осал сёз айтыб, джанынгы къыйнамазма. (А. Х.) 4. Къагъытла Армавирде, Ставропольда, Иссисууда басмалангандыла деб, полиция анда тохташханды. (Б. М.) 5. Къайсысын ким кёрлюкдю, аны да билалмадыла. (Б. М.) 6. Уясында не кёрсе, учханында аны этер. (Нарт сёз) 7. Быланы экисине да бирча кийимчикле къайдан табаса деб, анга уллу тамаша болама. (Б. М.) 8. Энверни эсине, аланы бири джукълагъан юйлери, бири да кеслери тургъан юйлери болур деб, келди. (Б. М.) 9. Былай дженгил кетиб къалмай, джашчыкъ бизни унутмазча абаданчыкъ болуб кетсе, анга разы боллукъ эдим. (Къ. К.) 10. Эрке юреннген сабийге хыны этмеге эдиле деб, анга сагъыш этеме. (Къ. К.) 11. Джолоучуну кёлуне, джалан атлы джюкю атла бла мурукку эте турлукъ болмаз, атын уруб кетерик болур деб, келе эди. (Къ. К.)

191-чи иш. Хар экишер бош айтымдан, бойсунган айтымы тамамлаучу айтым болурча, тюрлю-тюрлю мадарла бла бойсунган къош айтымла къураб джазыгъыз. Аланы къалай къурагъаныгъызны аууздан айыртыгъыз. Керекли мадарла ишни тюбюнде бериледиле.

Юлгю. 1. *Айланыуга чыгъарыкъбыз. Сегизинчи классны сохталары анга хазырланадыла.*

Айланыуга чыгъарыкъбыз деб, сегизинчи классны сохталары анга хазырланадыла.

2. *Солтан Москвада...ды, Киевде...ди. Анасыны андан хапары джокъду.*

Солтан Москвадамыды, Киевдемиди, андан анасыны хапары джокъду.

1. Айырма ким окъу... . Анга махтау къагъыт берилликди.
2. Джашау андан да иги боллукъду... . Бизни халкъ анга къууанады. 3. Терен билими, джигерлиги, тѣзюмлююгю кимни бар... . Космосну джолу анга ачыкъды. 4. Аууш джабылыб къалады... . Туристле анга къоркъадыла. 5. Дунияда рахатлыкъ бузулмасын... . Халкъла аны излейдиле.

Керекли сѣзле, аффиксле: *деб, эсе, -са.*

192-чи иш. Точкаланы орнуна керекли сѣзлени, аффикслени сала джазыгъыз. Юлгюле къаллай къош айтымла болгъанларын айтыгъыз.

1. Менден кѣб къыйынлыкъ ким кѣрген болур... тура эдим. (А. Х.) 2. Бюгюн кесими тыялырма... базмайма. (Къ. К.) 3. Бюгюн манга мал бериб, мени бай этмеди... кѣлум къалмайды. (Къ. К.) 4. Аланы мындан толу хапарлары болуб тура... да, аны ким биледи. (Б. М.) 5. Тот болуб тургъан джюреклени бир жангыртыргъа керекди..., алайда тохтагъанбыз. (А. Х.) 6. Тууарчыкъла джазгъа чарпымай бир чыкъгъа эдиле... аны тилейдиле. (А. Х.) 7. Арт джыллада, ауруйма деб, ол бек къоркъ... (Б. М.) 8. Шамайыл да, хариб, къайсы къаназир не айт..., анга ауузун ачады да тынгылайды. (А. Х.)

§ 58. Бойсуннган ачыкълаучу айтым.

Бойсуннган ачыкълаучу айтым баш айтымда атны неда ат магъаналы сѣзню ачыкълайды, тюз ачыкълаучуча, *къаллай? къайсы? неллай?* дегенча соруулагъа джууаб этеди. Бойсуннган ачыкълаучу айтым баш айтым бла *деб, деген, къаллай—аллай* деген сѣзлени кючю бла байланады.

Сѣз ючюн:

1. Мени аягъым бир-эки кюнден ачылыр деб, мурат этеме. (А. Х.) Бу бойсуннган къош айтымда биринчи бойсуннган ачыкълаучу айтымды, баш айтымда (*экинчи айтымда*) мурат деген атны ачыкълайды, *къаллай?* деген соруугъа джууаб этеди: *Къаллай мурат (этеме)?—Мени аягъым бир-эки кюнден ачылыр деб.* Бойсуннган айтым баш айтымгъа *деб* байлам бла байланнганды.

2. Тюз хапар билиб, ишни анга кѣре этерге керекди деб, ол акъылда тохтадыла. (А. Х.) Биринчи бойсуннган ачыкъ-

лаучу айтымды, баш (*экинчи*) айтымда *ол акылда* деген сёзлени ачыккылайды, *къайсы?* деген соруугъа джууаб этеди: *Къайсы акылда (тохтадыла)?—Тюз хапар билиб, ишни анга кёре этерге керекди деб.* Бойсуннган айтымгъа былайда да *деб* бла байланнганды.

3. *Замансыз сууукъ тюшюб къалмагъа эди, деген къайгъы къош тамаданы тынчлыкъсыз этгенлей турады. Къаллай къайгъы?*—*Замансыз сууукъ тюшюб къалмагъа эди деген (къайгъы).* Биринчи айтым бойсуннган ачыккылаучу айтымды; баш айтымда *къайгъы* деген атны ачыккылайды, бойсуннган айтымны баш айтым бла *деген* сёз байлайды.

4. *Ауругъан кызычкыкъ къаллай оюнчакъла излесе, тамада кърнашчыгъы аллай оюнчакъланы табыб, алыб келиучен эди. Къаллай оюнчакъланы?*—*Ауругъан кызычкыкъ къаллай оюнчакъла излесе*—бойсуннган ачыккылаучу айтымды.

Бу бойсуннган къош айтымда бойсуннган айтымны баш айтым бла *къаллай—аллай* деген сёзле байлайдыла; *къаллай* байлам сёздю, бойсуннган айтымгъа киреди, *аллай* кёргюзтюучю (*алмаш*) сёздю, баш айтымда болады, *къаллай*-гъа нёргерлик этеди.

193-чю иш. Окъугъуз. Бойсуннган ачыккылаучу айтымланы сорууларын, къайсы сёзлени ачыккылагъанларын, баш айтым бла къалай байланнганларын айтыгъыз.

1. Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез деб, бизде аллай сёз барды. 2. Къыямытны джаны сау болуб, Къанамат тутулмай, Байдыматны ол тюрмеден ийдирлик тюлдю деб, аллай хапарла джюрюйдюле. (А. Х.) 3. Байдыматны тутсакъ, Къанамат къачыб айланьргъа ийлыгъыр да къайтыр, деген мурат бла турадыла ала. (А. Х.) 4. Бычакъ джара бителир, сёзден тюшген джара бителмейди деб, нарт сёз барды. (Б. М.) 5. Стауатны къыйырында къязыкъ башында чакъинджикни ары учуруб, ёретин атыб уруучан эди деб, хапар айтыучандыла (Къ. К.) 6. Арабин, сабийле да ёсюб джетиб, манга болушлукълары къачан тие башларыкъ болур, деген сагъыш къурумайды. (Къ. К.) 7. Темуркъа, джерни тюбюнде ишлеген кеси кибик къартланы да джаш адамланы да кёрюб, оюлуб басар, деген къоркъууу кетиб, ишге джарашды. (А. Х.) 8. Бу кимни ауазы болуучан эди деген сагъышда, Къыямыт чёрчек къонакъны

ызындан юйге кирди. (А. Х.) 9. Къутургъан ийнек мюйюзюне илиндирлик джукъ табылмаз деб, быллай юйге айта болурла. (А. Х.)

194-чю иш. Бойсуннган къош айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин эмда аланы ахырында скобкалада берилген керекли сёзлени орунларына сала джазыгъыз. Бойсуннган айтымла къайсыла болгъанларын, ала баш айтымда къайсы сёзлени ачыкълагъанларын айтыгъыз.

1. Ибрахим Къанаматны кесине энчи айтырма къойгъан хапарыны къыйырын айтды (А. Х.) (деб). 2. Бу багъалы адамгъа бир хыянат джетмеге эди къоркъууда бурулуб эл таба къараб мукъут болуб чегетге айланды. (А. Х.) (деген). 3. Джыйылыуда аскерге адам иерге керекди ишге къарала эди бюгюн (Б. М.) (деген). 4. Сен аны ючюн манга гурушха этерсе акъылым джокъ эди (Къ. К.) (деб, аллай). Была бир-бирин биле болурла насыблыла сагъышны эте Исмаил юйюне джетди (Къ. К.) (деген). 5. Не къыйналсам да мен Костягъа ашарма сёз бергенме (А. Х.) (деб). 6. Уллу акъылы болгъан сыйлы адамса тура эдим мен (Къ. К.) (деб). 7. Токъалны къайда табайым анга сагъыш эте ёрге айланды (А. Х.) (деб). 8. Адам къаст этиб таймаздан нени излей джащауда анга тюбемей хазна къалмайды (эсе). 9. Ата джуртха ким халал къуллукъ эте ол сансыз къаллыкъ тюлдю унутуллукъ тюлдю (эсе).

195-чи иш. Деб байлам бла келген бойсуннган айтым, кеси тюрленмегенлей, бир кере бойсуннган башчы айтым, ызы бла бойсуннган хапарчы айтым, сора бойсуннган толтуруучу айтым, эхырында бойсуннган ачыкълаучу айтым болурча, баш айтымны алай джарашдырыб джазыгъыз. Бойсуннган айтым бирча тургъанлай, анга тюрлю-тюрлю соруула салыргъа болгъаны неденди? — Айырыгъыз.

Юлгю. 1. Гитче бармакъ да асыуду деб, сёзде айтылады. — Не? — Гитче бармакъ да асыуду деб — бойсуннган башчы айтымды. 2. Гитче бармакъ да асыуду деб, сёз алайды. — Къалайды? — Гитче бармакъ да асыуду деб — бойсуннган хапарчы айтымды. 3. Гитче бармакъ да асыуду деб, кёб айтадыла. — Нени? — Гитче бармакъ да асыуду деб (аны) — бойсуннган толтуруучу айтымды. 4. Гитче бармакъ да асыуду деб, сёз барды. — Къаллай? — Гитче бармакъ да асыуду деб — бойсуннган ачыкълаучу айтымды.

1. Ишлемеген тишлемез деб,

2. Ишни битдир да эркин солу деб,

§ 59. Бойсуннган болумчу айтым.

Бойсуннган болумчу айтымла бойсуннган кьош айтымны ишини не болумда этилгенин кёргюзедиле—аны заманын, орнун, сылтауун, не муратда этилгенин, не халда баргъанын дегенча.

Магъаналарына, кьуллукъларына, сорууларына кёре, бойсуннган болумчу айтымла бу кьауумлагъа юлешинедиле:

1. Бойсуннган заманчы айтымла;
2. Бойсуннган орунчу айтымла;
3. Бойсуннган сылтаучу айтымла;
4. Бойсуннган муратчы айтымла;
5. Бойсуннган шарт айтымла;
6. Бойсуннган туракълаучу айтымла;
7. Бойсуннган халчы айтымла;
8. Бойсуннган айыртыучу айтымла.

Бойсуннган болумчу айтымланы баш айтым бла байлар ючюн, тилде тюрю-тюрю мадарла джюрююдюле: *байламла, байлам сёзле, бойсуннган айтымны хапарчысы.*

Бойсуннган болумчу айтымла кёбюсюне баш айтымны хапарчысы бла байланадыла, анга бойсунадыла, соруулары болумланы сорууларыча боладыла.

§ 60. Бойсуннган заманчы айтым.

Бойсуннган заманчы айтымла баш айтымда хапарчыны ишини заманын неда заманны болумун кёргюзедиле, кеслери да, заманны болумларыча, *къачан? къачандан бери? къачаннга дери? не заманда?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: 1. *Сен къачан билдирсенг, биз ол заманнга келирбиз.* 2. *Кюн тийгенлей, чегетде джан-джаныуар кьозггалды.* 3. *Август бошалыргъа, сохтала школ кереклерин джыйышдырыб тындырдыла.* 4. *Джел джетер-джетмез, шош чегет бирден шууулдады.* 5. *Самолёт кетгинчи, биз аэропортха джетген эдик.*

Бу юлгюледе бойсуннган заманчы айтымла айырылыб басмалангандыла. Была баш айтымла бла тюрю-тюрю байлангандыла, алай болса да кёбюсюне бойсуннган айтымны хапарчысыны юсю бла байланадыла. Бойсуннган заманчы айтымны хапарчысы тюрю-тюрю кьуралады:

1. Этимсёзлеуню *-гванлы, -гванлай, -гванда, -гвын-чы* аффиксле бла кьуралгъан экинчи тюрлюсюнден. Сёз ючюн:

<i>Джангур</i>	}	<i>джаугъанлы, джаугъанында, джаугъанлай,</i>	}	<i>джер кёгерди</i>
----------------	---	---	---	---------------------

Джангур джаугъунчу, биз элге джетген эдик.

Бу юлгюледе аффикслени башхалыкълары бойсуннган айтым бла баш айтымны заманлары къалай келиширге керек болгъанларына кёре болады. *Джангур джаугъанлы, кёгерди*—джер къачан кёгерди?—*Джангур джаугъанлы*. Алгъы бурун *джангур джауду*—бойсуннган айтымны иши алгъа болду, сора *джер кёгерди*—баш айтымны иши ызы бла болду.

Джангур джаугъанында, джер кёгерди—мында да бойсуннган айтымны иши алгъа болады.

Джангур джаугъанлай, джер кёгерди—мында да бойсуннган айтымны иши алгъа болады, алай а баш айтымны иши юзюлмей ызы бла башланыб къалады.

Этимсёзлеуню экинчи тюрлюсюн кьурагъан аффикслени тюрлюлери кёбдюле (алагъа морфологияда „Этимсёзлеу“ деген бёлюмде кьарагъыз).

2. Бойсуннган айтымны хапарчысы этимни белгисиз формасындан кьуралады: *Кьонгурау къагъылыргъа, биз сынау ишни бошадыкъ*—Къачаннга? не заманда?—*Кьонгурау къагъылыргъа*.

3. Бойсуннган айтымны хапарчысы этимсыфатны келир заманында кьуралады—ол эки кере айтылыб, экинчиси огъайлаучу формада болса: 1) *Кюн тиер-тиймез, джан-джанууар къозгъалды*. 2) *Ахмат арбазгъа кирир-кирмез, Айшатчыкъ аны аллына чабды*.

Бу халда кьуралгъан бойсуннган къош айтымда бойсуннган заманчы айтымны иши бла баш айтымны иши бир-бири ызындан къысха келедиле.

Бойсуннган заманчы айтым баш айтымгъа байлам сёзлени юсю бла, *-са, -се* аффиксле бла байланады: *Письмо къачан алсам, джууаб ол кёзюуде джазарма*. Бу айтымда *Письмо къачан алсам* деген байлам сёзню, *-са* аффиксни (*ал-са-м*) кюч-

лери бла байланнганды. Баш айтымда былагъа нёгерлик этген ол *кёзюуде* деген кёргюзтюучю сёзле бардыла.

Быладан сора да бойсуннган заманчы айтымны хапарчысы эгимсыфатны тюрлю-тюрлю формаларына *сора, дери, бери, башлаб* дегенча послелогла кёошулуб кёуралыргъа да боллукъду: *Осман* кетгенден *башлаб (...кетгенден сора, кетгенли ...), тохтаусуз джангур джаууб турду.*

196-чы иш. Окъугъуз. Бойсуннган заманчы айтымланы табыб, ала баш айтымны къайсы членлери бла байланнганларын, не соруулагъа джууаб этгелерин, не мадарла бла байланнганларын айыргъыз.

1. Мёлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан тауушу кёулагъына келди. 2. Анасы кёолуна къараб башлагъанлай, джашчыкъны кёзлеринде джыламукъла тёгерек-тёгерек бурулуб тебретиле. 3. Сюрюучю одал чапракълы бир чунгургъа джетгенинде, кюн тауладан иги чыгъыб, малны, адамны да аркъасын кызыдырды. 4. Халит, джамчысын сюррей, Темуркъадан айырылгъанында, Ёксюзле джанында джулдузла дженгил-дженгил кёз кыса тебреб, кёкню ол джаны саргъала башлагъан эди. 5. Эртденбла Темуркъа ёрге кёобханында, инчиги чанчаргъа кълды; чабырларын, ышымларын тешиб къарагъанында, ашыгъыны тёбен джаны ачыкъ кызарыб тура эди. 6. Бир кюн Мёлехан тазны тёгерге арт эшикге чыккыгъанында, Ибрагим, къара тер басыб, эртдеден тот кесиб, атылыб кългъан къаманы хыршы ташха билей тургъанын кёрдю. 7. Кёкден тамчы таммагъанлы, толу бир ай болду. 8. Ибрагимни ызындан чабыб келселе, айрымканда ёлюк суу джагъада тура эди. 9. Къанамат быкысын алыб чыккыгъынчы, кийик эчкилени кългъанлары къачыб, бири сыртындан тюшюб, кълтырай тура эди.

(Аппаланы Х.)

197-чи иш. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз. Бойсуннган заманчы айтым баш айтымны къайсы члени бла байланнганын, кёош айтым къалай кёуралгъанын ауздан айтыгъыз.

1. Джай, суу бокъланнган заманда, ол таркъай... Асланкирланы тынчлыкълары хар джылда бузула эди. (*Къ. К.*) 2. Ышарыб сёлешген адамны кёр..., Гыбыр Заураны къатына таукел келиб, кёолун тутду (*Б. М.*) 3. Биченликлеге эки-юч кере суу салыб, хансы биш..., кёол чалкы бла чалыб, агъач сенекле бла дырынын джыядыла, гебенле къалайдыла. (*Б. М.*) 4. Кеч

болуб, кёз байлана, экиси да кёшха джууукъ джет..., бир бёлек чырпа туюкю ит ёзенни ит юрген тауушдан алдырыб джетдиле. (А. Х.) 5. Къарабатыр джолгъа чыкъ..., тангны тёбен джаны белги бере тебреген эди. (Къ. К.) 6. Къыйынлыкъ, оджакъдан къурум туюшгенча, келиб юслерине туюш..., Зекерия башын алыб, Пашинске таба къачды. (Б. М.) 7. Арбаздан чыгъарчыкъ..., бир-бирибизге тик сёзле айтыб тебретдик, артыкъсыз да бек хар ким Шамайылгъа илинди. (А. Х.)

198-чи иш. Окъугъуз. Тенг джарашхан эмда бойсунган кёш айтымланы табыб, алада айтымла бир-бири бла къалай байланганларын айыргъыз. Бу текст къайсы джазычунуку, къайсы китабдан болгъанын айтыгъыз.

Тёгерек айланыб, къаяны башына келиб сюелгенинде, ёзен аяз уруб, нарат отун куюген ийис келди. Къараб, дорбуннга туюшер джол кёрмей, Ибрахим терс джанын келгенине сокъуранды, алай болса да джалан аякъ этиб, къотур къаяланы хырттыларына аягъыны бурнун илиндириб туюшуб тебрети. Бир кесек баргъанлай, онг джанындан джел уруб, башындан бёркюн туюшюрдю. Къая джарылгъаннга аягъын бегитиб къарагъанында, бир къуш, сермерге мурат этиб, башында ары-бери уча, тёгерек айлана тура эди. Къараб аны кёргенлей, Ибрахимни бутлары безгеги тутхан адамныкъылача къалтырадыла... Кезлик бычагъын кёлуна алыб, бир джанына къарагъанында, уллу къая тешик, аны ичи да туюкен, саламдан толуб, къуш балала ийис этген бир кёян мыллыкга басыныб тура эдиле. Къоркъгъанын да унутуб, сейирсиниб, къуш балалагъа къараб тургъанлай, джел эте, сыртындан бир зат уруб, дорбуннга къаблады. Бери буруб къарагъанында, къуш, къараб-къарагъынчы джан сюегине миниб, къычырыкъ эте, бетине узалыргъа тебреб тура эди.

199-чу иш. Джазыгъыз. Ишни алай этигиз: туюбюнде берилген бойсунган заманчы айтымлагъа келишген баш айтымланы кеснгиз табыб, бойсунган кёш айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. *Отряд джолгъа чыкъгъанында...—Отряд джолгъа чыкъгъанында, башлагъа кюн тийген эди.*

1. Биз Ташлы сыртха джетерге, 2. Айырма ишлеген сохта бригадагъа джетишимлери ючюн саугъа берилгенинде, 3. Фашист пулемётчуну атханы тохтагъанлай, 4. Танг атаратмаз, 5. Августну арт кюнлери озгунчу, 6. Совхозну маллары Бийчесыннга чыкъгъанды 7. Хасан Ленинграддан келгенден сора, 8. Бу затны юсюнден устаз айтхынчы,

§ 61. Бойсуннган орунчу айтым.

Бойсуннган орунчу айтым баш айтымны ишини къайда болгъанын кѣргюзеди, *къайда? къайры, къалайда? къайдан? къалайтын? къалайдан? къалайгъа?* деген соруулагъа джууаб этеди. Сѣз ючюн: 1. *Джел къайдан урса, джангур андан келеди.* 2. *Суу алыргъа къалайтын барса, къызчыкъ ызына да алайтын къайтады.*

Бу бойсуннган къош айтымлада экинчи айтымла бойсуннган орунчу айтымладыла. Биринчи юлгюде бойсуннган айтым баш айтымдан салыннган *къайдан?* деген соруугъа джууаб этеди: *Джангур къайдан келеди?—Джел къайдан урса.* Экинчи юлгюде бойсуннган орунчу айтым *къалайтын?* деген соруугъа джууаб этеди.

Бу юлгюледе эсленнгенча, бойсуннган айтым баш айтымгъа эки затны юсю бла байланады: 1. Байлам сѣзлени юсю бла (ала байлаучу алмашла боладыла). 2. Бойсуннган айтымны хапарчысыны юсю бла—ол шарт турушну формасында этим болады, анга *-са, -се,* аффикс неда *эсе* деген сѣз къошуладыла. Аны бла бирге, баш айтымда кѣргюзтюучю сѣз келеди.

Бойсуннган айтымда байлам сѣз бла баш айтымда кѣргюзтюучю сѣз бир-бирине джѣнгер болуб келедиле—биринчиси соруу, экинчиси—джууаб халда. Анга таблицада къарайыкъ.

Бойсуннган айтымда байлам сѣзле	Баш айтымда кѣргюзтюучю сѣзле
<i>къайда</i>	<i>анда</i>
<i>къайры</i>	<i>ары</i>
<i>къалайда</i>	<i>алайда</i>
<i>къайдан</i>	<i>андан</i>
<i>къалайтын</i>	<i>алайтын</i>
<i>къалайдан</i>	<i>алайдан</i>
<i>къалайгъа</i>	<i>алайгъа</i>

Байлам сѣз бла кѣргюзтюучю сѣз айтымлагъа член боладыла—экиси да орунну болумларыдыла. Бу сѣзле болмасала, бойсуннган айтымны орун магъанасы къалмайды. *Джел урса,*

джангур келеди—биринчи айтым хапарчысына -са, се, эсе кѳошулмай да кѳалады: *Ахматчыкѳ кѳалайда кѳрюндю, нѳгерчиклери мыллык атыб, алайгѳа чабадыла.*

Бойсунган орунчу айтымла халкѳны тилинде аслам джюйдюле, литературада, джазма тилде хазна тѳбемейдиле.

200-чю иш. Окѳугѳуз. Бойсунган орунчу айтымланы табыгѳыз. Баш айтымладан алагѳа кѳаллай соруула салынганларын, бойсунган орунчу айтымла бла не мадарла бла байланганларын айырыб айтыгѳыз.

1. Бир кѳауум джаныуар, кѳайда кеч болса, анда кѳалады. 2. Кюн кѳайры барса, чѳблеуню башы ары бурулуб барды. 3. Кѳалайда таб эсе, кѳалайыны ашауу маджал эсе, балчы четенлени алайгѳа джарашдырлыкѳды. 4. Сен кѳайры десенг, керек кѳзюуде биз алайгѳа джетербиз. 5. Джол уста кѳалайтын табха санаса, отряд алайтын барлыкѳды. 6. Джашауда, иште, кѳазаутда кѳалайы кѳыйын, кѳоркѳуулу болгѳан эсе, джигит комсомолчу Павел Корчагин ары барыб тургѳанды. 7. Эсли, мизамлы сохта китабларын, школ кереклерин излеб кѳыйналмай, кѳалайгѳа салса, алайдан алады. 8. Джыйын тамада хыршы ызны кѳалайдан башлады, чалкѳычыла да, турналача тизилиб, алайдан теберле.

201-чи иш. Точкаланы орнуна керекли айтымланы сала джазыгѳыз. Кѳалай айтымла джарашдырыб кѳошачыгѳызны ауудан айырыгѳыз — баш айтымла, бойсунган айтымла, бойсунган айтымланы тюрлюлери.

1. Устаз кѳалайтын десе, 2. ... сохта бригада быйыл анда ишлерикди. 3. ... пионерле алайгѳа джыйыллыкѳдыла. 4. Сен кѳалайтын барсанг, 5. Тайфун кѳалайда болса 6. Отряд алайда тохтарыкѳды. 7. ... джол алайтын ишленникди. 8. ... комбайн алайын чалады. 9. Ёртенни кѳалайда эслеселе,

202-чи иш. Тыйгѳыч белгилени сала джазыгѳыз. Текстде орунну болумларын эмда бойсунган орунчу айтымла кѳайсыла болгѳанларын айырыб айтыгѳыз.

Кюн чыкѳгѳандан кюн батханнга северден кѳыблагѳа тѳрт джанына мингле бла километрге керилибдиле Ата джуртубузну дангыл тюзлери, кѳалын чегетлери, мийик таулары, узун терен суулары, кѳллери, тенгизлери. Арктикадан башлыб Памирге

дери Балтика тенгизден Шош океанга дери созулубду бизни джуртубуз.

Алгын адам аягъы тиймеген учсуз-кыйырсыз сант чегетле джюзле бла километрлеге созулгъан адам-джан джюрюмеген терен саз батмакъла къалайлада болгъан эселе алайлада энди шахарла заводла шахтала ишленедиле. Башха зат болмай къуру эшек неда тую чыгъанакъ къалайлада битиучю эселе алайлада энди принч будай сабанла чайкъаладыла бутакълары кегетлерин келтюралмагъан терек эмда джюзюм бачхала шууулдайдыла.

Совет халкъны кючю бла бизни кърал къысха заманны ичинде дуняны башында эм онглу эм бай кърал болгъанды.

§ 62. Бойсунган сылтаучу айтым.

Бойсунган сылтаучу айтым баш айтымны сылтауун кѣргюзеди, кеси да *нек? не ючюн? не себеден?* деген соруулагъа джууаб этеди.

Бойсунган сылтаучу айтым баш айтымны не бютеуден неда аны хапарчысын айгъакълайды.

Бойсунган айтымны баш айтым бла байланыу мадарлары тюрлю-тюрлю боладыла:

1. *Не ючюн десенг, нек десенг* деген байламла бла. Сѣз ючюн: 1) *Биринчи тюбеген адам Петровичге алай дженгил илешиб къалмайды, не ючюн десенг, аны тигирек къараучусу, замансыз джыйырылгъан мангылайы тюрсююн хыныракъ этедиле.* (Къ. Д.) 2) *Арыгъан джолоучулары энди тынгысыз сагъыш кючледи, нек десенг, ала джолдан аджашханларын ангыладыла.* Бу юлгюледе биринчи айтымла баш айтымладыла, экинчиле (айырылыб басмаланганла) бойсунган сылтаучу айтымладыла, *нек? не ючюн?* деген соруулагъа джууаб этедиле.

2. *Деб* деген байлам бла: 1) *Джалчылыкъ этген айымда огъуна, бузоулары эмизгенсе деб, Къыямыт къолуму отха уруб джырмыландырды.* (А. Х.) 2) *Бир-бир кечеледе суу джагъаны ашаб, оюб, тийрени къоратыб кетер деб, джагъада шынкъарт джагъыб, тангнга дери чыгъыучан эдиле.* (Къ. К.)

Бу юлгюледе айырылыб басмаланган бойсунган сылтаучу айтымла баш айтымны ортасында келедиле.

Бойсуннган айтым баш айтымны аллында келирге да бол-
лукъду. Сёз ючюн, башында юлгюню алай джарашдырайыкъ:
*Суу джагъаны ашаб, оюб, тийрени къоратыб кетер деб, бир-
бир кечеледе джагъада шынкъарт джагъыб, (адамла) таннга
дери чыгъыучан эдиле.*

3. Бойсуннган сылтаучу айтымны хапарчысы бла **себебли, амалтын, ючюн** деген послелогла келиб; бу болумда аллай хапарчы этимсыфатны **-гъан** тюрлюсюне иелик аффикс къошулуб къуралады— **-гъан-ы ючюн (себебли, амалтын)**. Сёз ючюн:
1) *Кюнню таякълары сёдегей тийгенлери себебли, тар ёзен-
лени бир-бир джерлеринде къыш кюнню кёзю кёрюнмейди.*—
Нек?—*Кюнню таякълары сёдегей тийгенлери себебли.* 2) *Аууш
замансыз бегигени амалтын, туристле тегерек айланыб
кетерге оноулашдыла.*—Нек?—*Аууш замансыз бегигени амал-
тын.* 3) *Азрет дерсге кечикгени ючюн, устаз анга айыб эт-
ди.*—Нек?—*Азрет дерсге кечикгени ючюн.*

Бойсуннган сылтаучу айтымны хапарчысы этимлени башха
тюрлюлеринден да къуралады: 1) *Темуркъаны джюреги асыры
бек кыйналгъандан, аны джарыкъ кюнню къарангы бола эди.*
(А. Х.) 2) *Пионерле лагерге кечикмей джетер ючюн, дагъы-
да бир автобус керек болду.*

Себебли, амалтын, ючюн деген послелогла этимсыфат
бла келмей, тилни башха кесеклери бла келселе, бойсуннган
айтым къуралмайды (башчы, хапарчы болмагъан себебли), ала
сылтауну болуму болуб къаладыла, кеслери да, къош айтымда-
ча, запятой бла айырылмайдыла. Сёз ючюн: 1. *Къум тюзледе
суу амалтын джолоучула кёб инджиледиле.*—Нек инджиле-
диле?—*Суу амалтын*—сылтауну болумуду. 2. *Тас болгъан ки-
таб ючюн нёгерим гурушха этерик болур.*—Нек? Не
ючюн? *Китаб ючюн*—сылтауну болумуду.

203-чю иш. Керекли запятойланы сала джазыгъыз. Бойсуннган къош айтым-
лада бойсуннган сылтаучу айтымланы табыб, ала не соруулагъа джууаб эт-
генлерин, баш айтымгъа не мадарла бла байланнганларын айырыгъыз. Бош ай-
тымлада сылтауну болумларын табыгъыз.

1. Джашлыкъ этиб къалгъанлагъа мени амалтын бир от
джанмасын деб кёйдум мен. (А. Х.) 2. Батаргъа джууукълаш-
хан джеринде кюнню къарыуу кетгени себебли аны кёз къама-
май сынаргъа таб болду. (Х. О.) 3. Суу азыгъы болуб къала-
быз деб ичимде джаным джокъду. (Къ. К.) 4. Исмаил келмей

къалыр да деб Ислам хаман аны аллына къараб турады. (Къ. К.) 5. Бир ишексиз Къанаматны тахсасын берейимми огъесе бермейми къояйым деб сагъышлы болуб дыгалас эте айлана болурму? (А. Х.) 6. Нек мычыды деб Минат юйде тѣзюб болалмай мылыгын эшикге атды. (Б. М.) 7. Саулай кѣкде къара булутла асыры къалын басыннгандан бир кесек заманнга чегетде ингирдеча къарангы болду. 8. Сууукъ замансыз тюшгени себебли турна сюрюуле кѣзюусюз къыбла таба тизилдиле. 9. Руслан айырма окъугъаны ючюн анга махтау къагъыт берилди. 10. Запас керекле амалтын тракторну ремонту талай заманнга созулгъан эди.

204-чю иш. Точкаланы орнуна керекли айтымланы кесигиз джарашдырыб салыгъыз. Къаллай къош айтым къуралгъанын, аны ичинде айтымла бир-бири бла къалай байланганын аууздан айтыгъыз.

1. ... нек десенг машина кетерге къуру 12 минут къалгъан эди. 2. Къарангыда индексден секириб ётеме деб, 3. Стауат къатына джанлы келмез ючюн, 4. ... ден, суу барыр джер табмай, тѣгерекге джайылды. 5. Юйге берилген ишни сохта этмей келгени ючюн, 6. ... нек десенг джолну алайын ырхы алыб тура эди. 7. Космонавтла берилген программаны толусу бла толтургъанлары эмда чырмаусуз ызларына къайтханлары себебли, 8. Джай малла семирир ючюн,

205-чи иш. Окъугъуз. Бойсунган къош айтымлада бойсунган айтымла къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1. Ол кече къошха кириб, аны бетине къарамаз ючюн, экиси да эски джамчыларын чыгъарыб, къойланы къыйырында джатдыла. (А. Х.) 2. Мени муратым, сиз анга къачха дери чыдаялырсыз деб, алай эди. (Къ. К.) 3. Быкъысыз чыгъаллыкъ болмазма деб, Къанаматны кѣлюне ол келди. (А. Х.) 4. Адам аягъы тыннганды деген заман тамам джууукълашды. (А. Х.) 5. Джашчыкъ, бизни унутмазгъа, абаданчыкъ болуб кетсе, мен анга разы боллукъ эдим. (Къ. К.) 6. Сагъышлы болуб тургъанлай, Хасаннга юлеринден письмо келди. (Х. О.) 7. Ала аллында сѣзге болуб тургъанлай, Ибрагим юйге чабыб кириб, гѣзеннге сылджырады. (А. Х.) 8. Атлыла чегет къыйырына джетерджемез, джангур челекден къуйгъанча къуйду. (Х. О.) 9. Атым аманнга чыкъгъаны себебли, киши джалгъа джарашдырыргъа унамады. (А. Х.)

206-чы иш. Эки бош айтымдан бойсунган кьош айтым къураб джазыгъыз. Ишни этерни аллы бла бойсунган айтым баш айтым бла байланычу мадарланы эсге тюрюрюз — бойсундуруучу байламланы, байлам сёзлени, кёргюзтучю сёзлени, бойсунган айтымны хапарчысына кьошулуучу аффикслени, послелогланы, айтымланы орунларын дегенча.

Юлгю. *Кюнле джылы болдула. Болгъан кёгерди.*

1. *Кюнле джылы болгъанлы, болгъан кёгерди.*
2. *Кюнле джылы болгъаны себебли, болгъан кёгерди.*
3. *Болгъан кёгерди, не ючюн десенг, кюнле джылы болдула.*

1. Джангурла джаудула. Суу кьобду.
2. Осман джигер ишлейди. Ол кёб саугъа алгъанды.
3. Сохта бригада къураллыкъды. Биз бригадада ишлерикбиз.
4. Заман джетди. Футбол оюн башланды.

§ 63. Бойсунган муратчы айтым.

Юлгюлени окъугъуз. Бойсунган кьош айтымлада бойсунган айтымланы табыгъыз, алагъа соруу салыгъыз. Ал параграфда окъулгъан бойсунган сылтаучу айтымлагъа нелери ушайды, аладан нелери башхады?

1. *Къралыбыз андан да кючлю, андан да бай болур ючюн, хар адам кесини ишин тынгылы этерге керекди.*
2. *Аякълары таймаз ючюн, кыш таулада уучула тагъайла саладыла.*
3. *Эртденбла джукълаб къалмай, заманында уяныр ючюн, мен ингирде къонгураулу сагъатны къуруб кьоюучан эдим.*
4. *Энтда керек болурла деб, Ибрахим къалгъан ташланы оджакъ джанына къалау этиб кетди. (А. Х.)*
5. *Мен, эрлай джетиб, бир хапар билейим деб, ашыгъыш келген эдим. (Б. М.)*
6. *Бу керексиз хапар халкъгъа джайылмасын деб, Исмаил ышанган адамлары бла сёлешгенди. (Къ. К.)*

Биринчи юлгю бойсунган кьош айтымды. Анда экинчи айтым баш айтымды. Аны хапарчысындан бойсунган айтымгъа (биринчи айтымгъа) *нек? не ючюн?* деген сорууланы салыргъа боллукъду: *Хар адам кесини ишин тынгылы этерге керекди.— Нек? Не ючюн? Не мурат бла?—Къралыбыз... кючлю, ... бай болур ючюн. Уучула тагъайла не ючюн саладыла?— Аякълары таймаз ючюн.* Ибрахим ташланы оджакъ джанында

къалау этиб нек, не ючюн кетди?—*Этда керек болурла деб.*

Алай бла, бойсунган къош айтымда бойсунган муратчы айтым баш айтымны иши не мурат бла этилгенин кѣргюзеди, *нек? не ючюн? не мурат бла?* деген соруулагъа джууаб этеди. Бойсунган муратчы айтым баш айтымны хапарчысын айгъакълайды, баш айтымгъа *ючюн, деб* деген байламланы кючю бла байланады.

Ишни сылтауу бла ишни муратыны араларында уллу джууукъ-лукъ, ушашлыкъ барды. Бу зат магъана джанындан да, бойсунган айтымланы къуралууларындан да болады: 1. Экисини да *нек? не ючюн?* деген соруулары бирчады; 2. Экиси да *деб, ючюн* деген бирча байламла бла байланадыла; 3. Бойсунган сылтаучу эмда муратчы айтымланы хапарчылары кѣбюсюне этимледен къураладыла.

Мурат бла сылтауну бир-биринден айырыр ючюн, бойсунган айтымны хапарчысыны заманына, баш айтымны магъанасына къярагъа керекди. Бойсунган муратчы айтымны хапарчысы этимни бусагъат, келир, келлик заманларындан шарт, буйрукъчу, разычы турушлада этимледен къуралады.

Сѣз ючюн:

	<i>барыр ючюн, пионерле хазырланадыла.</i>	
Джер-суу кѣре	<i>барабыз</i>	} <i>деб, пионерле хазырланадыла.</i>
	<i>барлыкъбыз</i>	
	<i>барырбыз</i>	
	<i>барыргъа</i>	
	<i>барайыкъ</i>	
	<i>барсакъ</i>	
	<i>баргъа эдик</i>	

Алай болмай, бойсунган айтымны хапарчысы озгъан заманда болса, ол бойсунган сылтаучу айтым болады. Сѣз ючюн: 1. *Мен джюзерге юренникме деб, Хасанчыкъ бек къууанады*—биринчи айтым бойсунган муратчы айтымды: *Нек къууанады?—... юренникме деб.* 2. *Мен джюзерге юреннгенме деб, Хасанчыкъ къууанады ...*—биринчи айтым бойсунган сылтаучу айтымды: *не ючюн къууанады?—...юреннгенме деб.*

207-чи иш. Окъугъуз. Бойсунган айтымла къайсыла болгъанларын айырыб айтыгъыз — муратчыламы огъесе сылтаучуламы.

1. Эртденгиде, адам аягъы джайылгъынчы деб, ашыгъыш суу алыб келген тиширыула ушакъны юзалмай тебджилдейдиле. (Къ. К.) 2. Россияны онглу адамлары, урунган халкълагъа кенг джашау ачар ючюн деб, уллу кюреш бардыргъандыла. (Б. М.) 3. Ызыма къайтыб, ачдан эле тургъан анамы кёреме деб кьоркъуб, юйге къайтмагъанларым бола эди. (А. Х.) 4. Ала ызларына айланыб, къараб мени эслемесинле деб, Къасым чалдыш джанына къысылды. (А. Х.) 5. Аллы бла сен келирсе деб, биз иги кесекни сакъладыкъ. (Б. М.) 6. Сабийле ашармы эдиле деб, юйге ала келген эдим быланы. (Б. М.) 7. Малны алайда ажымлы этгенден эсе, бери келтириб, ажымсыз къарагъан иги болур деб, сюрюб келебиз. (Къ. К.) 8. Асланкирни кече, кюн да тынчлыгъы болмай, джашла хата этдирирле деб кьоркъуб, ат белинде сакълагъанлай айланады. (Къ. К.) 9. Сёзню ол башларыкъ болур деб, бары да шум болуб тохтадыла. (Къ. К.) 10. Сёлешгенибизни тюрмени тышында адам эштмесин деб, Семен Бийнёгерни аргъы мюйюш таба чакъырды. (А. Х.) 11. Адам кёб джюрюгенден, сюд олтургъан юйню босагъасыны ортасы терен ашалгъанды. (А. Х.)

208-чи иш. Точкаланы орнуна бойсунган айтымла джарашдырыб сала джазыгъыз. Къаллай бойсунган айтымла къурагъаныгъызны айтыгъыз.

Ю л г ю.

1. ... ючюн, заманында дерслени хазырларгъа керекди.— Терен билим алыр ючюн, заманында дерслени хазырларгъа керекди.

2. ... деб, иш кереклерин, кийимлерин хазырлагъандыла.— Джашла, сохта бригадада ишлерикбиз деб, иш кереклерин, кийимлерин хазырлагъандыла.

3. ... деб, джолоучула кёчюу бла ётерге таукел болдула.— Кёпюрню суу алгъанды деб, джолоучула кёчюу бла ётерге таукел болдула.

1) ... деб, тогъузунчу классны сохталары къадалыб окъуйдула. 2) ...гъаны себебли, нёгерчиклери таймаздан анга болушадыла. 3) ...ыр ючюн, не самолёт бла учаргъа, неда автобусха

минерге керекди. 4) ...маз ючюн, биз алгъындан эсе джигер иш-лерге сёз бергенбиз. 5) ...сун деб, илмуну, техниканы джети-шимлерин совет халкъ толусу бла хайырландырады.

209-чу иш. Точкаланы орнуна берилген бойсуннган айтымлагъа келишген баш айтымла къураб джазыгъыз. Бойсуннган айтымланы къайсыла болгъанла-рын айтыгъыз.

1. Уясында не кёрсе, (*Нарт сёз.*) 2. Таракъ тауланы артындан ай чыкыгъанында, 3. Джол уста къалайтын де-се, 4. Кюн бузулгъаны амалтын 5. Къаллай китаб бол-са, библиотекада 6. Футболда ким хорласа, 7. Джа-шауда неге тырмашсанг, 8. Экинчи четверть башланган-лы, 9. Чегетге ёртен тюшмесин деб, 10. Джолну бы-лайын ырхы басханы себебли,

§ 64. Бойсуннган халчы айтым.

Окъугъуз. Бойсуннган айтымланы табыб, алагъа соруула салыгъыз. Баш айтымла бла къалай байланадыла, не мадарла бла?

1. *Устаз къалай юретсе, сохтала ишни алай этедиле.*
2. *Кесинги къалай кёргюзтсенг, адамла сени алай кёрлюк-дюле.* 3. *Лампаны джарыгъы затлагъа кюзгюден къалай тие эсе, Кюнню джарыгъы да Айдан Джерге алай тиеди.* 4. *Кёк алай кючлю джашнай эди, бир кесек заманны тегерегим кюн-дюзгю кюнча болуб къала эди.* (А. Х.)

Бу юлгюледе бойсуннган айтымла баш айтымны иши къа-лай баргъанын кёргюзедиле, *къалай?* деген соруугъа джууаб этедиле. Бойсуннган (*алдагъы*) айтым баш айтымгъа эки мадар бла байланады: 1. Бойсуннган айтымда *къалай?* деген бай-лам сёз, баш айтымда аны нёгери *алай* деген кёргюз-тюучю сёз келиб; 2. Бойсуннган айтымны хапарчысы шарт турушдагъы этимден къуралыб (*-са, -се, эсе*). Башында юлгюле алай къуралгъандыла: *Сохтала ишни алай этедиле*—баш айтым. Къалай этедиле? *Устаз къалай юретсе*—бой-суннган айтым, *юрет-се* аны хапарчысыды.

Тёртюнчю юлгю башхаракъ къуралгъанды: баш айтым алда, бойсуннган айтым аны ызындан келеди, кесини да байлам сёзю джокъду.

Бойсуннган халчы айтымланы башха тюрлюлери баш айтым-

ны тенглешдирген магъанада неда марда, дараджа джаны бла айгъакълайдыла. Бойсуннган халчы айтымлача, тенглешдириучю айтымла **къалай?** деген соруугъа джууб этедиле; аланы хапарчылары этимсыфатны **-гъан** тюрлюсюне тенглешдириучю-ушашдырыучу **-ча** аффикс неда **-лай, -лей, киби** къошулуб къураладыла. Сёз ючюн: 1. *Акъ гетен джабылгъан стол юнню арасында къуралыб, аны тегерегинде, бал чибинле балгъа басынганча, бир бёлек адам олтурады.* (А. Х.) 2. *Ибрахим таякъны кенделен тутуб, къалгъанла, къазла тизилгенча, баш энишге ийилиб, таякъ тюбюнден ётдюле.* (А. Х.) 3. *Къой юркгенлей, адам тукъум ол джанына къуюлду.* (Къ. К.)

Марда, дараджа магъаналы бойсуннган айтымла **къаллай бир—аллай бир, неллай бир** деген сёзлени эмда **-са, -се, эсе, чакълы, къадар** дегенле бла къураладыла. Сёз ючюн: 1. *Ол неллай бир огъай десе, Исмаил да аллай бир къызгъандан къыза барады.* (Къ. К.) 2. *Сууукъ не къадар къаты болса, бир къауум джаныуар къышха ол къадар тынч чыдайды.*

Бойсуннган халчы айтымланы ичинде **деб** байлам бла байланнганлары да тюбейдиле: 1. *Чыбыкълыгъында бюгюлмеген къазыкълыгъында бюгюлмез деб, эшта, тюз айта болурла.* (Къ. К.) 2. *Ол абадан джылкъычы, джаратылгъанлы аны эмилик джыкъмагъанды деб, кёб махтаныучан эди.* (Къ. К.)

210-чу иш. Окъугъуз. Бойсуннган къош айтымлада баш эмда бойсуннган айтымланы табыб, ала бир-бири бла къалай байланнганларын айыргъыз. Бойсуннган халчы айтымланы магъаналарына кёре тюрлюлерин айыргъыз — хал, тенглешдириу, марда, дараджа магъаналарын.

1. Джерге къалай къарасанг, битимин алай алырса. 2. Къара чепкенли къатын бла аны тишсиз нёгери, джаз къургакъ къауданны къыйырындан от салгъанча, экиси тийрени эки джанындан кириб, Файрузну юсюнден элге къара хапарны джайдыла. (А. Х.) 3. Хасан, прауленнге барыб, Асланкир мени джерими кючлегенди деб, тарыкъгъан этгенди. (Къ. К.) 4. Таудан келиб, ырхы басханча, не орун, не къуш джастыкъ, не къагъыт, не мияла сауут, не башха зат къалмай, болгъан башы тюбюне айланыб тура. (Б. М.) 5. Балдыргъан сыбызгъы кюн аманда тунукъгъан таууш этгенча, гырылдагъанча эте, Павел Емельянович эшикден тюшдю. (Б. М.) 6. Арабин, атдан алыб кетергеми тебретиле деб, атлыла басыныб, джашчыкъны алай къысты-

ла. (Къ. К.) 7. Бу тар ёзенде биз алай джазыкъ болабыз, юйю-бюзню тутхан бирер эшекни аллына атаргъа джукъ табмайбыз- (А. Х.) 8. Кёк, юсюне эски джуугъан сапын суу тегюлгенча, бюгюн алай мутхуз керюнеди. (Б. М.) 9. Къара чибин ачыкъ джарагъа къонганча, таймай башындан кетмей, аны эки зат инджите эдиле. (А. Х.)

211-чи иш. Точкаланы орнуна баш айтымла къураб джазыгъыз. Бойсунган айтымла къаллайла болгъанларын баш айгымладан соруу салыб айырыгъыз.

1. Устаз къалай десе, 2. Не къадар кёб окъусанг, 3. Илячин хауада ойнагъанча, 4. Джангур, челек бла къуйгъанча, алай 5. Орамны эки джаны бла салынган неон чыракъла, кюндюзгю кюн къалай джарыта эсе, 6. Чархынгы не къадар чыныкъдырсанг, 7. Уллуланы сыйын сен къалай керсенг,

212-чи иш. Точкаланы орнуна магъанасы келишген айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Қаллай айтымла къурагъаныгъызны айырыгъыз. Муну аллындагъы иш бла бу ишни башхалыкъларын айтыгъыз.

1. ...ча, Ленин атлы атом кеме океанда алай джюзеди. 2. ... деб, биз алай умут этебиз. 3. ... , аллай бир бюсюреу табарса. 4. ... , аллай бир этерге сёз бергенбиз. 5. ... , ол къадар адамны билими терен боллукъду. 6. ... деб, пионерле алай оноулашхандыла. 7. ...ча, къаяланы зангырдатыб, бирден кёк алай кючлю чартлады. 8. ... деб радио тюнене алай билдиргенди. 9. ... , ол къадар адам улу космосну узакъ джерлерин тинтерча онг табарыкъды.

213-чю иш. Берилген мадарла бла бойсунган къош айтымла къурагъыз. Аланы бойсунган айтымлары къайсыла болгъанларын айтыгъыз. Бу ишни тынгылы этер ючюн, керекли параграфланы табыб, джангыдан къайтарыгъыз, артыкъсыз да бек бойсунган айтымлада байлам сёзлеге, баш айтымлада кергюзтючю сёзлеге эс белюгюз.

Мадарла: *къалай—алай, къаллай бир—аллай бир, не къадар—ол къадар, деб, (соргъандыла), -гъанча, -мезча, алай.*

Юлгю. *Ёмюрде суу элтмезча, къурулушчула кёпюрню алай кючлю ишлегендиле.*

214-чю иш. Керекли харифлени, тыйгыч белгилени сала джазыгыз. Алай нск джазганыгызыны, кьаллай айтымланы джазганыгызыны айырыгыз.

1. Къарангы кечеледе джылтыра...къ къам...жакъла джылтыраб ташайгъанча ашыгыб джулдузла бир-бири ызын...ан джукъланадыла. (А. Х.) 2. Садакъ сюзюлге...лей къартчыгъа чыпчыкъны ызындан ёлюм къара сюзюлдю. 3. Насыбха арбадан тюшген джаш Ибрагимни джум...къчыкъ болуб чёгюб тургъанын кёрме...ча алай къар...ы болгъан эди. (Къ. Д.) 4. Бир-бирде Мачарны кёлюне таулада къарын джалчы болуб айлан...ан...ан мы...да ишлеген маджал болу...му деб келе эди. (Б. М.) 5. Кёзден кет...ен кёлден кетер деб сен адамны дже...ил унута кёреме. (А. Х.) 6. Элни кыйырында къазакъ юню алында къатында адам болмай эшик...е бир сабий кёйпуна от тюш...енча кычырыб джылайды. (А. Х.) 7. Кёйнундан ту...ар къа...иш тюшюб Темуркъаны башындан татлы сагышларын булутну джел сюргенча сюрюб чач...ы. (А. Х.) 8. Къумурсха кышха хазырлан...анча биз джарлыланы, джерсизлени кёзлерин ачаргъа керекбиз. (А. Х.)

§ 65. Бойсунган шарт айтым.

Этимле шарт турушда къалай къураладыла? Шарт турушну къуарар ююн, этимге къаллай аффиксле къошуладыла? Шарт магъананы эмда заман магъананы бирден берир ююн, этимгеге къайсы болушлукъчу сёз къошулады? Атладан къуралгъан хапарчыгъа уа?

Окъугуз; бойсунган айтымланы хапарчыларын табыгыз, ала къалай къуралгъанларын айырыгыз.

1. Джылтырауукъ къанатлагъа кюнню таякълары туура тийселе, ала кюмюшча джылтырайдыла. (А. Х.) 2. Таулада эртденнгиси сууукъ болуб, экинчи кюн тийиб кызыдырса, малны, адамны да джукъусу келиб, джерге бауур бериб, къалкъыргъа бек сюеди. (А. Х.) 3. Асланкир Кёбанны тауушун эштмесе, аны джюрегин тынгысызлыкъ кючлейди. (Къ. К.) 4. Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кюч джетер. (Нарт сёз.) 5. Башлагъа къар джаугъан эсе, кёб турмай сууукъ тюшерикди. 6. Чабакъны джолу суу эсе, къанатлыны джолу хауады. 7. Кёчюу терен эсе, отряд кёпюр бла ётерикди. 8. Автобусда амманы кёлю булгъанган эди эсе, сен машинаны тохтатсанг а.

Бойсуннган шарт айтым баш айтымны иши не се-
бебден, не шартда этилгенин, аны сылтаулугъун кёр-
гюзеди. Бойсуннган шарт айтымны хапарчысы этимлеге *-са, -се*
аффикс неда *эсе* деген болушлукъчу сёз къошулуб къуралады,
тилни башха кесеклерине да *эсе* къошулады.

Бу халда къуралгъан хапарчы эки магъананы тутады:
1. Шарт магъананы береди. 2. Бойсуннган айтымны баш
айтым бла байлайды. Бу зат башында юлгюледен белгили
болады.

215-чи иш. Окъугъуз. Бойсуннган шарт айтымланы табыб, аланы хапарчы-
ларын, тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айыргъыз.

1. Айтек къобузну согъуб башласа, адамла ишлерин къоюб,
анга тынгылаучу эдиле. (М. Дж.) 2. Мийигирекден къарасанг,
топракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб,
джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тобла-
гъа ушайдыла. (А. Х.) 3. Минги Тауну аягъында таулагъа ты-
нгыласанг, бугъойладан таймай кёк кюкюреген таууш келеди.
(А. Х.) 4. Бийнегер гитче заманында джыгъылыб, башына до-
гъура чыгъарса, кёбгенин чёкдюрюрге анасы не темир, неда
сууукъ таш салыучан эди. (А. Х.) 5. Терезеден къарасанг, ю-
слерине тыкъ тонланы кийиб, башларын къалын-къалын къысыб,
суугъа баргъан тиширыула кёрюнедиле. (Б. М.) 6. Аркъанны
бу бек ариу атады, эмилике да мине эсе, сора бу тегерекде
муну джетер адам табылмаз. (Къ. К.) 7. Джыйын алтаулан эсе,
алагъа дагъыда экеулен къошулукъду. 8. Джол уста Осман
эсе, кече къаллыкъ джерибизни ол биледи. 9. Осман, джол
уста сен эсенг, сора биз къайгъысызбыз.

216-чы иш. Берилген бойсуннган шарт айтымла бла бойсуннган къош ай-
тымла къураб джазыгъыз — баш айтымла джарашдырыб къошугъуз. Былагъа
къаллай сёзле дейбиз?

1. Арыкъ токълуну айнытсанг, 2. Биреуге уру къаз-
санг, 3. Суугъа кирсе, минг бола, суудан чыкъса,
4. Джахил болса анасы, 5. Аманнга игилик этсенг,
6. Биреуню бёркюн алсанг, 7. Сюрюучю кёб болса,
8. Къызбайны юйюне дери сюрсенг,

217-чи иш. Точкаланы орчуна керекли айтымланы джарашдырыб джазыгъыз.

1. ...са, суу уллу боллукъду. 2. ...са, джетмез, ...са, джибермез. (*Къабхан.*) 3. ...се, биз сохта бригада бла ишге чыгъарыкъбыз. 4. ... таба эсек, сизге заманында билдирирбиз. 5. ...гъан эселе, ала экзаменлени джетишимли берликдиле. 6. ...санг, сексен тёрт болады. 7. ...сагъыз, чыракъны джукълата кетерге унутмагъыз. 8. ... эсе, ол бизни айланугъа хазырланнганыбызны биледи. 9. ... суу эсе, сора Джерни къалгъаны къаллай бир болады? 10. ... ол эсе, къабыргъа газетге джыйылгъан заметкаланы анга беригиз.

218-чи иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Бойсунган шарт айтымланы аууздан айыргъыз.

1. Зекерия терезеден башлары акъ бузла бла джабылыб акъ будутлагъа бёлениб тургъан таулагъа къараса ала шекер башла сюелгенча кёрюнедиле. (*Б. М.*) 2. Элни ичине кирсенг алгъы бурун къулагъынга келген тауушла Къобан сууну аны кибик джел уруб нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды. (*А. Х.*) 3. Элни ичинде кири болгъан юйлени алыб къарасакъ Къанамат джалчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз. (*А. Х.*) 4. Къундузну джамагъанына къарасанг джамаулукъну бети бла табарыкъса ансы ийне ызын эслеялыкъ тюлсе. (*Къ. К.*) 5. Джюреги къыйналгъан Асланкир сууну джагъасына барыб Къобанны джырына тынгыласа ол бир кесек джапырады. (*Къ. К.*) 6. Юйдегинг ач болуб кёзюнге къараса кёзюнг къарангы этеди да этмез затынгы да этесе. (*А. Х.*) 7. Бу терезеден къарасанг кёкню бир кесеги школ хунаны джартысы дагъыда бир терезеси бла школну мюйюшю кёрюнеди. (*А. Х.*) 8. Ол къаралды адам эсе шыкъыртсыз аны къатына бир джууукълашайыкъ.

Хапарчылары *-са, -се, эсе* бла къуралгъан бойсунган айтымла, шарт айтымла болмай, башхала болургъа да боллукъдула. Ол зат байлам эмда кёргюзтюучю сёзлени магъаналарына кёре болады (бойсунган шарт айтымда байлам сёз эмда аны бла келген баш айтымда кёргюзтюучю сёз джюрюмейди).

Сёз ючюн:

1. *Ким иги окъуй эсе, ол грамота аллыкъды*—биринчи айтым бойсунган башчы айтымды, ким? деген соруугъа джууаб этеди.

2. *Ким иги окзуй эсе, грамота аныкыды*—биринчи айтым бойсуннган хапарчы айтымды, кимни киди? деген сорууга джууаб этеди; баш айтымда кёргюзтюучю сёз *аныкыды* хапарчыды.

3. *Ким иги окзуй эсе, грамотаны анга* (кимге?) берликдиле—бойсуннган толтуруучу айтымды (*биринчи*).

4. *Къаллай китаб излей эсенг, аллай китаб табыллыкыды*—биринчи бойсуннган ачыкълаучу айтымды (къаллай?—соруу).

5. *Къачан десегиз, ол заманда келирбиз*—Къачан келирбиз?—*Къачан десегиз*—бойсуннган заманчы айтымды.

6. *Къалайтын чыккыган эсегиз*—Къалайтын?—*Къалайтын чыккыган эсегиз*—бойсуннган орунчу айтымды.

7. *Къалай дей эсегиз, алай этейик*—бойсуннган халчы айтым.

Бу юлгюледен ангылашыннганыча, байлам бла кёргюзтюучю сёзлени бойсуннган айтымланы къурамакълыкыда улуу магъаналары барды. Аланы къоратыб къойсакъ, бойсуннган шарт айтым къалыб кетеди. Сёз ючюн, *Джел къайдан урса, джангур андан келеди* деген бойсуннган къош айтымда биринчи айтым бойсуннган орунчу айтымды, экинчи айтым баш айтымды. Экинден да *къайдан, андан* деген сёзлени къоратсакъ, *Джел урса, джангур келеди* деген бойсуннган къош айтым къалады, биринчиси—бойсуннган шарт айтым, экинчиси—баш айтым.

Этим хапарчы озгъан заманда (*-ды*) соруучу формада (*-мы*) келсе, бойсуннган шарт айтымны магъанасында джюрюйдю: *Джангур джаудуму* (*джауса* неда *джауду эсе*), *болгъан батмакъ болады да къалады*.

219-чу иш. Башында юлгюлеге да къараб, берилген эки бош айтымдан тюрлю-тюрлю мадарла бла (*-са, -се, эсе*, байлам эмда кёргюзтюучю сёзле бла), бойсуннган айтымланы тюрлюлери не къадар кёб тюрбеча, бойсуннган къош айтымла къураб джазыгъыз.

Окъугъуз, тенглешдиригиз: бойсуннган туракълаучу эмда бойсуннган шарт айтымланы хапарчыларыны бир-бирине нелери ушайды? Магъаналары уа ушаймыды?

1. Кюн тийди. Чыкъ кебди.

2. Айырма окзуйду. Ол грамота аллыкыды.

3. Пионерле хазырланадыла. Ала джер-суу кёре барлыкыдыла.

§ 66. Бойсуннган туракълаучу айтым.

1. *Къыямьт, къарангыракъ адам болса да, элде ол эм хыйла, дуркъучу адамланы эм башларыны бириди.* (А. Х.)
2. *Кюнню кёзю мийикден къараса да, ол джетген джерин мазаллы нарат шынкъартча джылытады.* (Б. М.) 3. *Ала Герийни кетген заманында къыйналсала да, заман кете, аны унутдура барады.* (Къ. К.) 4. *Аталары, джашлары, къарнашлары къазаутха кетген тиширыулары джю-реклерине терен джара тюшсе да, энди алгъынча сюй-юмлю ышармасала да, ала эс ташламагъандыла, хазна къара киймегендиле.* (Х. О.) 5. *Терен тау ёзенледе къыш къар терен эсе да, сууукъ уллу болмайды.*

Бу юлгюледе биринчи айтымла бойсуннган туракълаучу айтымладыла. Аланы хапарчылары *-са да, -се да, эсе да* къошулуб къуралгъандыла. Бойсуннган шарт айтымны хапарчысы да былай къурала эди, алай а къошулмай эди.

Бойсуннган шарт эмда туракълаучу айтымланы магъаналарында башхалыкъ уллуду. Шарт айтым баш айтымны иши не сеbeb бла энгиленин, аны сылтаулу болгъанын кёргюзеди.

Бойсуннган туракълаучу айтым баш айтым бла келишмеген магъананы тутады. Баш айтымда айтылгъан зат бойсуннган туракълаучу айтымда айтылгъаннга кёре болмай, башха тюрюю болады. Сёз ючюн: *къургъакълыкъ къысса да, битим иги эди.*

Биринчи айтым бойсуннган туракълаучу айтымды (хапарчысы—*къысса да*). Экинчи—баш айтымды.

Къургъакълыкъ къысса, битим иги болмайды, алай а бойсуннган туракълаучу айтымны чуруму (*къургъакълыкъны къысханы*) баш айтымгъа (*битимни игилигине*) чурум болмай къалады.

Бойсуннган туракълаучу айтымны хапарчысы *-лыкъгъа, -ликге* (этимсёзлеуню 2-чи тюрююсю), *-гъаны ючюн, -гени ючюн* деген формалада да къуралады; быллай айтымлада *не, а(уа)* кесекчикле кёб джюрюйдюле. Юлгюле: 1. *Хасаука тауну къабыргъаларына къар орналгъанлыкъгъа, къыбла кюнню таякълары хауаны джылытхандыла.* (Б. М.) 2. *Не кёб джерде тургъан эсем да, мен ма бу къатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тюбемегенме* (А. Х.) 3. *Тили, дини бизден башха болгъанлыкъгъа уа, Къыямьт кибикле*

аны чурукъ олтанына кѳурман болсунла. (А. Х.) 4. Не кюрешди эсе да, кѳэюне джукѳу кирмеди. (Б. М.) 5. Терек сын-джыр битгени ючюн, кѳгети татыусузду.

220-чы иш. Окѳугѳуз. Бойсунган туракѳлаучу эмда бойсунган шарт айтымла кѳайсыла болганларын айырѳб айтыгѳыз.

1. Кюзлюк будайла, тѳгел кѳатыб бошамасала да, бомбѳж-кадан сора чырылдаб, кѳалын тѳтюн чарс этиб джанадыла. (Х. О.) 2. Ёртенни тѳтюню джайылыб басмаса, алайда хазна адам кѳутулмазча эди. (Х. О.) 3. Бу джаны бла бир кесек узакѳ болса да, ары джанындан джолу тынчды. (Кѳ. К.) 4. Былайдан кѳарасанг, элле аяздача кѳрюнедиле. (А. Х.) 5. Кѳазауатны юсюнден ол китаблада, журналлада окѳуса да, кинода кѳб кере кѳрсе да, урушлада болган адамладан эштсе да, туура былайды деб турмай эди. (Х. О.) 6. Джюреги бек кѳайгылы болса да, Мукѳуят, уллуладан тартыныб, кѳыйын ауруб турган Булбулчукѳну анасына атыб, юй джумуш этиб айланады. (Б. М.) 7. Булбулчукѳ, джукѳлай-джукѳламай эсе да, кѳзчюклерин кѳысыб, бир кѳолчугѳу бла чачакѳлы конфетни кѳаты кѳысыб, орундукѳда джатады. (Б. М.) 8. Арлакѳдан кѳарасанг, Темуркѳаны юйю, бели чанчхан кѳарт кѳатынча, бир джанына муккур болганлай турады. (А. Х.) 9. Кѳою аз болганлыкѳга, Асланкирни джюреги бай эди. (Кѳ. К.) 10. Белгили болджал салынмаса да, джауну аллын алкѳын тычлмасала да, аны ууатыб, джуртубуздан тышына быргѳаллыгѳына киши ишек этмейди. (Х. О.)

221-чи иш. Джазыгѳыз. Тенг джарашхан кѳош айтымланы бойсунган туракѳлаучу айтымлары болган бойсунган кѳош айтымла бла алмашдырыгѳыз.

Юлгю. *Врач кѳб кюрешди, алай а ауругѳан себеблик танымады.—Врач кѳб кюрешсе да (... кюрешгенликге. ... кюрешгени ючюн), ауругѳан себеблик танымады.*

1. Врач кѳб кюрешди, алай а ауругѳан себеблик танымады. 2. Джол узун, табсыз, кѳыйын болса да, машина тохтаусуз бара эди. 3. Задачны мен бек тынч этген эдим, алай болганлыкѳга примерни эталмай, Ахмат да, мен да кѳб кюрешген эдик. 4. Пугачев атдан джыгѳылды, алай болса да кийимлерини ичинден кийген кубеси аны джанын кѳутхарды. 5. Биз салкѳыннга олтурган эдик, алай болганлыкѳга алайда да хауа ауур эди.

6. Шапа отну ышырыб кюреше эди, алай болгъаны ючюн кьош бир да джылыныргъа унамай эди. 7. Кюн бузулду, алай болгъанлыкъгъа туристле анга къарамай, джолгъа чыкъдыла. 8. Джолну иги кесегин ырхы басхан эди, алай а къысха заманны ичинде джолчула аны чырмаусуз джюрюрча этдиле.

222-чи иш. Бойсунган туракълаучу айтымлары болгъан бойсунган кьош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Ингирде джангур джауса да, 2. Азрет къарт болгъанлыкъгъа, 3. Амманы саулугъу кьолайсыз болса да, 4. Таякъ джангур бир кесекни челекден къуйгъанча джаугъаны ючюн, 5. Хамид джаш тракторист болса да, 6. Тау совхозланы сюрлюк джерлери кёб болмагъанлыкъгъа 7. Сен анга таймаздан айта тургъанлыгъынга,

223-чю иш. Эки бош айтымдан экишер бойсунган кьош айтым къураб джазыгъыз — бир кере бойсунган шарт айтымы болгъан, экинчи кере бойсунган туракълаучу айтымы болгъан.

Юлгю. *Суу къобду. Беджен оюлду.*

1. *Суу къобхан эсе, беджен оюлдукъ болур.*

2. *Суу къобхан эсе да, беджен оюлдукъ болмаз.*

1. Суу къобду. Беджен оюлду. 2. Джаз келди. Терекле чагъа башладыла. 3. Анамы башы ауруйду. Эгечим анга дарман ичиреди. 4. Кюн тюзелликди. Биз экскурсиягъа чыгъарыкъбыз. 5. Иш бошалгъанды. Ишчиле юлерине кетгендиле.

224-чю иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Бойсунган кьош айтымлары аууздан айырыгъыз.

1. Бир да джанларгъа унамай бир къаргъа джюрюйдю ол терекге минерге да базмай терекни тегерегинде сан этмей джерге къарагъан кибик этсе да кёзлери къушну аягъыны тюрбюнде эдиле. 2. Темуркъа сыртны башына чыкъса ол таныгъан джерле барысы да кюл аяздача кёрюнедиле. 3. Джукъусу не бек бёлюннген эсе да башын сууукъ ташха салыб квалкъыргъа кюрешгенликге Темуркъаны кёзюне квалкъыу кирмейди. 4. Къанамат окъдан-отдан кюркъмагъан джигит адам болса да ол бир кесек заманны джунчуб турду. 5. Анасы не къадар чабыб дыгъалас этди эсе да тамырлы агъач кесекле баргъан ол суугъа кетген баласыны ёлюгюн кёрмеди. 6. Анасы бутларын туюб бе-

тин союб джылагъанлыкъгъа суу шуулдаб тургъан болмаса биреуню сабийин къайры сукъгъанын кѣргюзмеди. 7. Кюн кюн-нортадан джанласа да ачыкъ джерде аяусуз къыздырады. 8. Ибрагим эгечини къатында кесин къатдырса да аны сабий джюрегин уллу къыйынлыкъ басханы эсленеди. 9. Къойчу таягъын силкиб къычырыкъ этиб кюрешгени ючюн къуш къозуну кѣл-тюрюб къарамдан ташайды.

(Аппаланы Х.)

§ 67. Бойсуннган айыртычу айтым.

Бойсуннган айыртычу айтымла баш айтымны магъанасын бютеуден айыртадыла. Бойсуннган айыртычу айтым баш айтымны магъанасын тамамлайды, аны иши не бла бошалгъанын, не сеbebден башланнганын ангылатады, кеси да баш айтым бла *ол сеbebден, ол хыйсабдан, аны ючюн, ... болур эди* деген сѣзле бла байланады. Бир-бирде айыртычу айтым сѣзлеге (кѣбюсюне атлагъа) соруучу формада *-мы, -ми, -му, -мю* къошулуб да къуралады.

Юлгюле:

1. Мени къармакъ чыбыгъым болмагъанын нѣгерлерим биле эдиле, *ол сеbebден* ингиринде Османчыкъ манга да, кесине да чыбыкъла къурагъа айтхан эди. 2. Джыл сайын джетген сабанлагъа ёртенни къоркъууу тамадаланы тынгысыз этиучен эди, *аны ючюн* ёртен джукълатычу керекле таймаздан хап-хазыр туруучан эдиле. 3. Тирменни сууу бузлагъан *болур эди*, талай кюнню къыш чилледе аны дыгъырдагъан тауушу эштилмеди. 4. Кѣкмю кюкюреди, огъесе оджолчула къаяны *мы* атылтдыла да, уллу таууш къаяланы зангырдатды, къулакъларыбызны сасытды.

Биринчи, экинчи юлгюледе бойсуннган айыртычу айтымла алда, баш айтымла ызындан келгендиле, ючюнчю, тѣртюнчю юлгюледе бойсуннган айтым аллында, баш айтым ызындан келеди.

Былада баш айтымла кеслери энчи джюрюрге боллукъдула: *Мени къармакъ чыбыгъым болмагъанын нѣгерлерим биле эдиле. Талай кюнню къыш чилледе аны (тирменни) дыгъырдагъан тауушу эштилмеди.*

Бойсунган айыртычу айтымны алай „баш эркинлиги“ джокъду, кеси башха джорюмейди. *Ол себебден* деб башлар ючюн неда *болур эди* деб башлар ючюн, аланы биргелерине баш айтымла керекдиле.

Бойсунган айыртычу айтымла баш айтымны магъанасын бютеуден айыргханлары себебли (аны бир членин айгъакълаб къоймай) баш айтым бла бойсунган айтымны араларында пауза къалгъанладан узунуракъ болады. Айыртычу айтымла паузагъа кёре баш айтымдан запятой бла айырыладыла, бир-бирде точка бла айырыладыла. *Болур эди* неда -*мы*, -*ми* деген формада къуралгъан айыртычу айтым запятой бла айырылады, *ол себебден*, *ол хыйсабдан*, *аны ючюн* деген сёзле бла келген айыртычу айтымладан сора не запятой, неда точка салынады. Бу айтымла „уллула“ болсала, баш айтымны ызындан точка салынады, бойсунган айыртычу айтым уллу хариф бла башланады. Сёз ючюн: *Тыш къралладан бизге джыл сайын кёб турист келеди, артыкъсыз да джай кёзюде. Ол себебден алагъа керекли затланы, къонакъ юйлени, турист лагерлени тынгылы хазырларгъа тыйыншылды.*

225-чи иш. Окъугъуз. Бойсунган айыртычу айтымлары болгъан бойсунган къош айтымланы айыргъыз.

1. Шапа эртдерек къобуб, от этген болур эди, къош оджакъдан джилтинле джаныб чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла. (А. Х.) 2. Аууруракъ болуб, таш энишгеми дженгди да, ол, Ибрагим марагъанча, башына тиймей, билек къошуна тийиб, гулочу дыгъырдаб, бир джанына тюшдю. (А. Х.) 3. Къулагъы да бегирекми эди да, хаман къайтар да сор—этими ашады. (Б. М.) 4. Заманмы табмады, огъесе тамадаладанмы тартынды, Абдул алайдан ары барыргъа таукел болмай туракълады. (Б. М.) 5. Келбетли ишчи, Темуркъа къолу бла джерни къазыб кёргюзгенинден айыргъан болур эди, къартны не ючюн келгенин ангылады. (А. Х.)

226-чы иш. Бойсунган айыртычу айтымлары болгъан бойсунган къош айтымла къурар ючюн, керекли айтымланы кесигиз джарашдырыб, къошуб джазыгъыз. Қаллай айтымла къурагъаныгъызны айтыгъыз.

1. ... болур эди, малла иссилеб, суу бойнуна мыллык атадыла. 2. ... Ол себебден биз эртденбла биринчи автобус бла кетерге оноулашдыкъ. 3. Къармы эригенди, огъесе башында

джангурму джаугъанды да, суу 4. . . . аны ючюн Азрет бюгюн дерсге кечигиб келгенди. 5. Океанны не тюрлю байлыгы да сыйынгысызды, ол хыйсабдан 6. Фашист самолётну бизни лётчикле былайда агъызгъан болур эдиле, биз

§ 68. Талай бойсуннган айтымы болгъан къош айтым.

Бойсуннган къош айтымны юсюнден былайгъа дери къаралгъанды—баш айтым бла анга бойсуннган бир айтымгъа. Бойсуннган айтымла къаллайла болгъанлары, ала баш айтымгъа не мадарла бла байланнганлары, баш айтымгъа кёре бир-бири ызындан орунлары, ала бла джюрюген тыйгыч белгиле—была барысы бизге белгилидиле.

Кёбюсюне джазма тилде бир баш айтымгъа эки неда андан аслам айтым бойсунуб, тенг джарашхан айтымла бла бойсуннган айтымла къатышыб келирге болады. Бу халда талай бойсуннган айтым баш айтым бла эмда бир-бири бла къалай байланнганларына къараллыкъды.

Бу бёлюмде баш темала быладыла:

1. Баш айтымгъа бирден бойсуннган айтымла; аланы ичинде: а) бирден бойсуннган биртукъум айтымла; б) бирден бойсуннган биртукъум болмагъан айтымла.

2. Бир-бири ызындан бойсуннган айтымла.

3. Къатыш бойсуннган къош айтымла.

Талай бойсуннган айтымы болгъан къош айтымда бойсуннган айтымла запятойла бла айырыладыла.

§ 69. Баш айтымгъа бирден бойсуннган айтымла.

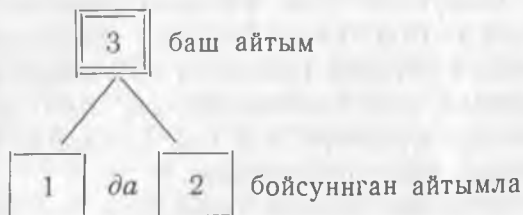
Бойсуннган къош айтымда талай бойсуннган айтым баш айтымгъа бары да бирден бойсунуб, баш айтымны айгъакълаб келедиле. Алай а магъаналарына кёре бойсуннган айтымла тюрлю-тюрлю болгъанлары себебли, ала баш айтымны не бир джаны бла айгъакълайдыла, неда талай тюрлю джаны бла айгъакълайдыла: Сёз ючюн: *Къылыкъсыз хайуан, юйге кёб къалмагъанын кёргенинде, кеси да, аны дженгил джетиб келмей, арта туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны кёюб юйге къачыб кетди.* (А. Х.) Бу бойсуннган къош айтымны бир баш айтымы, эки бойсуннган айтымы барды:

1. *Юйге кёб къалмагъанын кёргенинде*—къ а ч а н?—бойсуннган заманчы айтымды;

2. *Кеси да, аны дженгил джетиб келмей, артха тура-кълагъанында*—Къачан?—бу да бойсуннган заманчы айтымды.

Бойсуннган заманчы айтымла экиси да баш айтымны *къачыб кетди* деген хапарчысын айгъакълайдыла: *къачан* (къачыб кетди?)—... *кѳргенинде, ... артха туракълагъанында*.

Бу бойсуннган къош айтымны схемасы былай боллукъду:

Эки неда талай бойсуннган айтым баш айтымгъа бирден бойсунсала, аны бир членин айгъакъласала эмда бир соруугъа джууаб этселе, алагъа бирден бойсуннган биртукъум айтымла дейдиле.

Бирден бойсуннган биртукъум айтымла бир соруугъа джууаб этгенлери себебли, барысы бойсуннган айтымланы бир къауумундан боладыла—бары да не бойсуннган заманчы айтымла, не бойсуннган хапарчы айтымла, не бойсуннган толтуруучу айтымла, не бойсуннган шарт айтымла дегенча.

Къарачай тилде баш айтым кѳбюсюне анга бойсуннган айтымланы ызындан келеди. Схемада да алай тюшеди (башындагъы схемада баш айтым—3-чю, бойсуннган айтымла 1-чи бла 2-чи).

Бирден бойсуннган биртукъум айтымла, биртукъум членлеча, бир-бири бла тенг джарашхан халда джалгъанадыла, аланы араларында джалгъаучу байламла да келедиле. Джалгъаучу не айырычуу байлам бир кере келиб къалса, былай айтымланы арасында запятой салынмайды. Сѳз ючюн: 1. *Боран болса неда башха амалсыз ишлери болса, уучу-чула аллай кюн къыш къошда солуй эдиле.* 2. *Къагъыт табылмагъанлыкъгъа эмда сурат салычуу карандашлары болмагъанлыкъгъа, хоншу джашагъан гитче джашчыкъ таймаздан мел бла асфальтны суратладан толтуруучан эди.*

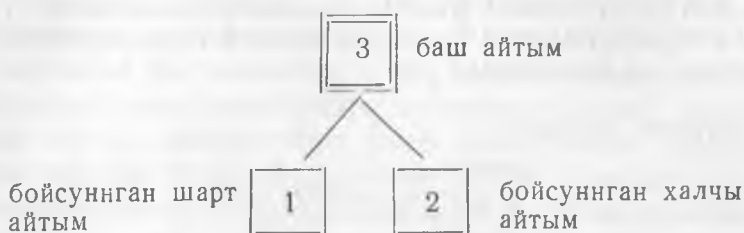
Баш айтымгъа бирден бойсуннган айтымланы башха тюрлюлери да барды. Сѳз ючюн: *Бауурунгдан джатыб, таудан аяз ургъан заманда къарасанг, кюртню тюбюнден ычхын-*

нган кырдык, кызы сабийни башын джел тарагъанча, чайкъалыб джашнайды. (А. Х.) Бу бойсуннган къош айтым былай къралгъанды:

1. Баурунгдан джатыб, таудан джел ургъан заманда къарасанг—бойсуннган шарт айтым, баш айтымны хапарчысына бойсунады;

2. Кызы сабийни башын джел тарагъанча—къалай? (чайкъалыб)—бойсуннган халчы (тенгleshдириучю) айтымгъа бойсунады, кеси да баш айтымны ичиндеди;

3. Кюртюню тюбюнден ычхыннган кырдык чайкъалыб джашнайды—баш айтымды. Схемасы:

Бу юлгюде бойсуннган айтымла баш айтымны тюрлю-тюрлю джанындан айгъакълайдыла—бири аны шартын къргюзеди, бери баш айтымны иши къалай этилгенин тенгleshдирген халда къргюзтеди. Ол себебден бойсуннган айтымла да бу болумда бирча болмайдыла (юлгюде да алайды).

Эки неда талай бойсуннган айтым, баш айтымгъа бирден бойсуннганлыкъгъа, башха-башха соруулагъа джууаб этселе, алагъа бирден бойсуннган биртукъум болмагъан айтымла дейдиле.

Баш айтымгъа бирден бойсуннган айтымла къруу эки болмай, талай болургъа боллукъдула (айтылгъаныча, кърбюсюне джазма тилде тюбейдиле.) Юлгюле: 1. Къазан тутса да (1), адамны тюйюб, баугъа атса да (2), улху алса да (3),—барысында да Мыртаз законну сагъынмай болмайды (4). (А. Х.) 2. Тауджанни юйюню ичи сюртюлюб, таза болса да (1), тышындан къарасанг (2), чырпа бъркню джелпегей кийгенча (3), ол ауаргъа хазыр болуб турады (4). (А. Х.)

Бу юлгюлени схемалары:

Бойсуннган къош айтымда бирден бойсуннган биртукъум эмда биртукъум болмагъан айтымла къатышыб келирге да боладыла. Сёз ючюн: *Джел уруб, къалын чегет шуулдагъанында (1), ызы бла кёк кюкюреб, къаяла зангырдагъанларында (2), алкъын кюн кеч болмаса да (3), нанькъгъа баргъан сабийле симсиредиле, эс ташладыла (4).*

Айтымны схемасы:

Бу бойсуннган къош айтым 4 айтымдан къуралгъанды—баш айтымдан (4-чю), бойсуннган айтымладан (1-чи, 2-чи, 3-чю).

Бойсуннган заманчы айтымла баш айтымгъа бирден бойсунадыла, экиси да биртукъум айтымладыла, *къачан?* деген соруугъа джууаб этедиле, хапарчыланы (*симсиредиле, эс ташладыла*) айгъакълайдыла; 3-чю бойсуннган туракълаучу айтымды. Алай бла баш айтымгъа 1-чи, 2-чи айтымла биртукъум бойсунадыла, 2-чи бла 3-чю уа, бирден бойсуннганлыкъгъа, биртукъум болмайдыла.

227-чи иш. Окъугъуз. Эки неда талай бирден баш айтымгъа бойсуннган айтымлары болгъан бойсуннган къош айтымла берилгендиле. Баш айтымланы,

бойсунган айтымланы табыб, бойсунган айтымла къайсы къауумдан болгъанларын, баш айтымгъа къалай бойсунганларын айырыгъыз.

1. Аман хапар эштсе, бети тюрленмегенликге, Ната ичинден бек кыйналады. (Б. М.) 2. Келирге керек болгъанын эштгенинде, кёзюсюз мени нек чакъырадыла, деб ол къайгъы этиб келгенди. (Б. М.) 3. Эртденгиде адам аягъы джайылгынчы деб, ашыгъыш суу алыб келген тишируула, аякъ кёпюр оюлуб сакълагъанча, ушакъны юзалмай тебджилдейдиле. (Къ. К.) 4. Ала илкичлени бир-бирине бегитгенлеринде, бир ауур ишни бит-диргенча, уллу къууандыла. (Къ. К.)

228-чи иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Бойсунган къош айтымланы башында ише айтылгъаныча айырыгъыз. Эки бойсунган къош айтымны схемаларын китабда берилген схемалагъа къараб салыгъыз.

1. “Шаманланы бугъоуну” не зат болгъанын джаш тёлуден кёрюрге суйген неда ийнанмагъан адам болса дорбуннга барыб былай киргенлей онг джанында къая джарылгъанны къармаса арт кёзюуледе биреу табыб балта ауузлукъгъа алыб кетмеген эсе къара мутхуз дуняда таулу джардыланы ийнени кёзюнден чыгъарыб тургъан бугъоуну ол табмай мадары джокъду. (А. Х.) 2. Биченликле тенгиз кибик чайкъалсала джылы джайгъы ингирледе тауланы артындан толгъан ай чыгъыб бизни къарангы ёзенни сют тёгюлгенча джарытса тар тауладан танг аласында батаргъа джууукълашыб баргъан Илкер от джилтинлеча джылтыраса тар тауладан тюз джерлеге чыгъаргъа ашыкъгъанча уллу Къобан шууулдаса Болат чатда тереклени башларын джел кымылдатса тауланы башы джитиледен джумарыкъ тауукъланы джырлагъанлары бизни топракъбаш юйчюгюбюзню джангыз терезичигинден эштилсе—мен джашауну татыулулугъуна таралыб башыма къууанч умутла эте эдим. (Б. М.)

§ 70. Бир-бири ызындан бойсунган айтымла.

Бир айтымда талай бойсунган айтым болургъа боллукъду. Ала барысы бирден баш айтымгъа бойсунуб къалмай, бири баш айтымгъа, экинчиси бойсунган айтымгъа, кысхасы, сынджырны тогъайларыча, бир-бирине тагъылыб келедиле. Сёз ючю н: *Кечигиб къалырма деб, Заура чабыб барыб сагъатха къарагъанында, ол, алкъын эртде болгъанын кёрюб, стол таба бурулду.* (Б. М.)

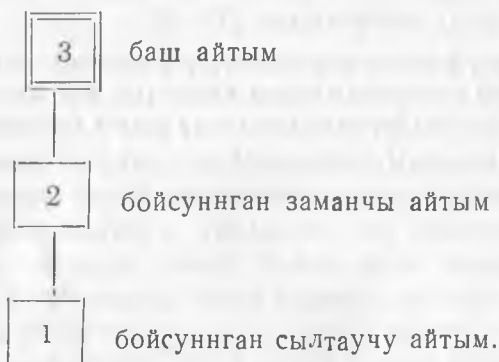
Бу бойсунган къош айтымны къуралгъаны былайды:

1. *Кечигиб кьалырма деб*—нек (*къарагъанында*)?—бойсуннган сылтаучу айтымды, ызындан келген бойсуннган айтымны хапарчысына (*къарагъанында*) *деб* байлам бла байланнганды;

2. *Заура чабыб барыб, сагъатха къарагъанында*—къачан (*бурулду*)—бойсуннган заманчы айтымды, баш айтымгъа бойсунады, аны хапарчысына (*бурулду*) байланады;

3. *Ол, алкъын эртде болгъанын кёрюб, стол таба бурулду*—баш айтымды.

Айтымны схемасы:

Талай бойсуннган айтымны бири баш айтымгъа, къалгъанлары бир-бирине бойсунуб келселе, алагъа бир-бири ызындан бойсуннган айтымла дейдиле.

Бир-бири ызындан бойсуннган айтымлада, кеси баш айтымгъа бойсунуб, бойсуннган айтым болса да, анга бойсуннган айтымгъа кёре ол баш айтымлыкъ этеди. Сёз ючюн: *Темирчи Ислам этгенди деб* (1), *багъалатыб джюрютген балтасын Къасым хыршы ташха ышый тургъанлай* (2), *джызылдатыб, къабакъ эшикни ачыб, ышара, Батал арбазгъа кирди* (3) деген бойсуннган къош айтымда 3-чю баш айтымды; 2-чи айтым бойсуннган (заманчы) айтым болгъанлыкъгъа, анга бойсуннган 1-чи айтымгъа кёре ол баш айтымлыкъ этеди. (Айтымны схемасы башындачады).

229-чу иш. Окъугъуз. Бир-бири ызындан бойсуннган къош айтымлары болгъан айтымланы айыргъыз. Къайсы айтым къайсыгъа бойсунады, къайсы членине бойсунады бойсуннган айтым не соруугъа джууб этеди?

1. Аскер келиб олтурса да, бир тюрю этерик тюлдю дерча, бюгече былайгъа джыйылгъан ашарыкъ-ичерик алай эркинди. (Б. М.) 2. Кийик эт татлы болады деб, Къанамат эште

турса да, тубеб ашагъаны болмагъанды. (А. Х.) 3. Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къой джолну ёрге таян-сакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз. (А. Х.) 4. Мурат, къайда окъуюм, къалай окъуюм деб, аны сагъышына терен кириб тургъанлайына, арыгъаны татыб, къаты джукълаб къалды. (Б. М.)

230-чу иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз Баш айтымланы, бойсунган айтымланы табыб айырыгъыз; бойсунган айтымланы къалай бойсунганларын (бирден, бир-бири ызындан) айтыгъыз, эки айтымны схемаларын салыгъыз.

1. Къолунда эки бычагъы болса да джыйын джанлы былайда джетсе андан бошарыгъын джолоучу ангылай эди. (Къ. Д.) 2. Ыл чабырларына болуб тургъанлай эки чычханчыкъ бир бёлек кере отджагъагъа келгенлеринде менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб кёлюне келиб къууаныб кеси аллына ышарды. (А. Х.) 3. Бош къаллыкъла (къазла) орунларыны къаты бла озуб баргъанлайыма аллыма часовой чыгъыб кёрюнчю къаз орунга киреме деб эшиклерин ачханлайыма юрюлюб тышына чыкъгъандыла да энди ызларына джыялмай айланама. (А. Х.)

231-чи иш. Берилген схемалагъа кёре кесигиз бойсунган къош айтымла къураб джазыгъыз, неда аллай айтымланы, устаз бла сорушуб, китабладан табыб джазыгъыз.

§ 71. Къатыш бойсуннган къош айтымла.

Хасанбий къарангы адам болса да, джюрегинде терен къоркзуу, бышлакъ джыккырны башын таш бла бастырғанча, энишге басыб турғанлыкъгъа, аны танытмай турургъа хыйсабындан келе эди. (Къ. Д.) Бир бойсуннган къош айтымны къуралгъаны былайды:

1. *Хасанбий къарангы адам болса да*—бойсуннган туракълаучу айтымды (*-са да*), баш (4-чю) айтымгъа бойсунады, анга байланады;

2. *бышлакъ джыккырны башын таш басдырғанча*—къ а л а й (*басыб турғанлыкъгъа*)?—бойсуннган халчы (тенгleshдириучю) айтымды, бойсунады, анга байланады;

3. *джюрегинде терен къоркзууу энишге басыб турғанлыкъгъа*—бойсуннган туракълаучу айтымды, баш айтымгъа бойсунады;

4. *аны танытмай турургъа хыйсабындан келеди*—баш айтымды.

Айтымны схемасы.

Бу къош айтымда бойсуннган айтымла баш айтым бла эмда бир-бири бла тюрюлю-тюрюлю байланадыла: 1) 1-чи бла 3-чю айтымла баш айтымгъа экиси да бирден бойсунадыла; 2) 3-чю бла

2-чи бойсуннган айтымла баш (4-чю) айтымгъа бир-бири ызындан бойсунадыла: 3-чю айтым баш—айтымгъа, 2-чи айтым—3-чюге.

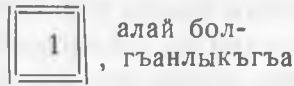
Бирден эмда бир-бири ызындан бойсуннган айтымлары болгъан бойсуннган къош айтымлагъа къатыш бойсуннган къош айтымла дейдиле.

Къатыш бойсуннган къош айтымланы ичинде баш айтым бир болуб къалмай, талай баш айтымы, аланы да кеслерини бойсуннган айтымлары болуб, аллай къатыш къош айтымла кёб тюбейдиле, артыкъсыз да суратлау литературада. Бу халда баш айтымла бир-бири бла тенг джарашхан болумда байламла бла неда аласыз байланадыла. Ол себебден тенг джарашхан эмда бойсуннган айтымла бир къош айтымны ичинде бирден тюберге боладыла.

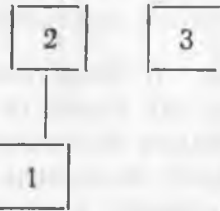
Юлгюле. 1. *Атын киши да сагъынмайды (1), алай болгъанлыкъгъа, хар кимни бетине къарасанг (2), Абдулну сакълаб тургъанлары белгилиди (3). (Б. М.)* 2. *Мачарны ол тутдурургъа керек болгъанды да (3), аны ючюн тутдургъанды (4) деб, бир-бирде акъылыма алай келиучен эди (5) (Б. М.)* 3. *Айтыргъа суймей, Ибрагим баш тебеннге къарады (1), алай болса да, ол джукъ айтмаса да (2), от джарыкъ бла Мёлехан джаркъалада къан ызланы эслеб къарагъанында (3), джашчыкъны бир къолу къара кюлтюм болуб, бир къолуну аязында эки узун джарадан къан чыгъа тура эди (4) (А. Х.)* 4. *Эки тиширы ушакъларын созарыкъ болур эдиле (1), алай а, сабийи уянды деб (2), таууш этгенлеринде (3), Къундузну анга бармай мадары болмады (4). (Къ. К.)* 5. *Джолгъа чыкъгъанларында (1), адам ишекли болмасын деб (2), эки нёгери эки джанындан кириб арыгъанларында (3), аны тенгли акъыртын барыргъа кюрешдиле (4), алай болгъанлыкъгъа бугъоуну инчикни къысхан тогъайлары ашаб, чий этиб ачитханларында (5), Семён не кюрешди эсе да (6), дженгил-дженгил тохтамай баралмазгъа къалгъанында (7), Къанамат эрлай кёлек эзиуон джыртыб, Семённу къатына олтуруб, къанагъан инчиклерин къаты байлады (8). (А. Х.)*

Бу айтымланы схемалары (— баш айтымланы, — бойсуннган айтымланы кёргюзедиле):

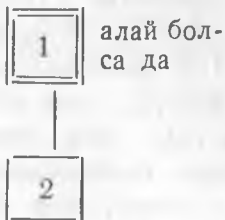
1.

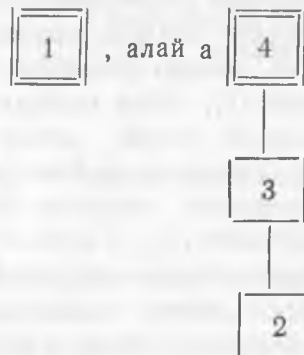
2.

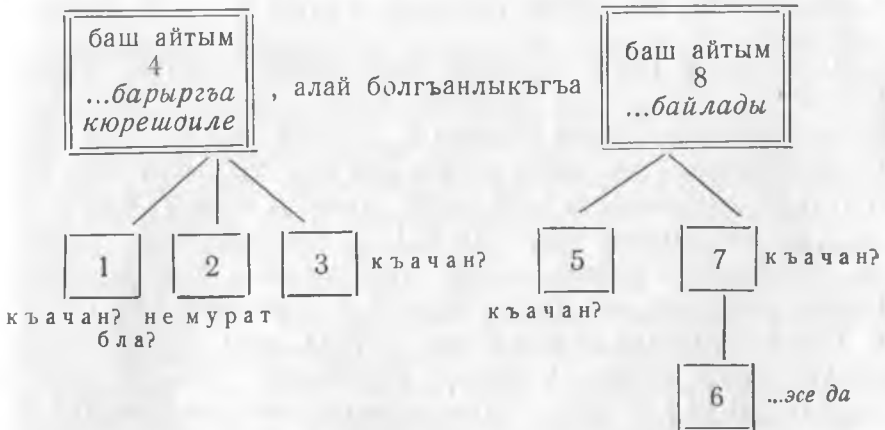

3.

4.

232-чи иш. Окъугъуз. Къатыш къош айтымлада бойсунган айтымланы къалай бойсунганларын, ала бойсунган айтымланы къайсы къауумладан болгъанларын айтыгъыз.

1. Бир кесек тургъанлай, гугурук, Ибрагимге разы болмагъанын бирдиргенча, эшик аллында нарат томураугъа къонуб, юйге айланыб, юч кере къычырды. (А. К.) 2. Мёлехан джолгъа къараргъа эшикге чабды, алай болгъанлыкъгъа, къолу бла кёзлерине не къадар кёлекке этиб къарады эсе да, Темуркъаны келиб кёрмедди. (А. Х.) 3. Мёлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан тауушу, узакъда къозу макъыргъан таууш келгенча, къулагъына келди, алай болгъанлыкъгъа, барыб къарайым деб тургъанлай, джангур тубан чегет дуппурну басханлай, башын сагъыш басды да, барыргъа унутду да къойду. (А. Х.) 4. Дагъыда бир кесек заман кетгенлей, биягъынлай джашчыкъны джылагъан тауушу ачыкъ келгенин эштгенлей, огъаргъы джел уруб, тубанны чачханча, сагъышлары чачылыб, Мёлехан, ишин къоюб, эшикге чабды. (А. Х.) 5. Суу ташланы артханлыкъгъа, къара топракъ ташыб къуймаса, алайда джукъ болмазын Асланкир эртде биле эди. (Къ. К.) 6. Шо алайын кесими муратымча бир эталсам, кесим сууукъ ауруулу болсам да, мен аны джукъгъа санарыкъ тюл эдим. (Къ. К.)

233-чю иш. Тыйгыч белгилени, керекли харифлени сала джазыгъыз. Къа-
тыш бойсунган къош айтымланы бойсулуу халларын башында иште айтыл-
гъанча айырыгъыз. Эки айтымны схемаларын салыгъыз.

1. Асланкир ишни ахырына джет...инчи къайгъы кызыу
болмаса да энди уа иш бошалыб джер... хайыры чыгъаргъа
тебреген заманда бѣдене бѣрюню а...узундан чыгъы... кет...енча
къолуна тюшмей ыч...ыныб кетеди деб бек ты...ысыз бола эди.
(Къ. К.) 2. Эслеменгенча этиб кетиб къалсам къалай болур эди
де ... ол кѣб сагъыш этди. (Къ. К.) 3. Боз къозучукъ анасын-
да... ѳпкелегенча секире...секире таш джаны... бурулгъанында
къойчу бетин кю...нге бери... хурулдаб джукълай эди. (А. Х.)
4. Кѣкде булутлада джангур аны сакъла...анча шыбла ургъан
та...уш кетер...кетмез челекден къуйгъанча джа...ур къу...б
тебреди. (А. Х.) 5. Энди Солтан мени юлюшчюгом къалайда эсе
да сен аны белгили этсенг Хасан да алайгъа мен былайгъа
салгъан кы...ынын салса была...ын анга къо...рма. (Къ. К.)
6. Мен былай кюле ышара сѣлеш...енлик...е биз айтыр керекли
этебиз ансын ол бериб къо...рыкъды деб кѣлюгюзге келе эсе
мыдах боллукъсуз. (Къ. К.) 7. Кюн тийиб анда...мында къалгъан
къарланы эритсе да ингир болгъа...лай эриген суучукъла къа-
бырчакъланыб джолда джюрюсенг тыкъырда... та...ушунг бир
тийреден бир тийреге барады. (А. Х.)

БОЙСУННАН КЪОШ АЙТЫМНЫ ЮСЮНДЕН КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ.

Бу соруулагъа джууаб этигиз:

1. Бойсунган къош айтым деб къаллай къош айтымгъа ай-
тадыла?
2. Тенг джарашхан къош айтым бла бойсунган къош ай-
тымны башхалыкълары.
3. Бойсунган айтымла баш айтымгъа неда бир-бирине не
мадарла бла байланадыла?
4. Бойсунган айтымланы къауумлары.
5. Талай бойсунган къош айтымы болгъан къош айтымла.
6. Бойсунууну тюрлюлери: бирден бойсунуу, бир-бири ызын-
дан бойсунуу, къатыш бойсунуу.

234-чю иш. Окъугъуз. Текстде тюбеген айтымла къаллайла болгъанларын айтыгъыз — бош айтымла, тенг джарашхан къош айтымла, бойсунган къош айтымла.

Къарачайны ёмюрле бла кетген, энди ызына къайтыб кел-мезлик тарихин къобузну тиеклеринден тюз бир зат сакълай болмаз. Уста къобузчу сокъгъан тартыугъа тынгыласанг, талай джюз джылны мындан алгъа эмина бла джауладан башларын сакълаб, къысылыр джер излеб келген таулу адамла Эки Арала бла Уллу Камгъа эниб келгенлерин эштирсе. Андан ары тынгыласагъыз, уучулары отлукъ таш бла атылгъан бурнундан джерленген шкок бла мараб джугъутурланы къыргъанларын, артыкълыкъ этиб, тюрк моллала къарачай ёзенледе муслиман динни орнатханларын, эркинликни суйген къарачай халкъ артыкълыкъгъа къаршчы кюрешгенин тартыулада эштириксиз. Фахмулу джырчыны назмуларындача, чемер суратчыны суратларындача, таралгъан джюрекни талыгъан кюююн къобузну согъулгъанында табарыкъсыз.

(Байчораланы М.)

235-чи иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Айтымланы къаллайла болгъанларын аууздан айырыгъыз.

Таулада кёб къар эриген болур Къобан къаралыб таш-агъач табханын келтириб кёпюрню ара бедженине къалайды. Келиб джангы агъач уруб тохтагъанлай аркъаулары чыкъырдайдыла алай болса да кёпюр кесин къатдырыгъа кюрешеди. Огъартын сууда бир къаралгъан келеди энди ол ара бедженде тохтай эсе бир ишексиз кёпюр кетерикди. Кёпюрден ёталмай къараб эки къулагъында кёпюр бла сууну кюрешгенлерине сейирсиниб кёб адам сакълайды. Суу тауушну хорларгъа кюрешиб „кирме, кирме!“ деб эки джанындан да адамла къычыра тургъанлай атлы кириб ортасына джетгенлей мазаллы ёгюз агъач келиб орта бедженни урду. Кёпюр къалгыраб тёзерге да кюрешди алай болгъанлыкъгъа суу аны бла эришиб кюрешгенча таш-агъач табханын келтириб уруб къараб-къарагъынчы кёпюрню орнундан къобарыб тебреди.

Басыныб къараб тургъан халкъ бирден ахсыныб сууну ызын энишге чабды.

Атлы кёпюрню юсюнде бара барыб шоркъалагъа джетгенлей кёпюр чачылды атлыны къаралдысы да эки кере кёрюшюб кёзден ташайды.

(Аппаланы Х.)

236-чы иш. Окъугъуз. Айтымланы членлерин айыргъыз, ала тилни къайсы кесеклеринден къралгъанларын айтыгъыз.

Поезд кече, кюн да тохтаусуз барады. Тюзлени, эллени, шахарланы, кѣб сууланы юслери бла ётуб, хаман кюн батханнга силкинеди.

Кече поездни ичинде аскерчиле тютюн ичмейдиле. Джауну самолётлары учуб келиучю джерлеге джетишгенлей, эшелонну тамадасы, вагонланы тамадаларын джыйыб, фронтдагы джорукъланы айыртды. Хар кимни саууту-сабасы джерлениб хазырды. Буйрукъ берилгенлей, урушха кириб къалырча, хазыр болгъандыла.

Поезд Украинаны джерине кирди. Будай, арпа, тары сабанла учу-кыйыры болмагъан джашил тенгизча чайкълалыб сукъландырадыла.

Хасан миннген вагонда Кавказны къалайындан да кѣб адам бар эди. Тюрлю-тюрлю миллетледен болгъанларын, ала кеслерича сѣлешиб тебрегинчи, киши да билаллыкъ тюддю, алай а аланы бир-бирине таныхан, сѣлешдирген орус тилди. Ала аны билмеселе, бир-бирин къалай ангыларыкъдыла? „Сакъ болугъуз! Самолётла келедиле!“—деген буйрукъ болду. Поезд ачыкъ джерден ташагъа джашыныргъа ашыкъды. Бир кесекден ол четчикни ташасына джетиб тохтады.

(Хубийланы О.)

237-чи иш. Окъугъуз. Алдагы эки текстни муну бла тенглеширигиз: магъаналарында, айтымланы къралгъанларында, сѣз байлыкъларында башхалыкъ неди? Миллетни джашауунда къайсы заманла суратланадыла?

1. Тауда малчы кьошну не къабыргъасы, не башында джабыу болмайды. Эки узун къазыкъны уруб, узун къррукъну алагъа кенделен салыб, ортасындан сынджыр тартсанг, арлагъыракъда тѣрт къазыкъны юсюне бир четенни орнатыб, юсюне сауутларынгы джарашдырсанг,—ол кьошду. Арлакъда быкыда къой мыллык, андан энишгерек—маясы бла гыбыт тагъылыбдыла. Кьош хапчюклени юслерине уллу кийиз джайылыбды.

2. Темирджан, атха къысха кириб, аркъанны силдеди. Аркъан эмиликини ёшюню къатыш тюшюб, ат андан илгениб, бир джанына секирирге дыгалас этди—аркъан джибермедди. Эки кѣзю чартлаб чыгъаргъа джетиб, бурун тешиклери чалман оджакълача керилиб, аркъандан ычхыныргъа артына асыры бек тартхандан, арт аякълары чана джаякълача керилиб, ат артына итча

чѣмелди... Кишенни не болгъанындан хапары болмагъан ат алдына секириб кетерге мурат этди, алай а ол аякъларын кѣлтюрюб, ёрге чынгагъанлай, кишенни арты джибермей, эки тобугъун къырдышха урду.

(Къоркъмазланы К.)

238-чи иш. Окъугъуз. Бош эмда къош айтымланы айырыгъыз. Джайгъы кюнню суратлауда авторну чемерлиги нени юсю бла танылады? Тыйгъыч белгилени айырыгъыз.

Кюнледен эсе, бюгюн мутхузду. Кѣкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кѣкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла, этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле малгъа, адамгъа да гыбы къадалгъанча къадалгъандыла. Итле, чибинле басыннгандан кеслерин къоруялмай, ал аякълары бла джелкелерин къашый, эшек джауурлукъну тюбюне кирирге кюрешедиле. Стауатны огъары джанында, къая ышанчыкълада, чарсха чабханча, улакъла секириб, бир-бирин мюйюзчюклери бла тюртюрюб, дыбыртлаб, ёрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай, юйдеги къошлада гугурукну тауушу бѣлюне-бѣлюне келеди.

Кѣк къой териден этилген чырпа бѣркча, Минги Тау, къашын-башын туйюб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыла-мыла чырмагъанды.

(Аппаланы Х.)

239-чу иш. Керекли харифлени, тыйгъыч белгилени сала, скобкаланы да ача джазыгъыз. Къош айтымланы табыб, аланы къаллайла болгъанларын аууздан айырыгъыз.

Джарыкъ кюн тийиб тургъа...лай кѣк булутла тауну артын...ан чыгъыб бир-бири ызындан тизилиб бир-бирде этеклери кюнню джабыб мутхуз салкъы...лыкъ сала кюн бат...ан... таша...дыла. Тау суу джай бокълан...анындан къутулуб бютеу джарлы таууланы кы...нлыкъ кѣргенлерини джиламукълары бир илипиннге джыйылыб акъ...анча джай ёхтемлиги тохтаб бир-бир джерледе ташлагъа тюбѣб къайырылса (да) чокъракъ кибик ариу сюзюлюб барады. Терен джерлеринде кѣм (кѣк) кѣгерсе (да) тюбюнде болгъан тюрлю...тюрлю ташларын кюн таягъы тийгенлей сын...ан миялача джылтырагъан къумун адам джууукъ келиб къарагъанлай къаралыб тѣрт (джанына) къачхан къара (сырт) чабакъларын джайдача джашырма...ын кѣргюзеди. Че-

гетни чырпы терек ёс...ен джерлери алтынча саргъалгъандыла, бир (*къа...м*) тал терек эртде огъуна ашыгъыб чапракъларын тюбюне тѣгюб джаланлаб нарат тереклени къатындан мыдах болуб къарайды. Джалан болуб тургъанлай (*да*) джел ургъанлай чапракълары кет...ен ингичке бутакълары юзюлген къоллача силкинедиле. Къарт къатынны бети джыйырылгъанча джер да къургъакъсыб джыйырылгъан чапракъланы юсю (*бла*) ары...бери шыбырдата джюрюб акъ,..ан чѣртле...клени чычханла къыш азыкъгъа ашыгъыб бирем...бирем уяларына ташыйдыла.

(Аппаланы Х.)

240-чы иш. Джазыгъыз. Бу ишни да башындагъы ишни этгенигизча толтургъуз.

Бир акъ (*боюн*) айю балалары юсюне секире (*да*) бир джанына тѣнгереи хылы (*мылы*) машокга кирген адамча аунай тѣгерегине къарай (*да*) терсине джанлагъан мамурачны ал аягъы бла ура (*да*) кесине джу...къгъа джыя такъызюк терекни тюбюне келиб ёрге къарады. Къырау тюшюб къызыл мынчакълача къызарыб салыныб тургъан такъызюклеге узалыб джеталмазлыгъын билиб не этерге сагъыш эте бир (*эки*) тѣгерек айланыб терекни огъары джанына барыб узалыб терекни бир бутакъын тюбюне басыб юдегиси (*бла*) ашаб тебреди. Кеси безгек дарман ичген адамча джыйырылса (*да*) джоппу (*джоппу*) джибере эди, балалары (*да*) бююлген бутакъны къызаргъанына бир аламат затды деб мурат этиб басындыла алай болгъанлыкъгъа биркъабханлай джаратмай хамхотларын чюйюре бир джанына джа...лаб аналары эринлерин кѣмюк этдире ашагъанына къараб сей...рсиниб тохтадыла.

(Аппаланы Х.)

БАЙЛАМСЫЗ КЪОШ АЙТЫМ.

§ 72. Байламсыз къош айтымдан хапар беруу.

Бу къош айтымла къаллайладыла? Былагъа кирген бош айтымла бир-бири бла къалай байлангандыла? Не мадарла бла байлангандыла? Айырыгъыз.

1. *Кѣк ачы-ачы чартлайды, къара чегет да тохтаусуз шуулдайды.* 2. *Джылан узалыб кесине артыкълыкъ этгенни аягъын уругъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермейдиле.* (А. Х.) 3. *Кюн-*

ню таякълары джерни юсюн джарытханлай, Мурат кийиниб, бетин-кѳолун джуууб, орамга чыккды. (Б. М.)

Бу айтымла уа кѳаллайладыла? Айтымла бир-бири бла кѳалай байлангандыла?

1. Заманны кеч этгенден хайыр джокѳду, бара барайыкѳ— иш кесин танытыр. (А. Х.) 2. Кѳрген кѳргенин этер, кѳчген арбасын джегер. (Нарт сѳз) 3. Танг атханды, хауа шошду, чыпчыкѳла джырлайдыла. 4. Мени ишден кѳачар джерим джокѳду—Иван унамайды. (Б. М.) 5. Отряд суу джагада тохтады: кѳпюрню суу алыб тура эди.

Биринчи кѳауум: кѳош айтымлада бош айтымла бир-бирине тюрлю-тюрлю мадарла бла байлангандыла. Биринчи айтым тенг джарашхан байламлы кѳош айтымды, бош айтымла да байламны кючю бла байлангандыла. Экинчиде бош айтымла тенг джарашдыручу *алай болгъанлыкѳга* деген кѳаршчы байламны кючю бла байлангандыла. Ючюнчю бойсунган кѳош айтымды—биринчиси бойсунган заманчы айтым, экинчиси баш айтым. Бойсунган айтым баш айтымга *-ханлай* аффикс бла кѳуралгъан хапарчыны юсю бла байланады.

Алай бла, биринчи кѳауум кѳош айтымлада бош айтымла не байламла бла, неда байлам мадарла бла байланадыла.

Экинчи кѳауум: кѳош айтымлада бош айтымла бир-бири бла башха тюрлю байланадыла—быланы араларында не байламла, не байлам сѳзле, неда башха байлам мадарла (кѳргюзтючю сѳзле, бойсунган айтымны хапарчысына кѳошулгъан аффиксле) джокѳдула; бош айтымла магъаналары бла эмда ауаз (интонация) бла байлангандыла.

Байламсыз кѳош айтым, байлам кѳошулмай, бош айтымла магъанлары бла, ауаз бла бирлешиб кѳуралады.

Байламсыз кѳош айтымга кирген бош айтымланы араларында тюрлю-тюрлю халла боладыла. Тыйгъыч белгиле алагѳа кѳре салынадыла.

Байламсыз кѳош айтымланы бир кѳаууму тенг джарашхан кѳош айтымлагѳа, башхалары бойсунган кѳош айтымлагѳа ушайдыла, алай а кѳуралгъанларына кѳре эки кѳауумундан да башхадыла.

Байламсыз кѳош айтымда бош айтымланы араларында запятой, точка бла запятой, эки точка, тире салынадыла.

241-чи иш. Окъугъуз. Байламсыз къош айтымланы табыгъыз, алада тыйгъыч белгилеге эс бѣлюгюз. Башха тюрю айтымланы къаллайла болгъанларын айыргъыз.

1. Кѣнге ала кийиз джайылгъанча, джулдузла къотарылыб чыкыгъандыла; бир-бирде джулдуз узун акъ сыз къалдырыб, кѣкню джарыта, сылджыраб ташаяды. (А. Х.) 2. Орамлада адам аягъы тыннганды; Къобан тохтаусуз шууулдайды; ит юрген тауушла анда-мында тийреледе эштиледиле. (А. Х.) 3. Эртдеден бери элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол, Къыямытлагъа бармай, башха адамгъа бармайды. (А. Х.) 4. Асыры джарыкъ бериб хайырлары да джокъду, алай болса да терезе тюбюнде столда тѣрт джау чыракъ джанадыла. (А. Х.) 5. Орналгъан джери да табды, кеси да деменгили юйдю. (Къ. К.) 6. Къоркъуусуз джерде юй орун алыргъа Асланкирни къарыуу джокъ эди: юй орунну багъасы бу джерледе кеси чекген бир алтын эди. (Къ. К.) 7. Сиз, таулула, эки джюкню кѣлтюресиз: бири—кесигизни бийлеригиз, байларыгъыз, экинчиси—орус патчахлыкъ; была, юсюгюзге миниб, сизни къарангылыкъда таш тюбюне къысыдырыб турадыла. (А. Х.)

§ 73. Байламсыз къош айтымда запятой, точка бла запятой.

Байламсыз къош айтымны къурагъан бош айтымла бир заманны ичинде болгъан неда бир-бири ызындан бола баргъан затланы суратлайдыла. Бу болумда бош айтымла магъана джанындан къысха байланнган „узун“ болмагъан айтымла болсала, ала ны араларында запятой салынады. Сѣз ючюн: 1. *Джел аяусуз урады, къара чегет гюрюлдейди.* 2. *Атабыз фермада ишлейди, тамада къарнашым Москвада окъуйду, эгешчигим школгъа джюрюйдю.* 3. *Булутла чачылдыла, кюнню кѣзю кѣрюндю, чыкъ тамчыла джылтырадыла.* 4. *Ракета бирден гюрюлдеди, от джарыкъ чыкъды, джер сенкилдеди, хар ким шум болду.*

Бу юлгюледе байламсыз къош айтымла магъаналары бир-бири бла къысха байланнган бош айтымладан къуралгъандыла. Хар къош айтым бирер болумну суратлайды—къара чегетде джел къобханны, юйдеги болумну, кюн ачылгъанны, ракетаны космосха уча тебрегенин.

Алдагы эки айтымда иш бир заманны ичинде, ардагы эки айтымда уа бир-бири ызындан этиледи. Бош айтымланы арасында запятойла салынадыла.

Алай болмай, байламсыз кьош айтымгъа кирген бош айтымла „узушла“ болсала, артыкъсыз да аланы ичлеринде кеслерини тыйгъыч билгилери болса, бош айтымланы араларында точка бла запятой салынады: 1. *Кюн, тауну кёлеккесинден ычхыныб, мийик джерде тюшген кърауну эритеди; къая кеселеккечикле, орунларындан чыгъыб, къурт-къамжакъ излей, ёрге-энишге джортадыла; ёзенде уллу сууну тауушу бир-бирде, ашлыкъ суургъан тауушча, аяз къатыш келеди.* (А. Х.) 2. *Атабыз, адам ортасындан атлагъан къарт, фермада ишлейди; къарнашым Мамма (чам аты алайды) аскер къуллукъдан къайтхандан сора Москвада окъуйду; Айшаткъыкъ, гитче эгешчигим, школгъа джюрюйдю.*

242-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Запятой неда точка бла запятой нек салгъаныгъызны ауздан айыртыгъыз.

1. Андан бери тенгизге бек кёб суу акъгъанды ёзенлеге кёб кере къар джаугъанды кырдык къаудан болуб кёб кере къатханды. (Б. М.) 2. Кюн бузулду тёбенги ёзен тубанны да сууукъну да сюрюб келиб болгъанны титиретди сыртлыкъны бузлауукъ басды. (Къ. К.) 3. Дуниягъа акъ кебин кийдиргенди не чунгур не заба къоймай барын тепсича тёзетгенди. (Къ. К.) 4. Кёз кючден джетген мийикликден ауур самолёт баш энишге мыллык атды индекледе солдатла шум болдула. (Х. О.) 5. Джарыкъ кюнню кёзю кызарыб джерден кыйырсыз кёкге таяна тебрейди аны таякълары эртденги шош хауаны алтын суугъа бояб кълтыратадыла. (Х. О.) 6. Адамны ташайтхан къара агъашча бу будайланы кёремисиз! Бу рысхыды бу берекетди бу адамны джашаууду. (Х. О.) 7. Ёзенни эки джаны бла чёртлеуюк дугъум тюртю кёкенле шауешик къарагёген джерк терекле суугъа кёлекке эте кълалын басыннгандыла анда-мында такъызюк муртху терекле наныкъ кёкенле дыгъылен джоппула кызарадыла кълалын ханса кълалгъанладан ёрге чыгъыб балдыргъан башла кёрюнедиле.

§ 74. Байламсыз кьош айтымда эки точка.

Байламсыз кьош айтымгъа кирген айтымланы арасында эки точка бу кёзюледе салынады:

1. Экинчи айтым биринчи айтымны сылтауун ачыкъ-

алса. Сёз ючюн: 1) *Ал кюнюнде юйге кетерини юсюнден Темуркъа Къыямьтны джашы Къандаур бла сёлешиб джюреги бек кыйналыб тура эди: ол юйюню къарыусуз тургъанын билиб, джалчыгъын алыб кетерге алланыб эди (А. Х.)... джюреги бек кыйналыб тура эди—нек? не ючюн? не себебден? Бу соруулагъа экинчи айтым джууаб этеди, ол биринчи айтымны сылтаун ачыкълайды. 2) *Джолоучулагъа суу бойнунда кече къалыргъа керек болду: (нек?) эски кёпюрню суу алыб тура эди.**

Бу юлгюледе эки точканы орнуна *нек, не ючюн десенг?* деген бойсундуруучу байламланы салыргъа да боллукъду, ол заманда байламсыз къош айтымла бойсунган къош айтымлагъа бурулуб къаллыкъдыла.

2. Экинчи айтым биринчини магъанасын айыртса, толтурса. Сёз ючюн: 1) *Адамны аллай бир заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, къайгъысы, сагъышы да кетиб, къарагъан джевинден кёзлерин айыраламай турады. (А. Х.)* Экинчи айтым биринчи айтымда айтылгъанны айыртады: къаллай заманы болады?—*кёзлери бир джерге чыракъ барыб, ... 2) Кече терезелени ачыб, тышына къарадым: кёзге тюртгенни кёрмезча къарангы эди.*

3. Экинчи айтым биринчи айтымны хапарчысын толтурса, аны айгъакъласа. *Семён тёгерегине къараб кёрдю: 4-5 адам сыйынныкъ тюрге юй, джартысы оюлган печ, мияласы болмагъан, темир таякъла эшилген терезе... (А. Х.)—*нени кёрдю?—экинчи айтым биринчи айтымны хапарчысын (*кёрдю*) толтурады.

243-чю иш. Керекли тыйгъыч белгилени (запятойланы, точка бла запятойну, эки точканы) сала джазыгъыз; аланы нек салгъаныгъызны аууздан айтыгъыз.

1. Не алапат джерле эдиле была суу юсюнде кырдыгы джугору кеси салкъын. Акъ Къаяны мингле бла джылланы кюн къыздыргъанды джэингур джуугъанды джел тарагъанды ууакъууакъ оя чауул этиб тюрюн толтургъанды (*Къ. К.*) 2. Мен алай кёреме барысын да этиб айланган кесигиз билесиз Темуркъаны къатыны Мёлаханды. (*А. Х.*) 3. Ачыкъ айтмаса да Асланкирни кёзю къарагъан дагъыда бир зат бар эди сабийни асыраса эл кыйынладан солуулукъ табаргъа мурат эте эди. (*Къ. К.*) 4. Асланкир энишге ийилиб не къараса да джукъ танымады кёк да

джер да юсю-башы да кърды. (Къ. К.) 5. „Мен—Иван сизни атыгъыз кимди?“—„Мен—Мачар бу—Абдул ол—Сафар“. (Б. М.) 6. Мукъют бир зат айтайым ол байды ол эркишиди ол тириди ол къалгъанладан хыйлады. (Б. М.) 7. Бир кюнню ичинде Мыр-таз талай тюрлю сыфатха киреди бир сыфаты кесинден тамада оноучу артыкъсыз да тѣбентин келген ачуланыб джумдурукъ бла хамхотун къыздырса экинчи сыфаты не тазир тутаргъа чыкъса неда джарлы адамгъа сѣлешсе келеди. (А. Х.)

§ 75. Байламсыз къош айтымда тире.

Байламсыз къош айтымда айтымланы арасында тире бу кѣзюу-леде салынады:

1. Айтымланы магъаналары бир-бирине кърарчы келсе. Сѣз ючюн: 1) *Джай джыяды—къыш ашайды.* (Нарт сѣз.) Бу байламсыз къош айтымда бош айтымланы арасына (тирени орнуна) кърарчылаучу байлам салыргъа да боллукъду; ол заманда тенг джарашхан байламлы къош айтым боллукъду ол: *Джай джыяды, къыш а ашайды.* 2) *Бу гюрюлдеген кѣк кюкю-реген тюлдю—джолчула къаяны атылтхандыла.*

2. Байламсыз къош айтымгъа кирген айтымла бир-бири ызындан дженгил алмашынган ишлени суратласала. Сѣз ючюн: 1) *Къартчыгъа мыллык атды—чыпчыкъла кау-куу болдула.* 2) *Кѣкен тюбюнден къоянчыкъ чыкъды—ит мыллыгын аны таба атды.* 3) *Биз да станциягъа джетдик—автобус да кетди.*

3. Байламсыз къош айтымда биринчи айтым экинчини заманын неда шартын кѣргюзтсе. Сѣз ючюн: *Суугъа кирдинг—чыкъдан рыслама.* (Нарт сѣз.) Тенглешдиригиз: 1) *Суугъа кирсенг, чыкъдан рыслама.* 2) *Танг атар—джолгъа чыгъарбыз.* 3) *Бош заманынг болурун сюемисе—керекли затны заманында эт.* 4) *Терезеден къарадым—тутмакъла джокъ, часовой да ичинде тѣнгереб тура.* (А. Х.)

244-чю иш. Тенг джарашхан эмда бойсунгач къош айтымладан байламсыз къош айтымла къурагъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз. Не мадарла бла къурагъаныгъызны аууздан айтыгъыз.

Ю л г ю. *Тенглик къыйынлыкъда сыналады, джигитлик а къазауатда сыналады.* (Нарт сѣз.)—тенг джарашхан къош айтым, бош айтымлары **а** байлам бла байлангандыла.

1. *Тенглик къыйынлыкъда сыналады—джигитлик къазауатда сыналады*—байламсыз къош айтымды.

2. Кече чегетде къалыргъа оноулашдыкъ, не ючюн десенг, кече кёзге тюртгенни кёрмезча къарангы эди—бойсуннган къош айтымды.

Кече чегетде къалыргъа оноулашдыкъ: кече кёзге тюртгенни кёрмезча къарангы эди—байламсыз къош айтым.

1. Орам джангыз да бош болмай эди, нек десенг, не адам оза эди, не мал оза эди, не машинала джурюй эдиле. (Байрамкъбулланы А. М.) 2. Къоянчыкъ кёкен тюрбюнден чартлаб чыкъгъанлай, уучу ит мыллыгын атды. 3. Оюннга келдинг эсе, къошул да тебре. (Къ. К.) 4. Туристле Тау артына ауаргъа хазыр болгъан эдиле, алай болгъанлыкъгъа аууш бегиди да къалды. 5. Джаз ала, кюн джылыгъа айланганлай, къалын къауданны тюрбюнден джанкъозла кёрюндюле. (А. Х.) 6. Суу къобуб, кёпюрню элтген эди, ол себебден почта кечигиб келген эди. 7. Тау джайлыкълада къач сууукъла эртде келедиле, ол хыйсабдан малланы ёзен ышыкъгъа заманында эндиредиле.

245-чи иш. Тыйгъыч белгилени сала джззыгъыз. Тыйгъыч белгилени алай нек салгъаныгъызны, байламсыз къош айтымгъа кирген бош айтымланы арларында не тюрлю магъанала болгъанларын аууздан айтыгъыз.

1. Наурузну кёлю хош болду экинчи этажны къыйыр терезесинден джарыкъ чыгъады къартла джукъламай турадыла. 2. Экинди заман болгъанды ионну исси кюню дуппура артына ташайыб кюнбетлеге кёлекке айланганды. 3. Къонгурау къагъылды адамла залгъа къайтдыла. 4. Минги Тауну айрысына чулгъаныб джатыучу булут кёрюнмейди таулуланы барометрлерини башы ачыкъды кюн бузулукъ тюлдю. 5. „Ставрополь“ деген сёзге Айдемирни чарлагъаныны чуруму буду бу сёз аны эм гызых эм учхара джериди нек десенг не кюрешсе да „Ставропол“ деб къояды. 6. Асфальт тёшелген кенг ындырда алтынча саргъалгъан узун киреге тизилибдиле бир джанына джаякълаб ариу тазаланнган будай ма аллы тёбе болуб къаланнганды. 7. Къартлыкъ аланы Наурузну атасы бла анасын алкъын онгламагъанды сюек саулукълары барды, ала кишиге ауурлукъларын джетдирмей джашаргъа боллукъдула.

(Лайпанланы С.)

246-чы иш. Окъугъуз. Айтымланы къаллайла болгъанларын, алада тыйгъыч белгилени айыргъыз.

1. Эртдерек Къыямытда джалда тургъан джалчыла дагъыда аны бир халисин айтадыла: кесини маллары стауатха сыйынмай тургъанлай, башха сюрюуледен кече мал урлатыб, къабхын

къазан этиб тургъанды. (А. Х.) 2. Кёбден бери анга узакъ болмай джашагъан Къанамат деб бир джалчы джашны кёрюб болмайды: Къанамат анга тюбеген джерде келиб, къалгъанлача, эки къолу бла къолун тутуб, тынчлыкъ-эсенлик сормайды. (А. Х.) 3. Шахарчыкъны тар орамлары мыдахдыла; алгъынча джарыкъ джырла, къобуз таууш эштилмейди, той-оюн кёрмейбиз. (Х. О.) 4. Зекерияны келир хапары Мачарны къууандыра болмаз эди— андан ары хапар излемей, туюмчекчигин тешер къайгъылы болду. (Б. М.) 5. Сууукъ декабрь ашхам чапракъсыз джалан чегетни къысыб чыкъурдатады; тобукъгъа джете, терен къар, аякъ тюбюнде сылдыраб, къургъакъ къумча тегюле, джаяу джолну джабады. (Л. С.) 6. Узакъ болмай джангыз ёсген, джел бюгюб, сюелирге дыгалас этген акъ къайыннга кёкден от тил созулду— олсагъатдан кёк чартлаб урду... (Л. С.)

247--чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени, айтымлада керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, скобкаладагъын бирге, башха неда дефис бла джазыллыкъ сёзлени да кереклисича джазыгъыз.

Ашыгъыш дау...рсуз баргъан ас...ерле сансыз (санаусуздула) ызларына кюн чыкъ...аннга къайт...ан машинала да кёрюнедиле. Украинаны дангыл тюзлеринде къошун (баш) салам (баш) акъ сюртюлген кирсиз элчиклеринде орамлада адам кёрмейсе. Самолетланы машиналары гюрюлдеген та...ушлары бла аны анда (мында) юре...нген аскерлерибизни тоб пулемет атхан тауушларындан баш...а джукъ эштилмейди. Эркишиле мадары болгъан тиширыула уруш...а кет...ендиле къалгъанла танг джарыгъан...ан башлаб ингир къарангыгъа дери ишлейдиле кече (да) джылы джетмеген комсомолчула уллайгъан къартла школары бла эллени сакълайдыла.

... Къайда эсе (да) узакъда тоб атылгъан тауушла урудача тунакы чыгъадыла кимники болгъаны (да) белгили болмагъан самолётла кёз кю...ден джет...ен ми...кликде окъча къызыу ташаядыла. Чегетде от этерге тютюн ичерге шкок атаргъа машиналары къычыртыргъа сызгъырыргъа кече фонар сернек джандырыргъа болмазлыгъын билдирдиле. Сауутланы ариуларгъа буйрукъ болду аскерчиле шкокланы автоматланы пулемётланы эрлай кендир буштукъла бла ариулаб джау сюртюб джим (джим) джылтыратдыла.

ТУУРА СЁЗ БЛА СЁЗДЕГЕЙ СЁЗ.

§ 76. Туура сёз.

Сёлешген (автор) кесини айтханында неда джазгъанында башха адамны сёзлерин, кесини кёлюне келгенни тюрлендирмей, тюзюнлей айтыргъа боллукъду неда аланы магъаналарын айтыб кьояргъа боллукъду. Сёз ючюн: 1. *Акътон джашчыкъ нёгерчигине къайрылыб айтды; „Келме бизге, эндиден сора мен сени бла ойнарыкъ тюлме!“* (Къ. Д.) 2. *„Гитче джашчыкъны атын бир кере уа айтхан эдинг ... унутханма да ауузума тюшюралмайма“,—деди Азрет. (Х. О.)* 3. *Мёлехан Ибрагимни ойнаргъа кетгенин эслеп: „Тохта, атанг бир келсин, мен сени къабынга джыйдырырма“,—деб кеси аллына сёлеше, юйге ташайыб кетди. (А. Х.)* 4. *„Къайда кёргенме мен бу адамны?“—деб сагъыш эте, Бадимат келген кьонакъны кёзюне джити къарады.*

Башха адамны сёзлери, кёлюне келген заты, сёлешген замандача джазылыб, тюрленмей, тюзюнлей айтылсала, анга туура сёз дейдиле.

§ 77. Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Туура сёзде эки зат болады: туура сёз кеси неда авторну сёзлери. Авторну сёзлери туура сёзню ким айтханын, къаллай болумда, не халда, нек айтханын дегенча айыртадыла. Ол себебден джазмада туура сёз бла авторну сёзлерини арасында, туура сёз къаллай айтым боягъанына кёре, айтылгъан ауазына кёре, тыйгъыч белгиле талай тюрлю боладыла.

1. Туура сёзню эки джанында кавычкала салынадыла—аллында ачыучу, ахырында джабыучу кавычкала.

2. Авторну сёзлерини ызындан туура сёз келсе, аны аллында эки точка, (ачыучу) кавычкала салынадыла, туура сёз уллу хариф бла башланады, ахырында керекли тыйгъыч белги эмда (джабыучу) кавычкала салынадыла. Сёз ючюн: 1) *Темуркъа,*

кёзюнден келген джысламукъну сюрте, Тауланнга бурулул айтды: „Да Таулан, джашчыкъны санга аманат этеме, тургъан джерингде кёз-кзулакъ бола тур, марджа...“ (А. Х.) 2) ... Бир-бирине былай айтыб сёлешдиле: „Кюн да, ай да батар—тюзлюк батмаз, чыгъар!“ (Е. А.) 3) Олтургъанланы сагъышын бёле, Къаншаубий айтды; „Джокъмуду энди айтылгъаннга квошар затыгъыз?“ (А. Х.)

3. Авторну сёзю туура сёзню ызындан келсе, туура сёзден сора соруучу, кёлтюртюучю белгиле бла кавычкала неда запятой бла кавычкала, сора тире салынадыла. Сёз ючюн: 1) „**Ашхы кзонакъ, не аман хапар алыб келдинг!**“—деб Казим, энишге къарай, кёб турду. (Залиханланы Ж.) 2) „**Къанамат, ол итлеге сени ким сатхан эди?**“—деб сорду Бийнёгер. (Къ. Д.) 3) „**Суу ташла бла кюреше, сууукъ ауруулу болуб кваласа,**“—деб джаны ауруб, Къундуз анга къарады. (Къ. К.)

4. Авторну сёзлери туура сёзню бёлуб, аны ортасында келирге боллукъдула. Ол кёзюуде тыйгъыч белгиле былай салынадыла:

а) Туура сёзню авторну сёзлерини аллындагъы кесеги соруучу неда кёлтюртюучю айтым болса, туура сёзню ал кесегинден сора, авторну сёзлерини аллында ол белгиле бла тире салынадыла, авторну сёзлерини ызындан точка бла тире салынадыла; авторну сёзлери гитче, туура сёзню экинчи кесеги уллу хариф бла джазыладыла, керекли тыйгъыч белгиледен сора кавычкала бла джабыладыла. Сёз ючюн: 1) „**Джаш, эслеб сёлеш!**—деди Джанкёз.—**Мен сени ауузунгу озгъанын асыры джаратмайма.**“ 2) „**Айыб этме, сен къайданса?**—деб сорду джаралыланы бири.—**Азрет деб сени къарнашынг бармы эди?**“ (Х. О.)

б) Туура сёзню биринчи кесегинден сора, точка боллукъ джерде, авторну сёзлери келселе, аланы аллында запятой бла тире, ызларындан да точка бла тире салынадыла; туура сёзню экинчи кесеги уллу хариф бла башланады. Сёз ючюн: „**Там-бла танг ата мен джолгъа чыгъама,**—деди Сагъит Османнга.—**Бусагъатда Къанаматха кеси элине барыргъа чыртда боллукъ тюлдю, аны ангылатыб айт.**“ (Къ. Д.)

в) Башха кёзюуледе (авторну сёзлерини орнуна ал кесегинден сора запятой, точка бла запятой, эки точка, тире салыныргъа тыйыншлы эсе) авторну сёзлерини эки джанындан да запя-

той бла тире салынадыла. Сёз ючюн: 1) „Ким эсенг да, биз сени танымайбыз,—деди Санин,—алай а бизни бла иннетинг бир болгъаны ачыкъды.“ (Къ. Д.) 2) „Да, джашла, бушуу хапар айтайым,—деб башлады Хасан хапарын,—тунене Хамид ауур джаралы болуб, аны госпитальгъа ашырдыкъ.“ (Х. О.)

5. Туура сёз авторну сёзлерини ортасына тюшюб да кёб тюбейди. Сёз ючюн: *Тынгылаб туруб: „Оноуугъузгъа разыма,“—деди Баттал.* (Къ. Д.)

Туура сёзде джорюген тыйгъыч белгилени юсюнден башында айтылгъан джорукълагъа схема халда къарайыкъ.

Схемаланы былай окъургъа керекди:

1. $\boxed{\text{Т}}$ —туура сёз (улла хариф бла).
2. $\triangle \text{А}$ —авторну сёзю (улла хариф бла).
3. $\boxed{\text{Т}}$ —туура сёзню ал кесеги.
4. $\triangle \text{а}$ —авторну сёзю (гитче хариф бла.)
5. $\boxed{\text{т}}$ —туура сёзню экинчи кесеги (гитче хариф бла.)

1. $\boxed{\text{Т}}$ „?!“ — 2. $\triangle \text{А}$: $\boxed{\text{Т}}$ „?!“

3. $\boxed{\text{Т}}$ „?!“ — $\triangle \text{а}$

4. а) $\boxed{\text{Т}}$ „?!“ — $\triangle \text{а}$ — $\boxed{\text{Т}}$ „?!“

б) $\boxed{\text{Т}}$ — $\triangle \text{а}$ — $\boxed{\text{Т}}$ „?!“

в) $\boxed{\text{Т}}$ — $\triangle \text{а}$ — $\boxed{\text{т}}$ „?!“

Юлгюге 4-чю (в) схемагъа къарайыкъ: Туура сѣзню ортасында авторну сѣзлери барды. Туура сѣз, кавычкала салыныб, уллу харифден башланады; авторну сѣзлерини эки джанында да запятой бла тире салынады, кеси да гитче хариф бла джазылады; туура сѣзню экинчи кесеги гитче хариф бла джазылады, ызындан тыйыншылы тыйгыч белгиси салынады (точка, соруу белги, кѣлтюртюу белги), кавычкала джабыладыла.

248-чи иш. Окъугъуз. Туура сѣз бла авторну сѣзлерин табыб айыргъыз: ызы бла тыйгыч белгилени сала джазыгъыз. Туура сѣз бла авторну сѣзлери къаллай (уллу, гитче) хариф бла джазыллыгына эс бѣлюгюз.

1. Ибрагим къолун къаяла таба тутуб айтды ма ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгыб джукъланды бир ишексиз Къанамат алайдады. (А. Х.) 2. Сакъ болугъуз хар ким орнунга деб къычырды комиссар. (Х. О.) 3. Джашчыкъгъа тынгылаб туруб, Бийнѣгер айтды энди сен джигит тенгим бир адамгъа ауузундан сѣз чыгъармай кириб джатыб къал. (Къ. Д.) 4. Бир кесек шош болгъанларында Смайыл башмакъланы Джулдузну аягъында кѣррюге излеб айтды Къызчыкъ была бла джорюяллыкъ эсенг кий да бир кѣрчю ал кѣзюуде къыйын болса да артда юренирсе. (Къ. К.) 5. Гебенбаш къатын эт кесекни тишни бурнуна тутуб ийисгеб айтды не туурарыкъ эсенг да этни къой ийисин кетер деб Дашагъа ненча кере айтханма алай болгъанлыкъгъа бир айтханынги этерге унамайды. (А. Х.) 6. Даша Даша мен къыйналсам да Костягъа ашарма деб сѣз бергенме энтда манга къозу этден келтир деб къычырды сора капна къаларгъа хазыр болгъан чалкъычыча тишни къолуна алыб хазырланыб табакъ келлик эшикге къараб тохтады. (А. Х.) 7. Къыйынлыкъда эс ташламай бел къатдыра билген къарыуун билимин усталыгъын артха салмай джитилик эте билген хорлайды деб ортагъа чыгыб сѣлешди комиссар сакъ болугъуз къоркъакълагъа ѳтюрюкню джайыучулагъа кечим болмазгъа керекди. (Х. О.)

249-чу иш. Скобкалада берилген авторну сѣзлерин туура сѣзню керекли джерине сала джазыгъыз. Туура сѣзде авторну сѣзлерини къатында салгъан эма башха тыйгыч белгилени алай нек салгъаныгъызыны айыртыгъыз.

1. Ким билсин джаула бизни онглай тебреселе бир-биринги атмагъыз (деб, комиссар вагондагъылагъа сѣлешди). 2. Россияны къорууламасакъ Къарачайны къалай къорууларыкъбыз (деди).

Аслан джашлагъа къараб). 3. Сиз ёмюрюгюзде Терк сууну кёргенмисиз ол терен Дарьял къаяланы оюб тешиб кенг тюзлеге кесине джол ачады (*деб соруб, джашлагъа къарады Сарджан*) 4. Бары да ариу болурла джаным мен Кавказда болмасам да аны хапарын эштир ючюн кълмагъанма алай а Украинамы кълалайгъа да ауушдураллыкъ тюлме (*деб башлады Карачун, украинлы джаш*). 5. Бир кесек солгъа дженгдир хы энди аямай басыгъыз дженгил (*деб командир башчылыкъ этди*). 6. Джаша Фрслов тенгим сен а эркиши кёре эдим (*деб пулемётун эрлай джерлеб хазыр этди*). 7. Багъалы командирле бизни бир талай адамыбыз джауну кълундан ачыды (*деб башлады ол сёзюн*).

(Хубийланы О.)

§ 78. Сёдегей сёз.

Башха адамны айтханын (туура сёзню) автор тюрлендириб айтса, ол сёдегей сёз болады. Сёз ючюн: 1. Туура сёз: *„Джай каникулда бизни класс совхозгъа болушургъа сёз бергенди,“*—деб Салих манга хапар айтды. Сёдегей сёз: *Салих манга джай каникулда аланы класс совхозгъа болушургъа сёз берген хапарын айтды.* 2. Туура сёз: *Ол манга: „Осман, ол излеген китабынгы табханмыса?“*—деб сорду. Сёдегей сёз: *Ол излеген китабымы табханмамы деб, сорду ол манга.*

Туура сёзню сёдегей сёз бла алмашдыргъан заманда туура сёз авторну сёзлерине кълшулуб кълалады. Эки кълауум сёз да не бош айтым, неда бойсунган кълш айтым кълурайдыла. Тыйгъыч белгиле да анга кёре салынадыла.

Туура сёзде болгъан айлануу, междометие, кириш сёзле дегенча айтымгъа член болмагъан сёзле сёдегей сёзде айтылмай кълаладыла; алмашланы, иеликчи атланы бетлери авторгъа кёре боладыла, сёзлени орунлары да тюрленеди. Сёз ючюн: биринчи юлгюде туура сёзде *бизни класс, сёз бергенди, хапар* деген сёзле сёдегей сёзде тюрлениб турадыла: *аланы класс, сёз берген, хапарын*; туура сёздеги *деб* сёдегей сёзде джокъду.

Экинчи юлгюде туура сёзде *„китабынгы табханмыса?“* деб, тюз соруу барды, сёдегей сёзде уа бу сёзлени бетлери да тюрлениб, соруулары да болмай айтыладыла—*„китабымы табханмамы“*.

Ол себебден не тюрлю туура сёзю да сёдегей сёзге буруб барыргъа болмайды, артыкъсыз да айланыуу, междометиелери, кириш сёзлери, кёлтюртюочю кесекчиклери кёб болгъан туура сёзю.

Туура сёздеги кавычкала, соруучу, кёлтюртюочю белгиле сёдегей сёзде сакъланмайдыла.

250-чи иш. Туура сёзю сёдегей сёз бла алмашдыра, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Къанамат Къасымны къулагъына шыбырдаб айтды: „Заманны кеч этгенден хайыр джокъду“. (А. Х.) 2. „Биз билмеген адамны айталмазгъа да болурса,“—деди Къыямыт. (Къ. Д.)

3. „Балам,—деди кызына ауругъан къарт, кёзлерине джыламукъ уруб,—аскерде джашымы кёрюнден озгъанма“. (Х. О.) 4. „Былтыр сизни элтиб баргъанымдан бери кирмегенме Гургумлугъа, таблыкъ тюшмегенди,“—деди Науруз. (Л. С.) 5. „Анга сагъыш этмегиз,—деди шофер,—мен сизни сагъат да турмагъанлай джетдирирге вокзалгъа“. 6. „Экскурсиягъа барлыкъла, эртденбла 7 сагъатда школну аллында джыйылыб, хазыр болуб туругъуз. Мен алайгъа келирге,“—деди вожатый. 7. „Аслан, Семённу келгенин айт да мычымай Бийнегерни былайгъа алыб кел!“—деб буюрду Бадимат. (Къ. Д.)

251-чи иш. Сёдегей сёзю айтымланы туура сёз бла алмашдырыб джазыгъыз, тыйгъыч белгилени кереклисича салыгъыз.

1. Тёбентин келген туристле Уллу кёлге джол къалайтын баргъанын агъашчы Хасаннга сордула. 2. Спортсменле аланы командалары баскетболдан биринчи орунну алгъанын къууаныб айтдыла. 3. Часовойланы бири солууун кючден ала джетиб тутмакъланы къачыб кетгенлерин айтды. 4. Тынгылаб туруб сагъыш этиб быланы биргелерине тиширюу болгъанын аланы быладан кёб болгъанларын, сауутлары да эркин болгъанын эслетмей ыз аджашдырыб былайдан къораргъа керек болгъанын айтыб айыртды Семён. 5. Бу ишни алай къалыргъа мадары болмагъанын Къанаматха билдирирге кереклисин Унух джюреги кыйналыб айтды. 6. Онунчу классда экзаменле башланыб Зурият бла нёгери анда экзамен алыб келгенлерин айтдыла Наурузгъа.

§ 79. Диалог. Цитатала.

I. Эки неда талай адамны кёзюулеб сёлешгенлерине диалог дейдиле. Сёз ючюн:

— *Бийнёгер саумуду?—деб сорду Семён.*

— *Сауду.*

— *Ибрагим а? Къайдады ол бусагъатда?*

— *Ибрагим ЧК-да къуллукъ этеди.*

— *Анагъыз саумуду?*

— *Огъай... Къанамат ёлген джыл ол да кёб джашамай ёлген эди...—деди джыламсыраб Бадимат.*

(Къобанланы Д.)

Диалог кёбюсюне ушакъ халда тюбейди. Диалогга авторну сёзлери да къошуладыла. Бу кёзюуде туура сёз къуралады.

Диалог эки тюрлю джазылады: 1) хар адамны айтханы бир-бири ызындан джазылыб; 2) хар адамны айтханы столбик халда джазылыб.

Бир-бири ызындан джазылгъан диалогда хар адамны айтханы башханыкъындан тире бла айырылады, эки джанындан кавычка салынады; диалог столбик бла джазылса, хар адамны айтханы джангы тизгинден абзац бла, тире салыныб башланады, кавычкала салынмайдыла. Диалогда авторну сёзлери болсала, ала туура сёздеча джазыладыла.

Сёз ючюн:

— *„Кимди мени хапарымы айтхан къарачайлы?“—„Сени эм джууукъ тенглеринги бири...“—„Бийнёгер?“—„Тюз айтаса, Бийнёгерди аты“.—„Къайдады ол бусагъатда?“—„Ол элни тышында постдады, танг атхынчы, элге къайтырыкъ тюлдю“,—деб айыртды Асмахов. (Къ. Д.)*

Бу диалог столбик бла былай джазыллыкъды:

— *Кимди мени хапарымы айтхан къарачайлы?*

— *Сени эм джууукъ тенглеринги бири...*

— *Бийнёгер?*

— *Тюз айтаса...*

II. Сёлешген башха адамны айтханындан (джазгъанындан) тюрлендирмей кесиникилеге къошхан сёзлеге (айтымлагъа) цитата дейдиле. Цитата туура сёзню бир тюрлюсюдю, ол себебден

цитатада тыйгъыч белгиле да туура сѣздеча салынадыла. Сѣз ю чюн: 1) „Къара кюбюрню“ тѣртюнчю башы биягъынлай табигъатны суратлаб башланады; „Кюнледен эсе бюгюн мутхузду...“ 2) „Джаным кзурман суююмлю тургъан джуртума!“—деб бошайды поэт кесини „Кавказ таулары“ деген назмусун. 3) Белгилисича, гитче заманындан башлаб Къанаматны „джалгъа джюрюгенден сора башха кечинмеги болмай тургъанды“. (Кавычкаладагъы сѣзле „Къара кюбюрден“ алыннгандыла, 27-чи бетден).

Цитата, бу юлгюледеча, толу айтым неда айтымны кесеги болургъа болады. Цитатаны уллу, гитче хариф бла джазыллыгъы да анга кѣреди.

252-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, алай нек салгъаныгъызны айыртыгъыз.

Къанамат кимди деб соргъанымда башын энишге тутуб айтды Къанамат зат да тюлме алдагъан эте эдим...

Къанаматны таныймыса.

Эштген болмаса кѣрмегенме.

Къанамат мен кесимме манга тоноучуду деб айталлыкъмыса.

Огъай огъай бу джол бир къой ансы ъмюрде быллай зат этмез эдим деб арты бла джанлаб тебреди.

253-чю иш. Цитаталада тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Семену сеннге аманлыкъчыды деб кеслери айтхан огъай эсенг биреу айтса да унамазла деген сѣзлери Къанаматны эсине шаркъ деб тюшдюле. 2. Къабыргъада, бир мюйюшюн да джел тарай, эски билдириу тура эди Джарыкъ болмагъаны себбли эл клубда бюгюн кино боллукъ тюлду. 3. Энди къанга бузларынг юсюнде дегенни дагъыда бир кере джырлайыкъ. 4. Москвачы тенгими тауларыгъыз къаяларыгъыз таурухдачадыла дегенин энди ангыладым. 5. Намысынгы сакъла джашлыгъынгдан кийиминги сакъла джангылыгъынган деб айтылады орус нарт сѣзде.

254-чю иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Текст къайдан алыннганды, къайсы заманны суратлайды?

Столну бир джанында ауузуну эки джанындан эки алтын тиши джылтырай бир къатын олтуруб кюмюш тиш бла тауукъ багушда бюртюк излегенча табакъны чучхуйду. Къаза кетиб эт

кесекни бурнуна тутуб айтды Дашагъа не зат туурарыкъ эсенг да этни къой ийисин кетер деб ненча кере айтханма алай болгъанлыкъгъа бир айтханынгы этерге унамайды. Къарачы мен бу этни къалай ашайлайым Костя ауузума элте тебрегенлей къой ийис урады да тебрейди. Иринден джийиргеннгенча эки эрнин къыйыгъына джибериб къатында олтургъан къаббашны бурнуна тишге чанчылгъан этни тутду. Къозу этни тилкем-тилкем джибере тургъан Костя гебенбаш къатынны кѣлюне джетеме деб Керти да аман ийис эте кѣреме Сени бу ийисли таулулада ачдан инджилгенинги билиб чемоданнга ашарыкъ салдыргъан эдим ашарыкъ эсенг келтиртейимми деб хымил кѣзчюклерин джандырды Къой къой узакъ джерге джолоучу болгъанла макъаны джыланны да ашайдыла деб китаблада джазадыла. Не къыйналлыкъ эсем да сени джюрегинг къыйналмаз ючюн ашаргъа кюрешейим.

ПУНКТУАЦИЯНЫ КЪАЙТАРЫУ.

Точка салынады:

Хапарлаучу айтымланы аягъында (§ 1).

Кѣлтюртюучю белги салынады:

- 1) Кѣлтюртюучю айтымланы аягъында (§ 1).
- 2) Айланыудан сора (§ 49).
- 3) *Хо, огъай* деген айтым сѣзледен сора (§ 51).
- 4) Туура сѣзде авторну сѣзлерини аллында кѣлтюртюучю белги сакъланады (§ 77).

Соруучу белги салынады:

- 1) Соруучу айтымны аягъында (§ 1).
- 2) Туура сѣзде авторну сѣзлерини аллында соруучу белги сакъланады (§ 77).

Запятой салынады:

- 1) Айтымда биртукъум членлени айырыргъа:
 - а) байламла бла байланмагъан биртукъум членлени (§ 31);
 - б) джалгъаучу бла айырыучу байламла экиден аз болмасала (§§ 33, 34, 39);
 - в) биртукъум членле къаршчы байламла бла келселе (§ 35).
- 2) Айланыуну айырыргъа (§ 40).

- 3) Кириш сёзле бла кириш айтымланы айырыргъа (§ 50).
- 4) *Хо, огъай* деген айтым сёзлени айырыргъа (§ 51).
- 5) Джаякълагъан членлени айырыргъа:
 - а) джаякълагъан этимсёзлеулени (§ 43);
 - б) джаякълагъан тенглеш оборотланы (§ 44);
 - в) орунну джаякълагъан болумларын (§ 45);
 - г) заманны джаякълагъан болумларын (§ 46);
 - д) джаякълагъан къошакъ сёзлени (§ 47);
 - е) джаякълагъан ачыкълаучуланы (§ 48);
- 6) Байламлары болгъан тенг джарашхан къош айтымлада (§ 41).
- 7) Бойсуннган къош айтымлада бойсуннган айтымны айырыргъа (§ 52).
- 8) Эки неда андан артыкъ бойсуннган айтымны болгъан къош айтымлада (§ 68).
- 9) Байламсыз къош айтымлада (§ 73).

Точка бла запятой салынады:

Байламсыз къош айтымлада (§ 73).

Эки точка салынады:

- 1) Джыйышдырыучу сёзледен сора биртукъум членлени аллында (§ 36).
- 2) Байламсыз къош айтымлада:
 - а) сылтауну танытхан экинчи кесегини аллында (§ 74);
 - б) биринчи кесегини магъанасын ачыкълагъан экинчи кесегини аллында (§ 74);
 - в) экинчи айтым биринчи айтымны хапарчысын толтурса, аны айгъакъласа, эки айтымны арасында (§ 74).
- 3) Туура сёзде (§ 77).
- 4) Цитаталада (§ 79).

Тире салынады:

- 1) Айтымны биртукъум членлеринден сора джыйышдырыучу сёзню аллында (§ 36).
- 2) Байламсыз къош айтымда:
 - а) магъаналары бир-бирине къаршчы келген эки айтымны арасында (§ 75);
 - б) бир-бири ызындан дженгил алмашыннган ишлени танытхан айтымланы арасында (§ 75);

в) биринчи айтым экинчини заманын неда шартын танытып келген эки айтымны арасында (§ 75).

3) Туура сөзю болгъан айтымлада:

а) авторну сөзлерин айырыргъа (§ 77);

б) диалогда репликаланы арасында (абзацы болмагъан диалогда) (§ 79);

в) абзацы болгъан диалогда репликаланы аллында (§ 79).

4) Кириш айтымланы айырыргъа (§ 50).

Скобкала салынадыла:

1) Кириш айтымланы айырыргъа (§ 50).

2) Не зат болса да, айтылгъанны айырыб ачыкъ, кесгин этерге деб келген сөзлени айырыргъа. Сёз ючюн: *Мурат ботаниканы (битимлени хакъындан илмуну) сабий заманындан бери да бек сюе эди.*

Кавычкала салынадыла:

1) Абзацы болмай келген туура сөзню айырыргъа (§ 77).

2) Цитаталаны айырыргъа (§ 79).

Кёб точкала салынадыла:

1. Цитаталада сөзле ычхыннган джерледе (§ 27).

2. Сөлешинуде айтыллыкъ затны бёлюнгенин, бошалмагъанын танытыргъа. Сёз ючюн: 1) *Не-е...?* (А. Х.) 2) *Бу да бир джукъгъа джарар...* (Бат. А.-К.)

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ.

255-чи иш, Окъугъуз. Айтымланы къаллайла болгъанларын, алада салынган тыйгъыч белгилени аууздан айырыгъыз. Ачыкълаучуланы табыб айтыгъыз.

Къанамат, джарлы юйден чыгъыб, атасы, анасы эртде ёлюб, кеси башына къалыб, гитчеликден къуру джалгъа джюрюгенден сора башха кечинмеги болмай тургъанды.

Элни ичинде кири болгъан юйлени алыб къарасанг, Къанамат джалчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз. Ол иги абадан болгъунчу, аны къарыусузгъа, джакъсызгъа кёрюб, къуллукъ этген байлары анга бир капек джал бермей, къуру къарын джалчы этиб тутхандыла.

Ол анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюню аманлыгъы болмаса, той, оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёзюнг тохтамайды. Чыммакъ акъ мангылайы, къалам тар-

тылгъанча, узун ингичке къара къашлары, бир кесек мыдахыракъ тум-къара кёзлери, сакъалы къаты къылыгъы болгъанын билдире, бир кесек ёрге буруларакъ, джангы тюкленген къаргъа балача, сакъалына, мыйыгъына къара джумушакъ тюк уруб, аллай джашды.

Ёсуб келген джаш тёлуден андан кючлюме деб къара кючге киши чыкъмагъанды. Бир-эки джерде тутуш болгъанында, джашланы къойланы къыргъанча къырыб кетгенди.

Аллай къыйынлыкъда ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, къылыгъы ариу бир адам болмаз, дегенчады.

Бир онгсузгъа къыйынлыкъ джетгенин кёрсе, анга болушлукъ этмей, не къыйналлыкъ болса да, джанлаб кетерге амалы джокъду. Къошда тургъан заманда аны къолу джетмей, бир иш толмайды, аны къыйыны, джумушу бла хайырланмай киши къалмайды, артыкъсыз да онгсуз къарт, къарыусуз джаш.

(Аппаланы Х.)

256-чы иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Бош эмда къош айтымланы аууздан айырыгъыз, бош айтымлада биртукъум членлени табыб айтыгъыз.

Къазауат башлангандан сора Гургумлуну джамагъатыны джыгырасы аскерге кетди. Малчыла таякъларын джылкъычыла джюгенлерин биченчиле чалкъыларын сабанчыла чагаларын тракторларын комбайналаны рульларын акъсакъал къартлагъа юйдегили тиширыулагъа сакъал мыйыкъ урмагъан сабийлеге кюбе тешмеген къызлагъа табигъатдан табхан кемликлерине тартыныб джюрюучю сакъатлагъа къоюб ахлыларыны гюнахсыз джыламукълары джюрек тамырларын кемире джуртха джетген къыйынлыкъгъа кёкюреклерин тиреу этерге деб уллу къазауатны хатерсиз гырхы джолуна чыкъдыла.

Джашауну адети алайды бир джаны къабыныб келгенликге бирси джаны сокъмагъын аджашдырмайды, адамла беллерин къаты тартыб артыкъ ауурлукъну да суйрей ачлыкъгъа джалангачлыкъгъа да кеслерин аслам чыдата эки къат артыкъ ишни да тындыра джашауну мутхуз кюнюн тюненеги чууакъ кюнуне ушатыргъа кюреше барадыла...

Ол джыл Бешёзенни биченин ишлетирге деб Гургумлуну орта школуну тамада классларыны сохталарындан бла къартладан чалкъычы джыйынла къурадыла.

(Лайпанланы С.)

257-чи иш. Окъугъуз. Туура сѣз бла авторну сѣзлерия, цитаталаны табыб, ала бла джюриген тыйгъыч белгилени аууздан айыртыгъыз. Къайсы заманланы суратлайды автор?

Юйню иеси ёгюзле бла эшекни джылы къашпакъны тюбюне тагъыб, алларына аш салды. Сора аны сакълаб эшик аллында сюелиб тургъан таулулагъа къолун узата:

— Иван,—деди.

Къонакъла аны не айтханындан бир джукъ да ангыламадыла. Джууаб эштмегенинде, Иван, ышара туруб, баш бармагъын кѣ-кюрегине тиреб:

— Мен—Иван, сизни атларыгъыз кимди?—деб сорду.

Не излегенин аллы бла Мачар ангылаб:

— Мен—Мачар; бу—Абдул; ол да—Сафар,—деб ючеуюн да танытды. Иван биягъынлай ышарды.

— Ашхы, ашхы, юйге келигиз,—деб, кимни къолтугъундан, кимни имбашындан тута, ючюсюн да алыб келеме,—деб, тиши-рыууна накъырда эте, кириб келсе—киши джокъ; печни оту къызыу джана тура.

Иван къолу бла тѣрт джанында шиндиклени кѣргюзюб:

— Барыгъыз, олтуругъуз,—деди.

Къонакъла, тартына-тартына, бирер шиндикге олтурдула.

Абдул, Иванны юй тюбюнде сюелиб тургъанына джунчуб, туруб барыб, отну аллында гитче шиндикчикге олтурду. Къолу бла юй иесине, „барыб олтур“ дегенча, шиндикни кѣргюзю. Иван, „къайгырмаз“ дегенча этиб къойгъан болмаса, барыб олтурмады.

Ючюсю да олтуруб тургъанлай, Иван эшикге чыгъыб кетди. Кѣб мычымагъанлай тиширыуу бла бирге къайтды. Тиширыуу, башындан джаулугъун алыб, къабыргъада чюйге илиндириб бери айланнганлай, Иван:

— Ма буду мени юй бийчем; танышыгъыз, аты Марфады,—деб бош шиндикге олтурду. Не айтханын иги айырмадыла, алай болса да юй бийчеси болгъаны бла, аны аты не эсе да болгъанын ангыладыла. Барысы да бирер кесек ышарыб, „бек разы-быз“ дегенча, къонакъбайлагъа къарадыла.

Юй бийчеси джумуш эте айланнганлай, Иван:

— Анасы, къабарыгъынг бар эсе, сал аллыбызгъа, джукъ табсам, табу этиб къыркъарча болгъанма, къонакъла да узакъ джерден джолоучуладыла, ач болурла,—деди.

(Бай чораланы М.)

258-чи иш. Точкалары орунларына керекли харифлени, скобкаладагы сёзлени бирге неда башха, айтымланы ичинде керекли тыйгыч белгилени да сала джазыгыз.

...Белгиге джы...ырма километр джу...укълукъда э...ки эл орналганды. Уллу тюзде салам (баш) кызыл къошун (баш) юле джыйылыб (бир) биринден узакъ тюш...ендиле. Элни арасында джангыз бир къанджал (баш) уллу мекам кёрюнеди. Ол—школду. Эл къайгысыз да...урсуз шош эллени бириди не ючюн десенг анга джу...укъда темир (джол) фабрик завод джокъ...у. Ол тегерекледе баргъан с...у огъай эсенг кёл ышан (да) эсле...мейди. Джети (джыллыкъ) школ (эл) тюкен Совет библиотека болмаса тыйын...лы клуб (да) кёрю...мейди. Колхозчула алайда джангы клуб ишлеб тебреген эдиле, алай (а) сабан бичен ишден бошагъынчы бит...иралмай турадыла. Чекге джу...укъ болгъанлыкъ...а элни ичинде ас...ер (да) турмайды.

(Хубийланы О.)

259-чу иш. Окъугъуз. Къош айтымланы табыгыз, ала къаллайла болгъанларын, тыйгыч белгилени къалай салынганларын айыртыгыз.

Къарабатыр сууну саркъгъанын кёргенинде, кетер къайгылы болду. Къарабатыр суугъа киргенлей огъуна, аты абыныб, аны суугъа бояды.

— Атны ауузун тартма, сууну эслемеге къой. Ол кеси таб барлыкъды!—деб ызындан кычырдыла. Ортасына джетерге, чунгур болур эди, ат саулай ташайыб, Къарабатырны къолтукъ тюблеринден тёбени кёрюнмей барады. Адамла чайкъалдыла. „Арабин, кетиб къалыргъамы тебреди экен“, деб къайгылы болуб, ызындан чабдыла. Айтханыча, ат джюзерге уста кёре эдим, хамхотун суудан бери къаратыб, бурун тешиклерин кериб, сызгырыб, эниш сюрем тартыб тебреди. Сора сууну сайына джетди. Алай терен болур деб, кишини да акъылына келмеген эди. Ары джанына, джагъасына, чыкъланлай, атны тёрт аягы да джерге джетдиле. Сора ал аяклары тышына чыгъаргъа арт аяклары чунгургъа кетиб, артына ауду деб, ол къоркъууда Къарабатыр кесин ат бойнуна силдеди. Ауурлукъ ары басханында, ат джунчумай суудан чыкъды. Джолоучула да рахат болуб, солуу алдыла.

(Къоркъмазланы К.)

Кёл джагъачыла кюндюз нартюх сындырсала кечени бир ау-урлугъуна дери ындырда аны тазалайдыла элеваторгъа барырча маджалын бир джанына айырадыла къалгъанын да Гургумлуда совхозну гюрбелерине ташыллыгъын мал ашха джараулусун бюртюгюне дери къоймай сибириб башха джерге джыядыла.

Ингир шхууур тыныб кёз байланыргъа амалсыз джумушу болуб чалыкълагъанладан бла школ сабийледен башхасы бары ындыргъа тегюледи кирелени тегереклеринде орналыб нартюх-ню къабугъун тазалайды. Хар кирени джанында бирер лахор ха-пар бирер чам-накъырда кекге джете! Къынгыр столбалагъа тагъылгъан электрочыракъла аяздан къалтырай ындыр таланы мутхуз джарытадыла движокну тунакы тауушу баракны ары джанындан бёлдюргю эте эштиледи. Ишден къайтхан машинала къапхакъдан саркъыб фараларын джукълатыб тёбен кирени къатына барыб тазаланган нартюхден топпа-толу этиб джюклеб эртденблагъа хазыр этиб къояргъа деб тизгин болуб тохтай-дыла.

Джылны бу кёзююнден тёбенги тутуб къыраулу тубан Беш-таудан бери сорумлай башлаучанды ёзге кече чууакъды. Ай кеч чыгъарыкъды. Ууакъ къалтырай джансыз джуддузла къый-ырсыз кекню теренинден сууукъ джылтырайдыла.

(Л а й п а н л а н ы С.)

261-чи иш. Окъугъуз. Джаякълагъан сансыз членлени табыгъыз, алада с-лынган тыйгъыч белгилени айыртыгъыз.

Эртденбла, кюн тийгинчи, мийик тауланы бирине миниб къарасанг, кюн чыкъгъан джаны алгъы бурун саргъала, аны ызындан къызгъан темир кибиб къызарыб, багъыр тазны джар-тысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанынга къарасанг, чегет джабхан джерле кёзюнге аскер таяныб келгенча кёрю-неди.

Къулакъландан, ёзенледен келген тау суула, бююлген кю-мюш чыбыкъча агъарадыла. Не ачыкъ кюнде да мийикден къа-расанг, ёзенледе, кек джюн чагъылгъанча, чарс чабханлай ту-рады. Огъары джанында бир къуш башында бутакълары урул-гъан джангыз нарат терекге миниб, замансыз эртден азыкъны башлагъанды. Тырнакъларыны тюбюнде бир къаралдыдан тарт-ханы сайын, бутакъдан джыгъылыргъа джетиб, бир джанына

ауа тебрегенлей, кѣанатларын ачыб, дагъыда алгъынча терекге тюз кѣонады. Кѣуш бурну бла ашарыгъына узалгъанлай, джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, ууакъ кѣанатлыла тѣгерегинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгъына джууукълашыргъа кюрешедиле, алай болгъанлыкъгъа кѣуш башын ала таба бургъанлай, юрюлюб учуб, башха джерге кѣонадыла. Кѣушдан тигим табмазлыкъларын билиб, алай болса да кетиб да кѣалмай, боюнларын бир джанына джибериб, аны буштукълагъанына кѣарайдыла.

(Аппаланы Х.)

262-чи иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, айтымланы ауудан айырыгъыз.

Кеч бет алыб дангыл тюзлени юслеринде элле чегетле будай сабанла кѣрюннген бары да кѣарангыгъа ташайды. Кечеги шошлукъну кѣайда эсе да узакъда кѣк кюкюрегенча тоб тауушла пулемѣт автомат атылгъан тауушла бузадыла. Аскерчиле экинчи кечени кѣз кѣысмай турсала да кишини баш кѣагъары келмейди. Ёлген джаралы болгъан тенглерины кѣанын джаудан алыргъа излейдиле. Бары да сагъайыб накъырда чам бла джомакъла бла биринчи урушха кирген сагъатда кѣллерине не келгенини хапары бла бир бирин кюдюрюб сейирсиндирир ючюн кесекчик да кѣошуб сагъайыб уруш эте тургъанларын да унутадыла. Накъырдагъа кѣошуб сѣлеширге чамгъа Бабаев барын да озады. Сѣз башланганлай не айтады деб кѣайсы да аны ауузуна кѣарайды. Алай а аны билиб бир бирде ол дынг болуб да кѣалады. Ол заманда оу-шау тар-кѣр сѣз айтдыраллыкъ тюлсе. Кесини кѣлю ачылса уа эл джыйылса да ауузун тыяллыкъ тюлдо. Бир кѣауумла Бабаевни накъырдасына джууаб кѣайтаралмасала ачудан анга „Гыбыт кѣобуз“ деучендиле.

(Хубийланы О.)

263-чю иш. Окъугъуз, текстде тыйгъыч белгилени айырыгъыз. Бусагъатда кѣарачай тилде хазна тюбемеген эски сѣзлени табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Пѣлкден, Нарсанадан, Беккичден алапат алмала бла кертмеле, дагъыда башха ууакъ кѣгетле келтириб орнатханды. Аллай алмалагъа „орус алмала“ дейдиле. Кѣуру кѣгет тереклени орнатхан бла кѣалмай, юйюню арты бла аллына илипинлерине джагъаларына гокка ханс терекле салыннгандыла. Аланы бир кѣаууму кѣалын кѣкенле болуб, джаз башха тереклеге чапракъ

чагъа башлагъан заманда гокка чагъыб башлайдыла. Чакъгъанлары да къарачай таулада джюрюмеген кимит бетли, ариу ийис этген хансладыла. Экинчи къауумунукъу уа чапракълары бла чыбыкълары итбуруннукъуча болуб, чилле кирирни аллы бла къызыл, акъ, чайыр бетли уллу гокка хансла битедиле, кеслери да агъыб кетмей, джайны джай узуну чакъгъанлай турадыла.

Тереклени тюблерин тахтала этиб, ууакъ урлукъ саладыла. Тийреден энишгерек баргъанлай, учу-къыйыры болмагъан сабанлагъа гардош, джазлыкъ будай, арпа салыб битдиредиле. Алагъа эки-юч кере суу салыб, хансы бишгенлей, къол чалкъыла бла чалыб, агъач сенекле бла дырынын джыядыла, гебенле къалайдыла. Джыйылгъан биченни мазаллы тѣнгертке бауланы ичине ташыб, къышха асыраб къоядыла. Биченни джап-джангыз кеслери миннген эмда къонакъ атлагъа ашатадыла. Мийик тауланы алашаракъ джерлерин агъач къаладжюклени узуну бла кенгине джюрюютюб, джарашдырыб сюредиле. Алагъа ъмюрледен бери да кюн бетлеринде арпа, чегет бауурларында речка саладыла.

(Байчораланы М.)

264-чю иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Былай сабий туугъанлай атны белине атадыла да анда ъсдюредиле. Ат терисинден чыгъыб антсызды кетмесе. Энди ол джашха атны юреннгени юренмегени деб боллукъ тюлдю. Аtdан джыгъылгъан а айыбды ол бедишлик боллукъду.

Ызындан аллай бир адам къараб турады деб Темирджанны акъылына да келмей эди. Аны ызындан гебрегенинде ат иги узайгъан эди алай а миннген аты андан онглу болуб джолну да бир кесек къысхартыб узунлугъуна джетер деген кѣзюуде Темирджан аркъанны силдеди. Не къарыуун да салыб къачыб баргъан атны бойнун аркъан буууб джибермей тохтагъанында баш джаны бери айланыб арт бѣскюнюн ары атды. Бойнундан аркъанын да алмагъанлай джаш атны сюрюб келиб орунга урду. Эрлай чынгаб атындан тюшюб эмилики джюгенин бойнуна атыб Темирджан секириб анга минди. Эмилик чынгаб чочуб шын туругъа башлаб аякъларын джерге урса туякълары кулдаланы къобара эди.

Ол джаш адам кесине бир хата этдирмеге эди деб адамла къайгъылы болдула. Алай болса да бир кесекден Темирджан атны тамам сылыт этиб ат орунга бурду.

Офицер таулуланы таныгъан адам болур эди Темирджанны
ызындан къараб

— Муну атасы бизге къуллукъ этерге джиберсе джигит
джашды алапат адам боллукъ эди. Бир кесек къуллукъ этсе
окъутур эдик да бизнича абычар да болур эди деди.

(Къоркъмазланы К.)

265-чи иш. Окъугъуз. Бош айтымланы табыб айыргъыз. Текстде тубеген
кавычкаланы нек салынганларын айтыгъыз.

Гургумлу джангы къуралгъан Ортатау районну арасыды. Ол
дженгил заманны ичинде шахар тюрсюн алыб, ёсуб, джашнаб
тебрегенди. Гургумлучула кёлтиюртуб айтхан хапарлагъа кёре,
бу эл „дуния къуралгъанлы“ джашайды, кесини хатерсиз гыр-
хы историясыны узунуна „юч кере кюн аллы бла дуниядан тас
болуб кетгенди“, биягъы историясы джазыкъсыныб, дагъыда та-
лай замандан орнуна джыйылыб къалгъанды. Бу джол—тёртюн-
чю кере—тебмезден, ахыр орналгъанды. Юч дагъан таймаз
деб, юч кере къуругъанды, ол чотлары унутула, ныгъыш хапар-
лагъа кёчгендиле, энди ёмюрлюкге, „дунияны ахыры болгъунчу,
былайдан къымылдамазгъа“ деб орналгъанды, дейдиле гургум-
лучула. Кертимиди, ётюрюкмюдю аланы айтхан хапарлары—аны
тюзюн Гургумлуда алкъын киши билмейди, керти болуруна уа
джангыз бирини огъайы джокъду.

(Лайпанланы С.)

266-чы иш. Керекли харифлени, тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Джулдузла бир-бири ызын...ан джаныб чыгъы... кёкню айбат
кю...юз джайгъанча толтурдула. Сюрю...чю джулдуз къалгъа...-
лагъа кёз къыса батаргъа аллын айландырыб нарат чегетни ба-
шындан къарады.

Замансыз заманда а...ур джаша...уна тарыкъ...анча баудан
эшек созуб окъуду.

Ныгъышда олтуруб кеч...е къалгъан къартла джылны кюн...ю
къалай боллугъун санай эригиб джолда алларына тюртюлген
ташланы та...кълары бла тыкъырдата арбазларына чачыладыла.

Юйге киргинчи джулдузлагъа бир-эки кёз джет...ире эшикде
къалгъан эшек джа...урлукъну батхан эски тазны су...укъ къол
джетмесин деген къоркъууда джыйыб эшиклерин джызылдата
юйлерине джы...ыладыла.

Къыямьтны бир-бири башында эки къатлы уллу кѣкбаш ююу болгъанлыкъгъа атасындан къалгъан уллу тау топракъбаш ююу-не кюн сайын бир-эки урунмаса тынчылыкъ табмайды.

(Аппаланы Х.)

267-чи иш. Къош айтымланы тюрюлерин аууздан айырыгъыз.

Ат, юркген кибик этиб, не аз да атларгъа унамай тохтады. Абдул, джюгенден тартыб, къамчи бла эки-юч кере урду. Аны бла да ат аллына атларгъа унамады. Абдул, эс джыйыб, огъары джанына къарагъанында, бир уллу айю терекни бутагъындан къучакълаб, джолоучулагъа къараб тура эди. Былай кѣргенлей джунчуй келиб, болмагъанында, иги таууш этдириб, атын адамыча урду. Ат, садакъны тартханча, кесин алгъа уруб, мыллыгын джолгъа атды. Абдул, тынгылауну салыб, иги кесек заманны барды. Ызына айланыб джукъ кѣрмед; айю къайда эсе да кѣрюнмей, тас болуб къалды.

— Ай зауаллы, мен кѣзюм бла айюню кѣргюнчю, аллынга атларгъа унамай турдунг да,—деб къызыу кетиб баргъан атны бойнундан сылады.

Ала уллу джолгъа тюшерге, иги къарангы болду. Мазаллы джитини джанындан чыгъыб келген айны тутулуб башлагъанын кѣрюб, Абдул атын джоргъалатыб башлады. Гитче заманында анасыны, сакълаб тургъан эгерле джукълаб, ай андан тутулады, дегени эсине тюшдю.

Айны сакълагъан эгерле бар эселе, къалай джукълай болурла, джелимаууз да къайдан чаба болур; иш анда болмаз, алай а бир ышан болгъанына не сѣз барды. Арабин, не себебден тутула болур...

(Байчораланы М.)

268-чи иш. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Ал эки айтымны къаллай айтымла болгъанларын айырыгъыз, биринчи айтымны схемасын салыгъыз.

Семен аякъларына къадауланган бугъоуну арасындан чабыр бау бла тагъыб джерге сюйрелмезча къолуна алгъанлай кишен салынган атча ууакъ-ууакъ атларгъа кюреше барады алай болгъанлыкъгъа бугъоу инчиклерин ашаргъа къалыб баралмай тохтагъанында эки нѣгери эки джанындан кириб арыгъынчы кѣлтюрюб бир кесекни элтдиле. Джолгъа чыкъгъанларында адам ишекли болмасын деб эки нѣгери эки джанындан кириб арыгъан-

ларында аны тенгли акъырын барыргъа кюрешдиле алай болгъанлыкъгъа бугъоуну инчикни къысхан тогъайлары ашаб чий этиб ачытханларында Семён не кюрешди эсе да дженгил-дженгил тохтамай баралмазгъа къалгъанында Къанамат эрлай кёлек эзиуон джыртыб Семённу къатына олтуруб къанагъан инчиклерин къаты байлады. Андан сора инчиклерини ачыгъаплары бир кесек сериуон болуб нёгерлери да болуша тауланы башы саргъалыргъа ач суусаб болуб къара тер басханлай Къанамат джашагъан дорбунну тубюне чыгъыб къаядан къобхан къара джасы ташха олтурдула.

(Аппаланы Х.)

СИНТАКСИСДЕН ТЕРМИНЛЕ.

1. *Айтым*—предложение.
2. *Хапарлаучу, соруучу, кёлтюрткючю айтымла*—повествовательные, вопросительные, восклицательные предложения.
3. *Айтымны баш членлери*—главные члены предложения.
4. *Айтымны сансыз членлери*—второстепенные члены предложения.
5. *Башчы*—подлежащее.
6. *Хапарчы*—сказуемое:
 - а) бош этим хапарчы—простое глагольное сказуемое;
 - б) кзурам этим хапарчы—составное глагольное сказуемое;
 - в) бош ат хапарчы—простое именное сказуемое;
 - г) кзурам ат хапарчы—составное именное сказуемое.
7. *Ачыкглаучу*—определение.
8. *Толтуруучу*—дополнение.
9. *Туура эмда сёдегей толтуруучула*—прямое и косвенное дополнения.
10. *Болумла*—обстоятельства.
11. *Заманны, орунну, халны, сылтауну, муратны болумлары*—обстоятельства времени, места, образа действия, причины, цели.
12. *Кьошакъ сёз*—приложение.
13. *Айтымны биртукзум членлери*—однородные члены предложения.
14. *Джыйышдырыучу сёзле*—обобщающие слова
15. *Сёзтутуш*—словосочетание.
16. *Сёзтутушда баш эмда бойсунган сёз*—главное и зависимое слово в словосочетании.
17. *Тенг джарашуу байланы*—сочинительная связь.

18. *Бойсунуу байланыу*—подчинительная связь.
19. *Келишиу*—согласование.
20. *Сыйындырыу*—управление.
21. *Тагъылыу*—примыкание.
22. *Бош айтым*—простое предложение.
23. *Бош айтымны тюрлюлери*—виды простых предложений.
24. *Джайылгъан айтым*—распространенное предложение.
25. *Джайылмагъан айтым*—нераспространенное предложение.
26. *Башчылы айтым*—личное предложение.
27. *Башчысыз айтым*—безличное предложение.
28. *Белгисиз башчылы айтым*—неопределенно-личное предложение.
29. *Аталгъан айтым*—назывное предложение.
30. *Толгъан айтым*—полное предложение.
31. *Толмагъан айтым*—неполное предложение.
32. *Эки составлы айтымла*—двусоставные предложения.
33. *Бир составлы айтымла*—односоставные предложения.
34. *Къош айтым*—сложное предложение.
35. *Тенг джарашхан къош айтым*—сложносочиненное предложение.
36. *Ара сансыз член*—общий второстепенный член.
37. *Байламсыз къош айтым*—бессоюзно сложное предложение.
38. *Баш айтым*—главное предложение.
39. *Бойсунгъан айтым*—придаточное предложение.
40. *Бойсунгъан башчы айтым*—придаточное предложение подлежащее.
41. *Бойсунгъан толтуруучу айтымла*—придаточные изъяснительные предложения.
42. *Бойсунгъан ачыкълаучу айтым*—придаточное предложение определительное.
43. *Бойсунгъан болумчу айтымла*—придаточные обстоятельственные предложения:
- а) бойсунгъан заманчы айтымла—придаточные предложения времени;
- б) бойсунгъан орунчу айтымла—придаточные предложения места;
- в) бойсунгъан сылтаучу айтымла—придаточные предложения причины;

г) бойсуннган халчы айтымла—придаточные предложения образа действия;

д) бойсуннган муратчы айтымла—придаточные предложения цели.

44. *Бойсуннган туракълаучу айтымла*—придаточные предложения уступительные

45 *Бойсуннган шарт айтымла*—придаточные предложения условные.

46. *Байлам сёзле*—союзные слова.

47. *Кёргюзтючю сёзле*—указательные слова.

48. *Кириш сёзле*—вводные слова.

49. *Кириш айтымла*—вводные предложения.

50. *Айланыу*—обращение.

51. *Джайылган айланыу*—распространенное обращение.

52. *Джаякъланнган сансыз членле*—обособленные второстепенные члены предложения.

53. *Туура сёз*—прямая речь.

54. *Сёдегей сёз*—косвенная речь.

ФОНЕТИКА БЛА МОРФОЛОГИЯДАН ТЕРМИНЛЕ.

55. *Таууш*—звук.

56. *Хариф*—буква.

57. *Ачыкъ тауушла*—гласные звуки.

58. *Тунакы тауушла*—согласные звуки.

59. *Ачыкъ харифле*—гласные буквы.

60. *Тунакы харифле*—согласные буквы.

61. *Зынгырдауукъ тунакы ла*—звонкие согласные.

62. *Сангырау тунакыла*—глухие согласные.

63. *Бёлюм*—слог.

64. *Басым*—ударение.

65. *Экили тунакыла*—удвоенные согласные.

66. *Уллу хариф*—заглавная буква,

67. *Гитче хариф*—прописная буква.

68. *Сингармонизм*—сингармонизм.

69. *Ассимиляция*—ассимиляция.

70. *Тамыр*—корень.

71. *Аффикс*—аффикс.

72. *Сёз кзураучу аффикс*—словообразовательный аффикс.

73. *Къош сёзле*—сложные слова.

74. *Къысхартылгъан къош сёзле*—сложносокращенные слова.
75. *Къурау сёзле*—составные слова.
76. *Тилни кесеклери*—части речи.
77. *Ат*—имя существительное.
78. *Бирлик сан*—единственное число.
79. *Кёблук сан*—множественное число.
80. *Энци атла*—собственные имена существительные.
81. *Тукъум атла*—нарицательные имена существительные.
82. *Атланы иелик формалары*—форма принадлежности имен существительных.
83. *Болушла*—падежи.
84. *Джалгъаныу*—склонение.
85. *Болуш аффиксле*—падежные аффиксы.
86. *Хапарчы аффиксле*—аффиксы сказуемости.
87. *Сыфат*—имя прилагательное.
88. *Тюз сыфатла*—качественные прилагательные.
89. *Къуралгъан сыфатла*—относительные прилагательные.
90. *Сыфатланы тенгleshдириу дараджалары*—степени сравнения прилагательных.
91. *Тюз дараджа*—положительная степень.
92. *Тенгleshдириучю дараджа*—сравнительная степеня.
93. *Айырма дараджа*—превосходная степень.
94. *Къош сыфатла*—сложные прилагательные.
95. *Санау*—имя числительное.
96. *Санчы санаула*—количественные числительные.
97. *Тизгинчи санаула*—порядковые числительные.
98. *Къауумлаучу санаула*—собирательные числительные.
99. *Юлюшчю санаула*—разделительные числительные.
100. *Бош санаула*—простые числительные.
101. *Къош санаула*—сложные числительные.
102. *Къурау санаула*—составные числительные.
103. *Алмаш*—местоимение.
104. *Бетлеучю алмашла*—личные местоимения.
105. *Бегитиучю алмашла*—возвратные местоимения.
106. *Белгилеучю алмашла*—определятельные местоимения.
107. *Кёргюзтюучю алмашла*—указательные местоимения.
108. *Соруучю алмашла*—вопросительные местоимения.
109. *Байлаучю алмашла*—относительные местоимения.
110. *Белгисиз алмашла*—неопределенные местоимения.
111. *Этим*—глагол.

112. *Джегилиучю этимле*—спрягаемые глаголы.
 113. *Джегилмеучю этимле*—неспрягаемые глаголы.
 114. *Этимни айырмалары*—залог глагола.
 115. *Тюз айырма*—действительный залог.
 116. *Араш айырма*—взаимный залог.
 117. *Къайтыучу айырма*—возвратный залог.
 118. *Зорлаучу айырма*—страдательный залог.
 119. *Къатлаучу айырма*—понудительный залог.
 120. *Къарыулаучу форма*—форма возможности глагола.
 121. *Огъайлаучу форма*—отрицательная форма глагола.
 122. *Соруучу форма*—вопросительная форма глагола.
 123 *Этимни белгисиз формасы*—неопределенная форма глагола.
 124. *Туруш*—наклонение.
 125. *Туура туруш*—изъявительное наклонение.
 126. *Буйрукъчу туруш*—повелительное наклонение.
 127. *Шарт туруш*—условное наклонение.
 128. *Разычы туруш*—желательное наклонение.
 129. *Этимсыфат*—причастие.
 130. *Этимсёзлеу*—деепричастие.
 131. *Бусагъат заман*—настоящее время.
 132. *Озгъан заман*—прошедшее время.
 133. *Джегилиу*—спряжение.
 134. *Кёчюучю этимле*—переходные глаголы.
 135. *Кёчмеучю этимле*—непереходные глаголы.
 136. *Сёзлеу*—наречие.
 137. *Орунну сёзлеулери*—наречие места.
 138. *Заманны сёзлеулери*—наречия времени.
 139. *Халны эмда марданы сёзлеулери*—наречия образа действия, меры и степени.
 140. *Сылтауну сёзлеулери*—наречия причины.
 141. *Муратны сёзлеулери*—наречия цели.
 142. *Тамыр сёзлеуле*—первообразные наречия.
 143. *Къош сёзлеуле*—сложные наречия.
 144. *Къурау сёзлеуле*—составные наречия.
 145. *Послелогла*—последлоги.
 146. *Байламла*—союзы.
 147. *Тенг джарашдырыучу байламла*—сочинительные союзы.
 148. *Бойсундуруучу байламла*—подчинительные союзы.

БАШЛАРЫ

Синтаксис

БОШ АЙТЫМ.

Бош айтымдан хапар берю.

§ 1. Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла	3
§ 2. Логика басым	6
§ 3 Айтымда сёзлени байланыулары	7

Айтымны баш членлери

§ 4. Башчы бла хапарчы	11
§ 5. Башчыны къралыуу	12
§ 6. Талай сёзден къралгъан башчы	13
§ 7. Хапарчыны къралыуу	15
§ 8. Бош этим хапарчы	16
§ 9. Къурам этим хапарчы	17
§ 10. Бош ат хапарчы	18
§ 11. Къурам ат хапачы	19

Айтымны сансыз членлери.

§ 12. Толтуруучу	21
§ 13. Ачыкълаучу	23
§ 14. Къошакъ сёз	28
§ 15. Болумла. Аланы тюрлюлери	28
§ 16. Орунну болумлары	29
§ 17. Заманны болумлары	30
§ 18. Сылтауну болумлары	32
§ 19. Муратны болумлары	33
§ 20. Халны болумлары	35
§ 21. Марданы болумлары	36

Бир баш члени болгъан бош айтым.

§ 22. Бир баш члени болгъан айтымланы къауумлары	40
§ 23. Белгили башчылы айтым	41
§ 24. Белгисиз башчылы айтым	42

§ 25. Башчысыз айтым	43
§ 26. Аталган айтым	46
§ 27. Толмаган айтым	47

Айтымны биртукъум членлери.

§ 28. Биртукъум членледен хапар бериу	52
§ 29. Биртукъум членлени тизгинлери	52
§ 30. Биртукъум болган, биртукъум болмаган ачыкълаучула	53
§ 31. Байламсыз биртукъум членле	54
§ 32. Биртукъум членлени байламлары, алада тыйгыч белгиле	54
§ 33. Джалгъаучу байламла	55
§ 34. Айырыучу байламла	56
§ 35. Къаршчы байламла	58
§ 36. Биртукъум членледе джыйышдырыучу сёзле	60

Къош айтым.

§ 37. Тенг джарашхан эмда бойсунган къош айтымла	64
§ 38. Тенг джарашхан къош айтымла, аланы байламлары	66
§ 39. Тенг джарашхан къош айтымлада джалгъаучу байламла	66
§ 40. Тенг джарашхан айтымда айырыучу байламла	68
§ 41. Тенг джарашхан къош айтымда къаршчы байламла	69

Айтымны джаякълаган членлери.

§ 42. Джаякълаган членледен хапар бериу	74
§ 43. Этимсёзлеуню джаякълауу	76
§ 44. Тенглеш оборотну джаякълауу	82
§ 45. Орунну болумларыны джаякълауу	85
§ 46. Заманны болумларыны джаякълауу	87
§ 47. Къошакъ сёзлени джаякълауу	88
§ 48. Ачыкълаучуну джаякълауу	89

Айланыула, кириш сёзле, хо, огъай деген айтым сёзле.

§ 49. Айланыу	90
§ 50. Кириш сёзле бла кириш айтымла	94
§ 51. Хо, огъай деген айтым сёзле	99

Бойсунган къош айтым.

§ 52. Бойсунган къош айтымдан хапар бериу	102
§ 53. Бойсунган айтымны баш айтым бла байланыуу	103
§ 54. Бойсунган айтымланы тюрлюлери	105

§ 55. Бойсуннган башчы айтым	106
§ 56. Бойсуннган хапарчы айтым	107
§ 57. Бойсуннган толтуруучу айтым	108
§ 58. Бойсуннган ачыкъялаучу айтым	110
§ 59. Бойсуннган болумчу айтым	113
§ 60. Бойсуннган заманчы айтым	113
§ 61. Бойсуннган орунчу айтым	117
§ 62. Бойсуннган сылтаучу айтым	119
§ 63. Бойсуннган муратчы айтым	122
§ 64. Бойсуннган халчы айтым	125
§ 65. Бойсуннган шарт айтым	128
§ 66. Бойсуннган туракъялаучу айтым	132
§ 67. Бойсуннган айртыучу айтым	135
§ 68. Талай бойсуннган айтымы болгъан къош айтым	137
§ 69. Баш айтымгъа бирден бойсуннган айтымла	137
§ 70. Бир-бири ызындан бойсуннган айтымла	141
§ 71. Къатыш бойсуннган къош айтымла	144

Байламсыз къош айтым.

§ 72. Байламсыз къош айтымдан хапар бериу	152
§ 73. Байламсыз къош айтымда запятой, точка бла запятой	154
§ 74. Байламсыз къош айтымда эки точка	155
§ 75. Байламсыз къош айтымда тире	157

Туура сѣз бла сѣдегей сѣз

§ 76. Туура сѣз	160
§ 77. Туура сѣзде тыйгъыч белгиле	160
§ 78. Сѣдегей сѣз	164
§ 79. Диалог. Цитатала	166
Пунктуацияны къайтарыу	168
Къайтарыу ишле	170
Синтаксисден терминле	180
Фонетика бла морфологиядан терминле	182

Байрамкулов Ахмат Магомедович.
Урусбиев Ибрагим Хаджи-Муратович

ГРАММАТИКА КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

СИНТАКСИС 7 — 8 классов

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 18-I-1977 г.
Подписано в печать 14-VII-1977 г.
Формат 60×90¹/₁₆. Печ. л. 11,75. Уч-из. л. 10,23.
Заказ № 301. Тираж 6000 экз.
ВУ 58624. Цена 21 коп.

Ставропольское книжное издательство,
Карачаево-Черкесское отделение,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография
г. Черкесск, Первомайская, 47.

